

Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка

Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі,
прысвечанай 450-годдзю з дня нараджэння (1549–1616)

Нясвіж, 3–4 верасня 1999 г.

KAMUNIKAT.org

*На адвароце выкарыстана
гравюра
“Нясвіж з боку ставоў”
беларускага і польскага
мастака Напалеона Орды*

Адам Мальдзіс (Мінск)

РОЛЯ РАДЗІВІЛАЎ У ЛЁСЕ БЕЛАРУСІ

На працягу двух стагоддзяў, з другой паловы XVI да другой паловы XVIII ст., Радзівілы фактычна з'яўляліся некаранаванымі каралімі Вялікага Княства Літоўскага, найперш яго цэнтральнай часткі — так званай Літвы гісторычнай. Былі, вядома, тут і іншыя магутныя magnaцкія роды: Сапегі, Хадкевічы, потым Чартарыйскія, Панятоўскія. Яны супернічалі паміж сабой, часам супрацьстаянне паміж імі даходзіла да ўзброенных сутычак, але апошняе слова, як правіла, заставалася за Радзівіламі. Бо ў іх руках засяроджваліся шматлікія маёнткі — дзесяткі прыватнаўласніцкіх гарадоў і сотні прыгонных вёсак, вялікія і добра ўзброенныя ваенныя сілы (Кароль Радзівіл нават рыхтаваў у Альбе пад Нясвіжам будучых маракоў — на той выпадак, калі з'явіцца ўласны флот). А таму Радзівілы маглі істотна ўплываць на палітыку (як Рэчы Паспалітай, так і агульнаеўрапейскую), выступаць мецэнатамі, узводзіць замкі, палацы, храмы і нават цэлья гарады. Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка, галоўны герой сённяшняй навуковай гаворкі, прыняў з рук бацькі Нясвіж драўляным, а пакінуў мураваным. Апрача замка, які датрываў з пэўнымі зменамі XVIII ст. да сённяшняга дня, тут былі ўзведзены фарны касцёл, другі ў стылі барока ў Еўропе і першы на славянскіх землях, касцёлы і кляштары бенедыкцінак і бернардзінцаў. Горад атрымаў магдэбургскае права. Да таго ж Сіротка стварыў Нясвіжскую ардынацыю (княства ў княстве) і “літоўскую” камандорыю Мальтыйскага ордэна. Адным словам — сваё каралеўства.

З другой паловы XVI ст. Нясвіж стаў фактычна некаранаванай сталіцай беларуска-літоўскіх зямель. Першай такой сталіцай быў старажытны Полацк, потым — Навагрудак, потым — Вільня, якая фармальна заставалася “столыным градам” княства аж да канца XVIII ст. Але лёсы княства, яго ўнутраная і зневядомая палітыка вызначаліся ў Нясвіжы. Тут жылі і ўладарылі гетманы літоўскія і ваяводы віленскія. Тут прымаліся раішэнні, каго выбраць каралём Рэчы Паспалітай і якім быць адносінам з Москвой і Санкт-Пецярбургам. Тут засяроджвалася дзяржаўная дакументацыя ВКЛ і незлічоныя багацці ў золаце, серабры, карцінах, кнігах. Сюды прыходзілі і адлюль распаўсюджваліся новыя еўрапейскія напрамкі і стылі (прыгадаем тое ж барока). Тут з'явілася першая беларуская кніга на тэрыторыі сучаснай Беларусі (“Катэхізіс” С. Буднага) і першы ў Беларусі прыдворны (прыгонны) тэатр Ф.-У. Радзівіл.

Многіх Радзівілаў не задавальняў статус некаранаваных каралёў ВКЛ. Некаторыя з іх (і найперш Радзівіл Сіротка) былі сепаратыстамі ў дачыненні да

Рэчы Паспалітай, у той ці іншай ступені патрыётомі свайго краю. Прыйгадаем, што Багуслаў Радзівіл імкнуўся стварыць, абапіраючыся на шведаў, казакаў і сяміградцаў, незалежную дзяржаву з цэнтрам у Навагрудку. Марыў стаць “каралём Літвы” Кароль Радзівіл Пане Каханку, супернік апошняга караля Рэчы Паспалітай Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Прыезд апошняга ў Нясвіж выглядаў як вымушанае публічнае прыніжэнне.

Безумоўна, сепаратызм і патрыятызм Радзівілаў мелі не этнічны, не беларускі, а “дзяржаўны”, “літоўскі” характар, г. зн. ахоплівалі і Літву, і Русь, і Жмудзь. Але ўсё ж нясвіжскія ардынаты ўсведамлялі, што “Русь” прысутнічае ў назве іх княства. У XVI–XVII і нават у XVIII ст., калі кароль Рэчы Паспалітай палічыў патрэбным прывітаць гаспадара Нясвіжа вершаванымі радкамі на беларускай мове, яны добра ведалі старабеларускую пісьмовую мову. Так, сярод 12 моваў ёю валодаў Станіслаў Радзівіл, брат Сіроткі. На пачатку XX ст. у гэтага патрыятызму з’явілася выразна беларускае адценне. Магдалена Радзівіл, уладальніца Кухічачаў, падкрэслена гаварыла толькі пабеларуску, укладвала вялікія гроши ў беларускае адраджэнне, кнігавыдавецкую справу (унук княгіні, экс-кароль “абодвух Сіцылій”, спецыяльна захацеў сустэрцца са мной у Лондане, каб спытаць, ці памятаюць пра ўсё гэта на радзіме яго бабулі). Антоні Альберт Вільгельм Радзівіл (Аба) у 1918 г. выязджаў разам з Раманам Скірмунтам ў Германію і Швейцарыю, каб знайсці дапамогу для толькі што абвешчанай БНР. Прыхільна да беларускасці ставіўся і Антоні Радзівіл, апошні нясвіжскі ардынат, ганаровы презідэнт фонду “Нясвіж”, які прыязджаў сюды на навуковую канферэнцыю. Перад смерцю (а наступіла яна ў Лондане ў лютым 1999 г.) ён завяшчаў, каб яго прах быў пахаваны ў сямейнай крыпце пад нясвіжскім фарным касцёлам.

Дык якімі ж былі яны, некаранаваныя каралі Літвы-Беларусі? Беларуская гісторыяграфія савецкіх часоў стварыла адназначна адмоўны вобраз Радзівілаў: людзі чужыя, прышлыя (а хіба Рурыкавічай нельга назваць такімі ж?), крывапіўцы-феадалы (а хіба феадальным грамадствам маглі кіраваць не феадалы?), цемрашалы і скандалісты (што праўда, тое праўда: Пане Каханку быў ахвотны да дэбошаў). А на самой справе? Я ўважліва прагледзеў некалькі дзесяткаў рэдзівілаўскіх жыццяпісаў, якія ўдастоіліся ўвайсці ў шматтомны “Polski Słownik Biograficzny”, і пераканаўся, што яны (як, скажам, і Мураўёвы) былі праста розныя. На выразна адмоўную ацэнку заслугоўваюць, бадай што, толькі два: Геранім і Міхал. Першы з іх, хаты і заснаваў у Слуцку тэатр, быў салдафонам і садыстам, які тримаў у вязніцы ўсіх трох сваіх жонак, жорстка прыдушыў Крычаўскую паўстанне, апісаное ў драме Уладзіміра Караткевіча “Маці Урагану”. Другога польская грамадская думка асудзіла як калабаранта ў час апошній сусветнай вайны. Іншыя Радзівілы (Эдмунд) удзельнічалі ў антыфашистскім руху, а ён супрацоўнічаў з нацыстамі.

А астатнія? Астатнія пакінулі, у той ці іншай ступені, станоўчы след у гісторыі. Былі сярод іх дзівакі, алхімікі, распуснікі, марнатраўцы. Але — як

выключэнне, што асуджалася сям'ёй. Правілам заставалася дзейнасць, карысная грамадству, свайму (а значыць, і нашаму) часу.

Найперш Радзівлы — палітычныя, дзяржаўныя дзеячы. Яны займалі самыя адказныя пасады ў ВКЛ. Радзівіл Сіротка з'яўляўся дворным, а затым вялікім літоўскім маршалкам, кашталянам, троцкім і віленскім ваяводай. Яго бацька, Радзівіл Чорны, тытулаваўся земскім маршалкам, літоўскім канцлерам, віленскім ваяводай. Сярод іх (асабліва пасля ўядзення няспіжскага маятніка) было нямала і касцельных дастойнікаў (тут вылучаўся брат Сіроткі кардынал Ежы). З няспіжскімі князямі лічыліся ў Еўропе. Яшчэ ў студэнцкія часы Сіротку прымалі каранаваныя асобы ў Радаме і Штутгартце, Цюбінгене і Гайдэльбергу, прысвячалі свае працы славутыя юрысты і матэматыкі, педагогі і тэолагі. Потым ён жа істотна ўплываў на элекцыю чарговых каралёў Рэчы Паспалітай, на абвяшчэнне вайны і заключэнне міру. Арыстакраткі Еўропы (К. Габсбург, М. Кастэлян, прадстаўніцы Голенцполернаў і Турн-і-Таксісаў) лічылі гонарам стаць жонкамі Радзівілаў.

Затым — вайсковая, ваенная дзейнасць. Радзівлы не толькі пасылалі ў падмогу каралеўскім войскам свае атрады ў некалькі соцені добра ўзброеных воінаў, але і часта ўзначальвалі іх, паказвалі прыклады воінскага майстэрства і асабістай мужнасці. Януш Радзівіл 350 гадоў таму разбіў пад Лоевам казакаў пад камандаваннем Міхала Крычэўскага, хадзя сілы апошняга ў трэ разы пераўзыходзілі дзяржаўныя войскі. Багуслаў Радзівіл, хоць і зняслаўлены Г. Сянкевічам у “Патопе” за зраду, адзін не збег з поля бою з татарамі, рукой зламаў нацэленую ў яго дзіду, быў цяжка ранены ў галаву, трапіў у палон, але потым выбраўся на волю. Мужнасць Дамініка Радзівіла высока цаніў Напалеон. А Сіротка, нават стаўшы, як пісалі сучаснікі, “наймілейшым старым”, рваўся ў 1606 г. пад Варнай у бой на чале сваёй харугвы.

Далей — гаспадарчая, эканамічная дзейнасць. Каб кіраваць шасцюстамі гарадоў, мястэчак і вёсак, сотнямі тысяч дзесяцін зямлі і прыгонных, кіраваць сотнямі аканомаў, патрэбны былі і веды, і вопыт. Мэтанакіраваная гаспадарчая дзейнасць па канцэнтрацыі ўладанняў вакол Няспіжа, прыкупліванні новых маёнткаў выразна праглядваецца ў Радзівіла Сіроткі.

Урэшце — асветная, мецэнацкая, літаратурная, мастацкая дзейнасць. У XVI—XVII стст. Радзівлы ахвотна вучыліся ў еўрапейскіх універсітетах, мно-га падарожнічалі. Пры іх дварах заўсёды было поўна пісьменнікаў (з вядомых прыгадаем Д. Набароўскага, Г. Морштына), жывапісцаў (дынастыя Гескіх), кампазітараў (Д. Голанд), архітэктараў (Я. Бернардоні), картографаў (Т. Макоўскі), акцёраў. Славіліся ў свеце няспіжскія музеіныя, кніжныя, архіўныя зборы, тэатральныя прадстаўленні. Радзівлы і самі паспяхова спрабавалі свае сілы ў науцы (гісторык Альбрыйч Станіслаў), музыцы (Мацей, Антоні Генрык), мастацкай літаратуры (Францішка Уршуля, Удальрык), рэдакцыйна-выдавецкай дзейнасці (Міхал Пётр). Гэты пералік можна было б доўжыць.

І ўсё ж найбольш гістарычнымі, знакавымі, як сёння прынята гаварыць, асобамі сярод няспіжскіх Радзівілаў былі Мікалай Сіротка, чыё 450-годдзе з часу

нараджэння мы сёня адзначаем, і яго бацька, Радзівіл Чорны. З кожным з іх звязаны цэлыя эпохі ў гісторыі ВКЛ, у тым ліку і Беларусі.

Мікалай Радзівіл Чорны, першы князь “на Альцы і Нясвіжы”, стаў найбольш значнай асобай беларускай Рэфармацыі. Заснаваныя ім першыя на тэрыторыі сучаснай Беларусі друкарні ў Брэсце і Нясвіжы забяспечвалі рэфармацыйны рух ідэалагічна. Сюды цягнуліся сувязі з ўсёй пратэстанцкай Еўропы. Значным быў упłyў Радзівіла Чорнага і на гістарычны падзеі. Найбольшы яго палітычны поспех — інкарпарацыя Інфлянтаў. Але яна ж, пашырыўшы ўладанні ВКЛ, адначасова і паскорыла яго трагедыю — Інфлянцкую вайну з войскамі Івана Грознага, а з ей і заключэнне Люблінскай уніі. Уладальнік Нясвіжа яе рыхтаваў, але і адцягваў. Ён быў за суверэннасць ВКЛ, але адначасова, садзейнічаючы ўводу польскай мовы ў набажэнства (Брэсцкая біблія) садзейнічаў паланізацыі краю. І, такім чынам, супярэчыў сам сабе.

Калі Радзівіл Чорны быў вялікім рэфарматарам, то яго сын, Радзівіл Сіротка, — вялікім контэррэфарматаром. Ён адмаўляў справу бацькі, вярнуўся з братамі ў каталіцкае веравызнанне, перадаў віленскім езуітам (акадэміі) абсталіванне Брэсцкай і Нясвіжскай друкарняў, падпісаў дакументы Люблінскай уніі і садзейнічаў заключэнню Брэсцкай. Але, як і бацька, быў асобай супярэчлівой, тыпова барочнай. Садзейнічаў уніі з Польскай Каронай — і адначасова змагаўся за незалежнасць ВКЛ. Дзейнічаў і памыляўся, захапляўся — і адмольваў свае і бацькавы грахі, чым тлумачыцца і яго паломніцтва ў Святую зямлю, і напісанне “Перагрынаць”. Жывы чалавек суіснаваў у ім з фанатыкамі.

Без Радзівілаў гісторыя Беларусі была б іншай, куды менш цікавай і павучальнай.

Вадзім Салеев (Мінск)

КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ НА МЯЖЫ XVI–XVII стст.: НЯСВІЖСКІ ФЕНОМЕН

Агульнавядома, што ў XVI ст. у культуры Беларусі вядучай плынню былі жыццяродныя ідэі Рэнесансу. Некаторыя даследчыкі (У. Конан) зрабілі спробу дыферэнцыяцыі Адраджэння ў Беларусі на ранніяе (першая палова XVI ст.) і позніяе (другая палова XVI – пачатак XVII ст.). З вядомай доліяй умоўнасці можна прыніць гэтую прапанову. Але цяпер, у канцы XX ст., трэба перагледзець вынікі даследаванняў савецкіх часоў, зрабіць гэта на навуковай, аб’ектульнай аснове. Перш за ўсё належыць зыходзіць з агульной панарамы духоўнай карціны часу, не затрымліваючыся толькі на ідэалагічна акцэнтаваных палажэннях.

Можна адзначыць, што духоўнае станаўленне беларускага этнасу, выхад яго на ёўрапейскую культурную прастору адбыўся якраз у XVI ст. І калі першая палова XVI ст. сведчыць аб засваенні ідэй Рэнесансу, што наглядна бачна ў лацінскамоўнай паэзіі Міколы Гусоўскага і Яна з Вісліцы, то волатаўская праца Францыска Скарыны і тагачаснае беларускае дойлідства з’яўляюцца доказам пошуку ў неабходнага сінтэзу паміж усходнеславянскай культурнай традыцыяй, якая была закладзена яшчэ ў часы крывічоў-палаchan, смалян, дрыгавічоў і радзімічаў, а потым, з прыніццем праваслаў’я, пашыралася ў часы Старажытнай (Кіеўскай) Русі, у новых рэаліях быцця ў Літоўскай Русі беларускага этнасу на шляху выяўлення яго своеасаблівасці.

Падставай для такой своеасаблівасці выступалі не толькі духоўныя працэсы, але сацыяльнае быццё этнасу. Калі вядучай сілай на Захадзе Еўропы ў станаўленні культуры Адраджэння выступала маладая буржуазія, то “верхнія” слоі культуры у ВКЛ былі прадстаўлены па большай частцы “высокім” шляхецтвам, “вяршкамі” арыстакратыі, г. зн. магнатамі. Апошнія нярэдка выступалі прададнікамі ідэй, мецэнатамі ў розных сферах духоўнага быцця, культуры Беларусі і Літвы. Некаторыя цэнтры іх месцажыхарства рабіліся і цэнтрамі культуры, якія распаўсюджвалі вакол сябе магутныя духоўныя імпульсы. Да такіх цэнтраў, безумоўна, адносіцца Нясвіж, родавае гняздо беларускіх Радзівілаў.

Нават кароткі позірк на Нясвіж XVI ст. на фоне аналізу дзейнасці яго ўладароў — двух Радзівілаў, як прамень сонца ў расе, здольны выявіць змену напрамкаў у духоўным развіцці Беларусі ў перыяды ранніга, сярэдняга і позніга Рэнесансу (падобная градацыя ўяўляеца нам больш дакладнай). Зразумела, гэтыя Радзівілы — постакт першай велічыні, праз іх духоўны воблік і індывідуальныя дзеянні, здаецца, прамаўляе сам час.

Мікалай Радзівіл Чорны (1515–1565), выдатны дзяржаўны, рэлігійны і культурны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, у 1550 г. атрымаў ключавую пасаду канцлера ВКЛ (дарэчы, менавіта 50–80-я гг. XVI ст., гады кароткага росквіту Рэфармацыі ў Беларусі, мы схільны лічыць “сярэднім” перыядам развіцця Рэнесансу на беларускай зямлі).

Пакідаючы па-за межамі культуралагічнага аналізу палітычную і дыпломатичную дзеянасць Мікалая Радзівіла (дастаткова актыўную), сканцэнтруемся на яго падтрымцы і распаўсюджванні рэфармацыйных ідэй. Вядома, што ён першым змагнатаў прыняў пратэстанцкае веравызнанне (у пачатку 1550-х гг.). Чаму галоўны пратэктар Рэфармацыі у ВКЛ засяродзіўся на кальвінізме, а не, напрыклад, на лютэранстве? Гэта адна з глыбокіх таямніц гісторыі ВКЛ. Вядома, што Чорны заснаваў у 1553 г. у Брэсце першы ў Беларусі пратэстанцкі збор, а ў 1557 г. пры яго актыўным удзеле была арганізавана галоўная рэфармацыйная абшчына ВКЛ у Вільні. У апошнія гады свайго жыцця Мікалай Радзівіл падтрымліваў антытрынітарыяў. Тому ўзаемаадносіны і ўпłyў мецэната на дзеянасць такога магутнага волата беларускага Адраджэння, як Сымон Будны, патрабуе і паглыблення, і ў нечым перагляду.

Ва ўсякім разе бачна імкненне Мікалая Радзівіла Чорнага стварыць новую дзяржаўную царкву ў ВКЛ, якая аб'ядноўвала бы ўсіх хрысціян ВКЛ (на аснове пратэстантызму) і была бы больш незалежнай як ад Ватыкана, так і ад упływu Канстанцінопаля — візантыйскага цэнтра хрысціянства.

Вялікі і непасрэдны мецэнатскі ўклад М. Радзівіла ў культуру Беларусі. Прыйгадаем хаця б заснаванне пры Брэсцкім зборы першай на тэрыторыі Беларусі друкарні (1553), дзе выдавалася не толькі рэлігійная, але і свецкая літаратура, пратэстанцкай друкарні ў Нясвіжы, з якой былі звязаны С. Будны, М. Кавячынскі, Л. Крышкоўскі. Пры двары Радзівіла шчодра падтрымлівалася дзеянасць паэтаў і кампазітараў.

Прынцыпова змянілася роля Нясвіжа як цэнтра культуры ў апошніяй чвэрці XVI – пачатку XVII ст. пры Мікалаі Крыштофе Радзівіле Сіротцы (1549–1616), калі горад паступова ператварыўся, згодна са светапогляднымі пазіцыямі свайго ўладара, у каталіцкі цэнтр культуры.

Вельмі цікава, як жа адбылося ў гісторыка-псіхалагічным кантэксце тое, што сын Мікалая Чорнага, Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка, які нарадзіўся ў Нясвіжы, вучыўся ў пратэстанцкай гімназіі, арганізаванай бацькам (а пасля ў двух універсітэтах — Страсбургскім і Цюрынгскім — у Германіі), перайшоў усё ж у каталіцтва і, у рэшце рэшт, выгнаў з Нясвіжа пратэстантаў. Гісторыя сведчыць, што ў гэтай справе адыгралі свою ролю папскі нунцый Камедон і езуіцкі пропаведнік П. Скарга. Зразумела тут і залежнасць ад сацыяльна-грамадскага становішча ВКЛ напярэдадні і ў час Люблінскай уніі. Ёсць звесткі, што ў канцы жыцця М.-К.Радзівіл падтрымліваў уніяцкую царкву.

З нашага пункту гледжання важна, што антырэфармацыйны рух М.-К. Радзівіл Сіротка выкарыстаў дзеля таго, каб на новай аснове ўзняць на вышэйшы ўзровень “верхні” пласт нацыянальнай культуры. Каталіцкі свет

Захаду, мабыць, упершыню ў час нясвіжскага ўладарання М.-К.Радзівіла Сіроткі зрабіў такі значны і яўны ўклад у культуру Беларусі. Гэта тычынца, перш за ёсё, дойлідскай творчасці вялікага архітэктара Яна (Джавані) Марыя Бернардоні, прадстаўніка італьянскага барока, які пабудаваў Нясвіжскі фарны касцёл (езуіцкі касцёл Божага Цела) у 1584–1593 гг. і ўдзельнічаў таксама ў першым этапе будаўніцтва Нясвіжскага замка (да 1599 г.).

Даследчыкі архітэктуры падкрэсліваюць, што ў праекце Нясвіжскага фарнага касцёла Я. Бернардоні выкарыстаў кампазіцыйную структуру рымскага сабора Эль Джэзу ў Рыме, трохнефавай крыжова-купальнай базілікі. Але дойлід бліскучы выкарыстаў і мясцовую спецыфіку, выдзеліў выступаючыя капліцы на бакавых фасадах, архітэктурна апрацаваў іх (таксама і задні фасад).

Тое ж самае можна сказаць і пра палацава-замковы комплекс-рэзідэнцыю князёў Радзівілаў. У “адкрытай прасторы”, якую зрабіў з Нясвіжа М.-К. Радзівіл Сіротка, было распачата і ўзвядзенне калегіума езуітаў, закладзены іншыя храмы і кляштары, пабудавана Нясвіжская ратуша (1596), створана сістэма валоў і рвоў. Гэтая “музыка ў камені” вызначыла на шмат стагоддзяў плённае і творчае асяроддзе на беларускай зямлі. Нездарма праз тры стагоддзі ў Нясвіжы была заснавана настаўніцкая семінарыя, якая пакінула значны след у беларускай культуры — у ёй вучыліся Якуб Колас, Кузьма Чорны, этнограф і фалькларыст Адам Багдановіч.

Можна сцвярджаць, што культурныя заходы М.-К.Радзівіла Сіроткі прадвызначылі вышэйшы ўзровень магнацкай культуры ў Беларусі (XVII–XVIII стст.), культуры, якая магла выступаць на роўных з єўрапейскай арыстакратычнай культурай у Еўропе.

Асобнай гаворкі заслугоўвае спадчына М.-К.Радзівіла Сіроткі з эстэтычнага пункту гледжання. Ужо адзначалася яго высокая адукаванасць; можна падкрэсліць, што ён шмат падарожнічаў па краінах Захадній Еўропы, наведваў універсітэты і цэнтры культуры. Гэта не магло не адбіцца на эстэтычным развіцці асобы магната. І вялікае будаўніцтва ў Нясвіжы, як і сама запрашэнне Я. Бернардоні, з’яўляеца дастаткова пераканаўчым сведчаннем добра га эстэтычнага густу М.-К. Радзівіла Сіроткі. Таксама як і яго знакаміты дзённік хаджэння ў Святую зямлю. На фоне дастаткова дакладных (у гэтым сэнсе старонкі дзённіка Радзівіла Сіроткі могуць паспрачацца з даследаваннямі на вукоўцаў розных галін ведаў) назіранняў жывёльнага і раслінага светаў розных краін, па якіх праходзіла падарожжа, каштоўнасць маюць і апісанні храмаў, пірамід, гістарычных і архітэктурных помнікаў і г. д. І ўсім гэтым з’явам даеца эстэтычная ацэнка. Часам апавяданне ў “Перагрынацыі” набывае самастойную эстэтычную каштоўнасць. Так, калі М.-К. Радзівіл апісвае Мёртвае мора, то, спасылаючыся на Іосіфа Флавія, вобразна паказвае змену колеру марской вады як змену “эстэтычных станаў” прыроды: “Тройчы яно змяняеца ў дзень, гэта я добра бачыў, бо зранку вада была чарнаватай, да поўдня, калі сонца яго нагрэе (бо там моцная спёка), дык робіцца ўся вада блакітнай

накшталт блакітнага сукна, к падвячорку ж, перад заходам сонца, калі сонечная спёка спадзе, вада робіцца чырванаватай абоrudой, быццам яе з глінай змяшалі". Гэтыя радкі, напісаныя ў канцы XVI ст., з дастатковай яскравасцю сведчань аб неардынарнай эстэтычнай уражлівасці аўтара.

Вяртаючыся да асэнсавання духоўна-культурных з'яваў у Беларусі XVI – пачатку XVII ст., нельга не падзівіцца нясвіжскаму феномену. На працягу практычна аднаго стагоддзя ў адным і тым жа месцы мы сустракаемся з про-цілеглымі спробамі пабудавання нацыянальнай культуры, яе верхніх пластоў. І як сведчанне гэтага побач стаяць у Нясвіжы будынкі розных стыляў і эстэтычных напрамкаў.

Ці здолеем мы, на пачатку трэцяга тысячагоддзя Хрыстовай эры, адэкватна асэнсаваць урокі нясвіжскага культурнага феномена?

Mihail Guryin (Minsk)

ЖЫЦЦЁ МІКАЛАЯ КРЫШТОФА РАДЗІВІЛА ЯК ПРЫКЛАД АХВЯРНАСЦІ

Са студэнцкіх гадоў, калі я вывучаў гістарычную літаратуру і дакументы архіва Радзівілаў, калі спрабаваў з эксплататарскага асяроддзя выдзеліць асобы, якія вызначаліся высакароднасцю, гуманнасцю, клопатам аб матэрыяльным і духоўным стане народа, маю ўвагу прывабіла адметная постаць з самага вялікага ў Беларусі магнацкага роду — Мікалая Крыштофа Радзівіла Сіроткі. З гадамі павага да гэтага чалавека перарасла ў сімпатыю. Даруйце мне, калі мой суб'ектывізм прывядзе да завышанай ацэнкі дзейнасці нашага героя, а ахвярнасць яго жыцця падасца перабольшанай. 450 гадоў прашло з той пары, як гэтая асоба лёсам была падаравана нашай Бацькаўшчыне. Здаецца, час дастатковы, каб спакойна разабрацца, што добрае зрабіў гэты чалавек для беларускай зямлі, які след пакінуў у яе гісторыі.

Незалежнасць Вялікага Княства Літоўскага, “стаўпом” якога называлі Сіротку сучаснікі, хвалявала Мікалая ў юнацкія гады. Пасля заўчастнай смерці бацькі — Радзівіла Чорнага, вялікага канцлера, ён быў шчодры для справы абароны Айчыны. У 1567 г. Сіротка паставіў самы вялікі (сярод паноў ВКЛ) атрад на земскую службу — 539 гусараў і 386 пехацінцаў. У наступным годзе яго ўласны атрад удзельнічаў у аблозе Ульскага замка, каб выбіць адтуль рускіх захопнікаў. У 1579 г. Мікалай прывёў пад Свір 700 кавалерыстаў. Можа скласціца ўражанне, што феадалу было няцяжка паставіць сваіх слуг на вайну. Іншая справа падстаўляць пад кулі і ядры сваю галаву. Але дзеля свабоды Радзімы Сіротка не шкадаваў і жыцця. Доказ таму — яго ўдзел у вызваленні Полацка, дзе ён актыўна змагаўся разам з падначаленымі супрацьворага і быў паранены ў галаву і вока¹.

Шмат часу, тактоўнасці, далікатнасці патрабавала ад Сіроткі роля пасрэдніка ў зносінах караля-католіка Жыгімonta Аўгуста з яго дзядзькам Радзівілам Рыжым, які і ў эпоху контэррэфармацыі, наступлення на пратэстантызм заставаўся кальвіністам. Ахвярнасці патрабавала дзейнасць Мікалая Крыштофа ў прымірэнні найбольшых антаганістаў у ВКЛ — Януша Радзівіла і гетмана Яна Хадкевіча. Нягледзячы на агресіўнасць маскоўскай дзяржавы да нашага краю, Сіротка выступаў супраць новай вайны з усходнім суседам, хоць такая пазіцыя выклікала няласку караля, жорсткую крытыку некаторых магнатаў.

¹ Polski Słownik Biograficzny. Warszawa, 1987. T. XXX/2. Z. 125. S. 350–352.

Аасблівай ахвярнасці ад Радзівіла Сіроткі патрабавала выкананне дадзенага Богу зароку: калі вернецца здароўе — адбыць пalomніцтва ў Святую зямлю. Аднак, нягледзячы на лячэнне на славутых ёўрапейскіх “водах”, здароўе аасбліві не паляпшалася, жыццё ж вымагала яго ўдзелу не толькі ў грамадскіх і палітычных справах, у кіраванні і добраўпарадкаванні шматлікіх маёнткаў, але і ў ваенных паходах. Таму Мікалай прыняў рашэнне адправіцца ў небяспечнае падарожжа неадкладна. Дарэмнымі былі спробы караля Стэфана Баторыя адгаварыць Радзівіла ад пalomніцтва, даказываючы, што ў дзяржаве сабралася многа праблем, для вырашэння якіх неабходны асабісты ўдзел князя, яго здольнасці, якія гарантавалі б несумненны поспех. Не змог і папа рымскі Грыгорый XIII пераканаць Сіротку ў tym, што можна замяніць пalomnіцтва, на якое ён наважыўся, трохі лягчэйшай (улічваючы слабое здароўе) і менш небяспечнай дабрачыннай справай. Сам Радзівіл, збіраючыся ў дарогу ў верасні 1582 г., аформіў, як перад смерцю, завяшчанне адносна сваіх велізарных маёнткаў, таму што не спадзяваўся вярнуцца жывым з такой няблізкай і сапраўды рызыкойнай вандроўкі. Рашэнне было канчатковым: загіну, але сваё абязцяне выканану! “З удзячнасцю прыняў бы з рук Бога смерць, — напісаў тады малады хрысціянін, — калі б давялося там памерці, абы толькі мясціны святыя пабачыць і зарок мой дарэшты споўніць”².

Працяглы час (выехаў Радзівіл з Нясвіжа 16 верасня 1582 г., а вярнуўся 7 ліпеня 1584 г.) на сухазем’і і на моры пілігрым частва падвяргаўся небяспечы. Але ў самым пачатку сваёй кнігі аб падарожжы князь падкрэслівае, што ён не падзяляе думкі тых, хто такія вандроўкі ўважае небяспечнымі: “Зайсёды іначай лічыў і лічу, бо наканаванне і правід Божы адным у далёкіх дарогах памысную і шчаслівую ўдачу даруе, а іншым і дома, у бацькоўскіх сценах, да сумленнага шчасця цяжкія і няпэўныя нагоды адкрывае”. Такое разуменне наканаванасці чалавечага лёсу дапамагала Радзівілу мужна перанесці напады бандытаў, з якіх самы жорсткі напаткаў яго ў паўднёвой Італіі, страшенну буру ў Міжземным моры, калі амаль была страждана надзея на выратаванне, і многія іншыя складанасці далёкай пілігрымкі³.

У час наведвання Палесціны М.-К. Радзівіл зрабіў шчодрыя матэрыяльныя ахвяраванні. Так, для Труны Гасподняй у Іерусаліме ён ад шчырага сэрца падарыў келіх і патыну з чистага золата, на якіх былі выбіты імя і герб князя. Сярэбраныя з пазалотай аналагічныя рэчы ён презентаваў у Віфлееме, дзе нарадзіўся Хрыстос. Сіротка рашыў, каб кожны год з княжацкага нясвіжскага скарбу ад яго і спадкаемцаў выдзялялася сто дваццаць пяць дукатаў, што складала дзвесце пяцьдзесят залатых манет Вялікага Княства Літоўскага. З іх сто дукатаў прызначалася на патрэбы бернардынскага кляштара ў Іерусаліме, а дваццаць пяць ахвяраваліся на тое, каб ля Труны Гасподняй увесь час

² Кніга жыцці і хаджэння. Мн., 1994. С. 173.

³ Radziwiłł-“Sierotka” M. K. Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu. 1582–1584. Warszawa, 1962.

гарэла лампада. Цікава ведаць, ці гарыць цяпер тая лампада, запаленая нашым земляком ў 1583 г.?

Шмат грошай М.-К. Радзівіл выдаў на тое, каб выкупіць з турецкай няволі людзей, якія былі захоплены і вывезены на чужыну. Пры наведванні Егіпта ён таксама выкупіў некалькі чалавек. Праўда, адзін з іх, італьянец Джавані, за якога князь заплаціў немалую суму, аддзячыў Радзівілу злом. Даплыўшы да вострава Крыт, ён выкраў у князя і яго спадарожніка каштоўныя рэчы і ўцёк з карабля, але быў злойлены і вернуты ў няволю⁴.

Прыклад ахвярнасці прайвіту Сіротка, калі, вярнуўшыся з падарожжа, расчуча адмовіўся ад вакантнай пасады віленскага ваяводы, нягледзячы на настойлівія захады папскага нунцыя А. Баланьеци і аргументаваныя прапановы караля Стэфана Баторыя. Філасофскі раздум пра рэаліі людскога жыцця зрабіў яго абиякавым да палітычнай кар'еры. Ён вырашыў выкарыстаць сваю духоўную энергію на паляпшэнне становішча мясцовага насельніцтва, на асвету, будаўніцтва храмаў, рэлігійных фундацыяў. Валодаючы шматлікімі прывабнымі гарадамі і мястэчкамі на тэрыторыі Польшчы, Літвы, Украіны, Беларусі, Радзівіл выбраў, аднак, для сваёй рэзідэнцыі Нясвіж, маочы на мэце ператварыць яго ў “маленькі Парыж”. Ён надаў Нясвіжу выгляд еўрапейскага горада з надзейнымі абарончымі збудаваннямі, з той планіроўкай вуліц, якая бачна на знамітай гравюры Т. Макоўскага. Ніхто з вялікага радзівілаўскага роду не пакінуў Нясвіжу такой колькасці і разнастайнасці архітэктурных помнікаў, як гэта зрабіў Сіротка. Ён дабіўся ад караля Стэфана Баторыя прывілея аб наданні Нясвіжу ў 1586 г. магдэбургскага права, правядзенне ў горадзе летніх і зімовых кірмашоў. Для развіцця сельскай гаспадаркі, павышэння рэнтабельнасці земляробства і жывёлагадоўлі на велізарных абшарах сваіх латы-фундый Сіротка працягваў пачатую яшчэ бацькам рэформу, якая набыла назыву “Устава на валокі”, або “Валочная памера”⁵.

Пры вывучэнні архіўных дакументаў сустракаюцца звесткі пра ахвяраванні, што былі зроблены М.-К. Радзівілам на будаўніцтва праваслаўных храмаў. Гэта і ворная зямля, і сенажаці, і гроши на ўтрыманне праваслаўных святароў. Але асабліва ўражваюць фундушы для каталіцкіх святыній і ордэнаў. Так, у 1585 г. езуіцкая парафія атрымала ад князя 100 валок зямлі (1 валока = 21,4 га), а першы ў Вялікім Княстве Літоўскім жаночы канвент быў надзелены 620 валокамі зямлі ў ваколіцах Гавязны (цяпер Вішнявец Стаўбцоўскага раёна). Пры падтрымцы Сіроткі пабудаваны касцёлы ў Міры, Новым Свержані, Дуброве, Чарнаўчыцах, Белай. Шмат сродкаў ён ахвяраваў дабрачынным установам. У многіх гарадах былі пабудаваны шпіталі для бедных. У 1598 г. Радзівіл стварыў “фундуш вячысты” — так званую касу дапамогі, запісаўшы для гэтай мэты тысячу злотых, працэнты ад якіх прызначаў на пасаг для сірот

⁴ Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła pielgrzymka do Ziemi Świętej. Wrocław, 1847. S. 193–194.

⁵ Siekierski M. Landed wealth in the Grand Duchy of Lithuania: the economic affairs of prince Nicholas Christopher Radziwill (1549–1616) // Acta Baltico-Slavica. XX. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991.

і дочак бедных нясвіжскіх мяшчан. Калі жыў у Нясвіжы, то кожны тыдзень каля касцёла раздаваў убогім хлеб і гроши. Асабліва трэба падкрэсліць, што князь не цураўся асабіста ўдзельнічаць у будаўніцтве касцёлаў. Так, пры ўзвядзенні каля Нясвіжа, на Міхалкавай гары, храма ў гонар патрона падарожнікаў св. Рафаіла князь са сваякамі жыў у палатцы каля новабудоўлі, збіраў па полі камяні для падмуркаў, рыхтаваў раствор, падносіў цэглу.

Атрымаўшы па завяшчанню стрыечнага брата Юрый II Ілыніча Мірскае графства, М.-К. Радзівіл не спяшаўся павялічваць уласныя даходы. Ён загадаў тэрмінова адрамантаваць абарончыя збудаванні, уязныя брамы, добраўпрадаваць вуліцы, надбудаваць да трох паверхаў палац у замку, аздобіць і ўпрыгожыць шматлікія памяшканні, забяспечыць замак гарматамі і іншай зброяй. Стварыўшы адміністрацыйны цэнтр графства, князь сваёй уладай прадаставіў у 1579 г. Міру прывілей на самакіраванне паводле магдэбурскага права. Мяшчанам былі дадзены значныя прывілеі, асабліва ў параўнанні з навакольным сялянствам. На працягу стагоддзяў жыхары Міра карысталіся гэтымі правамі і з удзячнасцю ўспаміналі Сіротку⁶.

Выхаваны бацькам-пратэстантам, М.-К. Радзівіл у перыяд контррэфармацыі перайшоў у каталіцтва, але заставаўся талерантным чалавекам. Яго непакоіла варожасць паміж хрысціянскімі канфесіямі. Шмат сіл і часу ён ахвяраваў дзеля заключэння рэлігійнай уніі. У каstryчніку 1596 г. Сіротка быў адным з трох паслоў, якіх кароль Жыгімонт III накіраваў на пасяджэнні сінода праваслаўных святароў. Нягледзячы на шматлікія недахопы актаў Брэсцкай уніі, мы павінны прызнаць, што не было тады альтэрнатывы ўзаемаразуменню паміж хрысціянамі, асабліва калі яны жадалі жыць так, як завяшчаў Хрыстос. Сівярджаюць, што Мікалай ужо ў 1566 г. стаў католікам. Але вядома, што ў 1570 г. ён накіраваў малодшых братоў для вучобы ў пратэстанцкіх навучальных установах Лейпцига. Нават у 1584 г., калі князь вырашаў, ці ажаніца з Эльжбетай Эўфіміяй з Віцінявецкіх, яму не перашкодзіла тое, што яна прытрымлівалася кальвінскага веравызнання. Пакуль не будуць знайдзены дакументальныя сведчанні, мы не можам давяраць звесткам, якія сустракаюцца ў некаторых заходненеўрапейскіх выданнях, дзе сівярджаеца, што М.-К. Радзівіл выдзеліў 5000 дукатаў на тое, каб выкупіць і паліць пратэстанцкія кнігі, у тым ліку і надрукаваную яго бацькам Біблію⁷. Цяжка паверыць, каб высокаадукаваны і талерантны чалавек, які любіў кнігі і сам пісаў іх, быў ініцыятарам такой варварскай акцыі. Хутчэй за ўсё, знішчэнне пратэстанцкай літаратуры было справай яго малодшага брата Ежага (Юрыя), які ў 24-гадовым узросце стаў віленскім біскупам, у 1584 г. за заслугі ў барацьбе з ерассю атрымаў сан кардынала і меў перспектыву заніць трон папы рымскага.

М.-К. Радзівіл глыбока ўсведамляў важную ролю друкаванага слова ў распаўсюджванні веравучэння, у барацьбе з ерэтычнымі плынямі. Ён фінанса-

⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 694, вол. 4, спр. 1305а, арк. 35.

⁷ Meyers Konversations Lexikon. Leipzig; Wien, 1896. В. 14. С. 428.

ваў капитальны рамонт друкарні ў Нясвіжы⁸, якая працяглы час працавала пад апекай князя. Сёння патрэбны аб'ектыўны навуковы аналіз кніг, выдадзеных у гады контррэфармацыі, каб зразумець, на сколькі паслядоўна прытрымліваўся Сіротка гуманых прынцыпаў, калі быў вымушаны ўдзельнічаць у міжканфесійным процістаянні. Трэба ўлічыць усе аbstавіны, перш чым далучыцца да папрокаў у тым, што М.-К. Радзівіл не заступаўся за пратэстантаў⁹, якія многа цярпелі ў перыяд каталіцкай рэакцыі, а некаторыя былі нават замучаны за свае перакананні. Вядома, што з 1604 г. князь займаў высокую пасаду віленскага ваяводы і быў абавязаны бараніць тых, хто праследаваўся за іншадумства. Трэба таксама мець на ўвазе, што ў апошнія гады жыцця здароўе князя значна пагоршылася, і ён, вельмі аслабелы, называў сябе “паўчалавекам”. У сувязі з гэтым М.-К. Радзівіл у 1613 г. склаў з сябе абавязкі віленскага ваяводы. Праўда, кароль Жыгімонт III адстаўку не прыняў, а абавязкі даручыў выконваць далёкаму сваяку князя Крыштофу Радзівілу. Такім чынам, юрыдычна знаходзячыся на пасадзе, фізічна Сіротка ўжо не мог істотна ўплываць на сітуацыю ў краіне.

Нават на схіле жыцця наш паважаны суайчыннік не шкадаваў сродкаў, каб пра яго радзіму ведала ўсі Еўропа. Ініцыяваная ім працяглай праца па картографіі Вялікага Княства Літоўскага вымагала вялікіх выдаткаў. Актыўны ўдзел прымалі ў ёй Мацей Струбіч, Тамаш Макоўскі і група езуітаў. Першае выданне карты 1603 г. загінула, аднак на яго падставе яна была нанова надрукавана ў 1613 г. у Амстэрдаме (Галандыя). Трэба падкрэсліць, што выдадзеная на лацінскай мове карта Вялікага Княства Літоўскага на працягу двух стагоддзяў заставалася асноўнай кропінкай інфармацыі пра беларускія землі для заходнега єўрапейскай грамадскасці.

У эпоху барока єўрапейскія магнаты пераважна трацілі грошы на шыкоўныя балі, розныя святкаванні, пышныя цырымоніі пры пахаванні памерлых. Сіротка ж не толькі будаваў храмы, шчодра фундаваў дабрачынныя арганізацыі, але і завяшчаў, каб яго пахавалі сціпла, без усялякіх цырымоній. Як добры бацька, ён шчодра дарыў сардэчнае цяпло рана асірацелым дзесяцям. Заўчасна, у 27-гадовымя узросце, памерла яго жонка Эльжбета Эўфімія, якая нарадзіла шасцёра сыноў і трох дачок. Удавец цвёрда рагшыў не ўступаць у новы шлюб, а самастойна выхоўваць сваіх дзяцей. Акрамя таго ён даглядаў яшчэ і асірацелых пляменнікаў.

Як яясценню рэлігвію Сіротка зберагаў пілігрымскае адзенне, у якім у маладосці падарожнічаў у Святую зямлю. Ён папрасіў, каб у труну яго паклалі менавіта ў гэтым адзенні¹⁰, каб у апошні шлях яго неслі бедныя людзі, якіх ён не саромеўся пры жыцці называць братамі. Вельмі важна прыгадаць

⁸ Bernatowicz T. “Biblioteka jest jedna ozdoba...” Mikołaj Radziwiłł Sierotka i książki // Badania księgozbiorów Radziwiłłów. Warszawa, 1995. S. 48.

⁹ Kotlubaj E. Galeria Nieświeńska portretów Radziwiłłowskich. Wilno, 1857. S. 316.

¹⁰ Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki. Poznań, 1965. S. 32.

пра такія паводзіны вядомага ў Еўропе чалавека, бо сёння ёсьць нямала людзей, што з лёгкасцю называюць “братамі маншымі” катоў і сабак, аднак іх язык не павернеца назваць братам звычайнага суседа.

Зразумела, што не ўсе факты ахварнасці М.-К. Радзівіла я змог прыгадаць. Але і сказанага, здаецца, дастаткова, каб пераканацца, што гэты наш продак даў нам добры прыклад ахварнасці. Таму цяпер заклікаю задумашца: чым жа мы адплацілі яму за ўсё зробленое для развіцця Нясвіжскага княства, Мірскага графства і іншых мясцін нашай Бацькаўшчыны? Наведаўшы краіны Захаду і Усходу, я бачыў, як шануюць людзі дзеячаў, падобных да Радзівіла Сіроткі. Напрыклад, шмат паспрыяў росквіту Швецыі Э. Энгельбрэхтсан, — і ў цэнтры горада Эрэбу яму паставлены помнік. А ў Нясвіжы нават сёння няма вуліцы, якая насіла б імя Радзівіла Сіроткі. Адначасова многія вуліцы горада названы імёнамі людзей, якія нічога не зрабілі для Нясвіжа і, напэўна, не ведалі, што такі населены пункт ёсьць на свеце.

Застаеща спадзівацца на цуд — на тое, што аднойчы Радзівіл Сіротка прачнечца ад векавога сну, выйдзе з крыпты Нясвіжскага касцёла, пройдзе па горадзе, загляне ў замак. Сам пераканаеца, як мы збераглі і як шануем тое, што, дзякуючы вялікай ахварнасці, ён пакінуў нам у спадчыну, ці рэгулярна наведваем храмы, якія для нашага духоўнага росту ён узводзіў і адфораў багатымі фундацыямі. Несумненна, ахопіць яго жаль, калі не ўбачыць у замку архіва, прывілей на стварэнне якога атрымаў ад караля яшчэ яго бацька; бібліятэкі, у якой ён праводзіў шмат часу і якую значна папоўніў, выкупіўшы кніга-збор брата Ежага; галерэі жывапісных партрэтав, дзе былі прадстаўлены не толькі Радзівілы, але і каралі, вялікія князі, гетманы; арсенала, што вызначаўся, між іншым, калекцыяй зброі, блізкай па аналогіі да той, якую мелі заходнегаўрапейскія каралі...

Не трэба цуда! Няхай спачывае наш паважаны юбіляр. Стваральнай працай ён даказаў, што за кароткія гады жыцця можна зрабіць шмат карыснага людзям. Магчыма, князь не ўсведамляў, што нашчадкам не хопіць ахварнасці, каб абараніць і прымноожыць велічынё архітэктурных збудаванняў, непаўторнае хараштво паркаў і італьянскіх садоў у Альбе, Міры, Радзівільмонтах. Сапраўды, у XVI ст. было цяжка спрагнаваць стан грамадства, якое на пераломе тысячагоддзяў не змога знайсці сродкі, каб якасна і хутка адрестаўраваць замкі ў Нясвіжы і Міры, вярнуць хація б у выглядзе копій вывезеных з іх карцін, званы, гарматы, іншыя каштоўнасці.

Няўжо мы не здольныя нават на такі маленькі подзвіг, каб на цэнтральнай плошчы Нясвіжа выдзеліць чатыры квадратныя метры для п'едэстала, каб там дзякуючы народным ахвараванням з'явілася ў пілігрымскім адзенні бронзавая постаць Мікалая Крыштофа Радзівіла Сіроткі?

Tomasz Kempa (*Toruń*)

POGLĄDY WYZNANIOWE MIKOŁAJA KRZYSZTOFA RADZIWIŁŁA SIEROTKI I PRZEMIANY DUCHOWE W JEGO ŻYCIU

Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka odegrał istotną rolę w restytuowaniu i umacnianiu pozycji Kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim, a w pewnym stopniu i w całej Rzeczypospolitej. Stąd badania nad jego religijnością oraz stosunkiem do innych wyznań i religii są szczególnie ważne. By zrozumieć działania, jakie litewski magnat podejmował na polu wyznaniowym, ale także i jego działalność na niwie politycznej, konieczne jest podjęcie próby poznania duchowej, wewnętrznej strony życia Sierotki. Ten referat stanowi skrótowną z konieczności próbę naszkicowania tego problemu.

W życiu Radziwiłła widoczne są wyraźnie kolejne etapy duchowych przemian. Pierwszym ważnym faktem na drodze tego wewnętrznego dojrzewania Sierotki była jego konwersja z protestantyzmu na wyznanie katolickie, który to akt dokonał się jesienią 1566 roku w Rzymie. Wypada tu poświęcić nieco miejsca temu wydarzeniu, gdyż miało ono niebagatelne skutki dla całego życia litewskiego magnata.

Kwestią przejścia Radziwiłła na wyznanie rzymskie zajął się wiele lat temu Henryk Merczyng¹. Jednakże jego artykuł stanowił raczej zasygnalizowanie tematu, aniżeli danie odpowiedzi na pytanie o przyczyny konwersji. Zresztą uzyskanie satysfakcyjnej odpowiedzi na to pytanie nie jest łatwe, gdyż sprawy wiążące się z przemianami duchowymi człowieka rzadko znajdują bezpośrednie odzwierciedlenie w źródłach historycznych. Mimo to należy próbować wskazać na wszystko to, co miało lub mogło mieć wpływ na akt konwersji Radziwiłła. Zanim jednak się tym zajmiemy, trzeba tu przypomnieć kilka ważnych z tego punktu widzenia faktów.

Mikołaj Radziwiłł Czarny, ojciec Sierotki, był przywódcą obozu ewangelików w Wielkim Księstwie Litewskim. Faktycznie przejście Czarnego na stronę reformacji, które dokonało się około 1553 roku, zapoczątkowało wielką falę konwersji magnatów litewskich, zarówno katolików jak i prawosławnych, na wyznania protestanckie. W 1565 roku, w momencie śmierci Radziwiłła Czarnego zdecydowana większość elity politycznej i ekonomicznej Litwy należała do wyznawców kalwinizmu, względnie arianizmu bądź luteranizmu.

Sierotka jako najstarszy syn Czarnego przygotowywany był do przejęcia po ojcu roli przywódcy ewangelików w Wielkim Księstwie Litewskim. Temu celowi

---

¹ H. Merczyng, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka i jego przyjęcie katolicyzmu w r. 1567*, *Przegląd Historyczny*, R. 12/1911, s. 1–10.

służły między innymi studia, jakie młody Radziwiłł odbywał na uczelniach protestanckich w Rzeszy: w Strasburgu i Tybindze w latach 1563–1566. Studiów Sierotki w Tybindze nie przerwała nawet śmierć ojca, co było zresztą zgodne z wolą Czarnego. Na początku 1566 roku młody Radziwiłł wybrał się jedynie w dłuższą podróż do Augsburga, gdzie odbywał się sejm Rzeszy. Tam spotkał się z cesarzem Maksymilianem II Habsburgiem oraz z kardynałem Janem Franciszkiem Commendone². Przypuszczalnie właśnie to spotkanie z włoskim duchownym odegrało pewną rolę w podjęciu decyzji przez Radziwiłłę o podróży do Rzymu po skończeniu studiów. Rzeczywiście po ukończeniu nauki w Tybindze na początku czerwca 1566 roku Sierotka wyruszył w krótką przejażdżkę po Europie. Początkowo zamierzał odwiedzić Francję, ostatecznie jednak zdecydował się na spędzenie kilkunastu tygodni w Szwajcarii (gdzie odwiedził między innymi kalwińskiego teologa Henryka Bullingera), a następnie udał się do państw włoskich. Po odwiedzeniu Wenecji i Padwy, być może także Mediolanu, Radziwiłł dotarł w drugiej połowie września 1566 roku do Wiecznego Miasta. W Rzymie Sierotka spędził kilka najważniejszych tygodni w swoim życiu. Tu dokonał się bowiem akt jego konwersji na katolicyzm.

Nie ulega wątpliwości, że porzucenie przez Radziwiłła reformacji nie nastąpiło pod wpływem chwili, jak przedstawiali to potem w życiorysach magnata jezuici³, ale był to proces, którego kulminacyjnym punktem stało się złożenie przez Sierotkę katolickiego wyznania wiary w Rzymie. O niektórych powodach konwersji Radziwiłła źródła mówią wprost, innych możemy się jedynie domyślać. Na pewno na ostateczną decyzję o porzuceniu reformacji przez Sierotkę wpłynął ferment wśród ewangelików litewskich, którego powodem był również Mikołaj Radziwiłł Czarny. W ostatnich latach życia Czarnego jego poglądy religijne ewoluowały wyraźnie w kierunku arianizmu. Trzeba tu zaznaczyć, że nie mamy stuprocentowej pewności, jakiego wyznania był Sierotka w momencie konwersji na katolicyzm. Najprawdopodobniej pozostawał kalwinistą, jednakże długie studia na luteranckiej uczelni w Tybindze mogły uczynić zeń luteranina. Radziwiłł, który będąc na studiach w Rzeszy pośredniczył w kontaktach ojca z teologami protestanckimi ze Szwajcarii, Niemiec czy Francji, dostatecznie dobrze orientował się w niezgodzie, jaka panuje pomiędzy poszczególnymi nurtami reformacji. Książę nie mógł także pogodzić się z uzależnieniem duchownych i teologów ewangelickich od władzy świeckiej. W jednym z listów do Krzysztofa Radziwiłła Pioruna Sierotka pisał o swojej wizycie u teologów ewangelickich w Szwajcarii: “...a tutejszym ministrom

² M. Chachaj, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995, s. 18.

³ Według tej legendy opowiadanej na pogrzebie Sierotki przez Marcina Widziewicza: “gdy w piątek przed niedzielą kwietnią, [Radziwiłł] jadąc z Warszawy do Wilna w gospodzie kaplunu piec rozkazał, które gdy oprawne już na stole leżały, jednym razem ruszać się poczęły i po stole bieżąc, na ziemię spadły...” (M. Widziewicz), *Kazanie na pogrzebie Jaśnie Oświeconego Pana Jego Mości Pana Mikołaja Chrystosfa Radziwiła [...] miane w kościele nieświeskim Societatis Iesu 9 dnia kwietnia R.P. 1616 przez X. Marcina Widziewicza* (dalej: Widziewicz), Wilno 1616, s. 23.

instrukcje posyłając, jako mają wierzyć, bom ja swymi oczymi widział, że ministrowie w Helwecji, którzy potym tu do naszych ten kąkol heretycki na rozsiewanie posyłają, nic nie śmieją wydać, aż co królowa angielska aprobuje i podpisze ręką swą. W Tigurze [Zurychu. — T. K.] u Bullingera widziałem ja podpisanie jej na tej rzeczy, o które ociec mój nieboszczyk przez mię go pytał i powiedział, że już może publikować. A było to w ten czas o Świętej Trójcy i o wzywaniu Ducha Świętego. Bo królowa angielska już aprobowała i podpisała, i ukazał mi jej rękę”⁴.

Pewną rolę w konwersji Sierotki mógł odegrać jego mentor i opiekun podczas studiów w Strasburgu i Tybindze, Balcer Jezierski, o którym wiemy, że mniej więcej w tym samym czasie przeszedł z kalwińskiego wyznania na katolicyzm⁵. To właśnie Jezierski osobiście pośredniczył w korespondowaniu przez Czarnego z teologami protestanckimi z zachodniej Europy. Jeśli więc już w czasie studiów Radziwiłła pojawiło się u jego opiekuna zwatpienie w słuszność idei reformacyjnych, to fakt ten musiał w znaczącym stopniu zaważyć także na religijnej postawie Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła.

Jeśli mówimy o wpływie konkretnych ludzi na konwersję Sierotki, to trzeba też wspomnieć o Mikołaju Tomickim. Był on synem luteranina, kasztelana gnieźnieńskiego Jana. Mikołaj Tomicki przez dłuższy czas studiował wspólnie z Sierotką na uczelniach w Strasburgu i Tybindze, a następnie w 1565 roku rozpoczął studia w Padwie, gdzie też dokonał się akt jego konwersji na katolicyzm. Nawrócenie Tomickiego miało być zasługą kardynała Commendoniego. Tomicki, z którym Sierotka utrzymywał regularny listowny kontakt, zapewne namawiał Radziwiłła do zmiany wyznania, a wiemy też, że odegrał ważną rolę w nakłoniению Sierotki do przyjazdu do Rzymu⁶.

Wizyta Sierotki w Wiecznym Miście miała odegrać decydującą rolę w zmianie wyznania przez Radziwiłła. Tak przynajmniej uważa sekretarz kardynała Commendoniego Antonio Graziani, który opiekował się Sierotką podczas jego pobytu w Rzymie. Tam z kolei niebagatelny wpływ na akt konwersji młodego litewskiego magnata miały jego spotkania z kardynałem Commendonim oraz audiencja u papieża Piusa V, który został później ogłoszony świętym⁷. Zapewne jednak jeszcze istotniejsza w tym wypadku okazała się opieka Grazianiego, który towarzyszył Radziwiłłowi na każdym kroku podczas jego rzymskich spacerów i z którym Sierot-

⁴ M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła 8 lipca 1586 z Miru, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (dalej: BKórн.), 11617, luźne odpisy; H. Chachaj, op. cit., s. 23.

⁵ M. Baryczowa, *Augustyn Botundus Mieleski — pierwszy historyk i apologeta Litwy* [w:] Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 99, R. 1976, s. 97.

⁶ J. Commendoni do kardynała H. Rusticucci 22 marca 1572 r., Iulii Pogiani Sunensis epistolae et orationes olim collectae ab Antonio Maria Cratiano nunc ab Hieronymo Lagomarsinio e Societate Iesu, vol. 4, Romae 1756 (dalej: Pogiani), s. 179.

⁷ Ibidem, s. 176–177, 179–180; J. Commendoni do M. K. Radziwiłła 12 marca 1567 z Rzymu, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów (dalej: AGAD, AR), dz. V, 2369, k. 1; H. Barycz, *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440–1600)*, Kraków 1938, s. 142.

ka musiał toczyć rozmowy na temat wiary. Ponadto książę Mikołaj Krzysztof poznął w czasie swego pobytu w Rzymie wielu dostojeńników kościelnych, między innymi kardynałów Alessandro (Michał Bonelli) i Jakuba Sabellusa⁸. Wedle świadectwa Grazianiego ogromny wpływ na konwersję Radziwiłła miało jednak samo Wieczne Miasto. Zdaniem sekretarza Commendoniego, Sierotka nie zauważał brzydoty Rzymu, za to szczerze podziwiał i wzruszał się oglądając miejsca związane z początkami chrześcijaństwa w dawnym Cesarstwie Rzymskim (m. in. katakumby, Koloseum). Każdego dnia nawiedzał kolejne kościoły, gdzie w wielu z nich oglądał relikwie świętych (według Grazianiego raczej z pobożności niż z ciekawości). Po złożeniu katolickiego wyznania wiary miał zaś codziennie uczęszczać na Mszę oraz przyjmować Komunię Świętą. Antonio Graziani, który cały czas towarzyszył Radziwiłłowi, podkreślał, iż jest przekonany co do szczerości aktu nawrócenia Sierotki⁹.

Nie można zgodzić się z Henrykiem Merczyngiem, że jednym z powodów konwersji księcia Mikołaja Krzysztofa na katolicyzm był fakt zachorowania przez niego na kiłą i związana z tym przemiana duchowa w jego życiu¹⁰. Wiadomo bowiem, że pierwsze symptomy kiły ujawniły się w przypadku Radziwiłła dopiero w roku 1575. A więc na krótko przedtem Sierotka musiał zarazić się tą chorobą.

Podobnie trudno zgodzić się z tezą Marcelego Kosmana, że przyczyny konwersji Radziwiłła były czysto oportunistyczne, a więc, że liczył on w związku z tym faktem na konkretne korzyści prestiżowe i ekonomiczne¹¹. Kosman zasugerował się informacjami, które podawał Graziani, iż niektórzy nieprzychylni Sierotce możliwi litewscy uważali, że Radziwiłł złożył katolickie wyznanie wiary w sposób nieszczerły. Nie ulega jednak wątpliwości, że zmiana wyznania przez księcia Mikołaja Krzysztofa wcale nie ułatwiała mu życia, a wręcz przeciwnie. Wobec przewagi ewangelików w ówczesnej elicie władzy w Wielkim Księstwie Litewskim Sierotka musiał się liczyć z faktem, że jego konwersja przysporzy mu raczej trudności na drodze kariery politycznej. Tolerancyjna polityka religijna Zygmunta Augusta nie pozostawała z kolei wątpliwości co do tego, że ze strony monarchy Radziwiłł nie może liczyć na jakieś szczególne korzyści wynikające z faktu zmiany wyznania.

Konwersja Radziwiłła na katolicyzm stanowiła istotny krok na drodze odbudowywania wpływów na Litwie przez Kościół Rzymskokatolicki. Sierotka był

⁸ Kard. Allesandro do kard. J. Buggieri 19 kwietnia 1567 r., *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 6, Romae 1991, a. 94; kard. Alessandro do M. K. Radziwiłła 19 kwietnia 1567 r., *Correspondence des Cardinaux avec la maison des Radziwiłł de 1548 a 1729*, ed. I. Ostoya-Mioduszewska, Römische Quartalschrift für Christliche Alterumskunde und für Kirchengeschichte, t. 25, R. 1911 (dalej: Ostoya-Mioduszewska), s. 57–58; Jerzy z Tyczyna do M. K. Radziwiłła 13 września 1567 r., *Georgii Ticinii ad principes Radziwill epistulae* (a. 1567–1585), ed. J. Axer, Wrocław 1980, s. 21–22.

⁹ A. Graziani do M. Tomickiego 7 grudnia 1566 r. oraz 13 grudnia 1567 r., A. Graziani do P. Nauclera 19 kwietnia 1567 r., Pogiani, a. 177, 179; H. Barycz, op. cit., s. 142

¹⁰ H. Merczyng, op. cit., s. 4.

¹¹ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 130, 135.

pierwszym znaczącym litewskim możnym, który porzucił ewangelicyzm dla wyznania rzymskiego. Swoją konwersją rozpoczął powolny początkowo proces powrotu kolejnych przedstawicieli magnackich rodzin z Wielkiego Księstwa Litewskiego do Kościoła katolickiego. Wkrótce swej protestanckiej wiary wyrzekł się jeden z dwu najbardziej wpływowych litewskich możnych w latach 70-tych XVI wieku starosta żmudzki Jan Chodkiewicz. Nie mniej jednak jeszcze długo, bo aż do czasów panowania Zygmunta III, w gronie litewskich senatorów było zdecydowanie więcej ewangelików niż katolików.

Po powrocie z Rzymu do Rzeczypospolitej duchowni katoliccy czynili wiele wysiłków, by umocnić katolicką wiarę Radziwiłła. Zresztą starania te nie były już potrzebne, gdyż do papiestwa dochodziły wieści o mocnym postanowieniu Sierotki wytrwania w wyznaniu katolickim¹². Innaczej jednak przedstawiała się sprawa manifestowania przez niego przywiązania do katolicyzmu w codziennym życiu i rugowania wpływów reformacji w dobrach Radziwiłła. Ta druga kwestia była zresztą trudna do rozwiązań, dopóki nie doszło do formalnego podziału dóbr po Mikołaju Radziwiłle Czarnym pomiędzy jego wszystkich synów. Bracia Sierotki (Albrycht, Jerzy i Stanisław) pozostawali zaś na razie formalnie ewangelikami. Katolicyzm przyjęli bowiem dopiero w latach 1574–1575 za namową starszego brata oraz jezuitów. Dopiero wówczas w czasie starań o koadiutorię biskupstwa wileńskiego dla Jerzego Radziwiłła Sierotka doprowadził do ostatecznej likwidacji wszystkich zborów protestanckich w dobrach nieświeskiej linii Radziwiłłów. Był to zresztą najważniejszy z warunków postawionych przez Rzym, od którego papież uzależniał mianowanie Jerzego koadiutorem. W tym samym czasie książę Mikołaj Krzysztof zaczął energiczniej działać na rzecz budowy silnej struktury parafialnej Kościoła katolickiego w jego posiadłościach¹³.

W pierwszych latach po powrocie Sierotki ze studiów jego konwersja pozostawała więc czysto osobistym aktem, za którym nie szły aktywne kroki podejmowane w duchu kontrreformacji. Jeszcze w 1572 roku nie wszyscy znajomi Radziwiłła wiedzieli, że jest on katolikiem¹⁴. Jednakże ostatecznie właśnie wówczas pod wpływem jezuitów oraz kardynała Commendoniego Sierotka postanowił

¹² Kard. Alessandro do M. K. Radziwiłła 13 marca 1567 r., Ostoya-Mioduszewska, s. 57–58; S. Hozjusz do M. K. Radziwiłła 5 listopada 1568 r. i 31 marca 1570 r., ibidem, s. 58–62 (w tekście pomylone strony 62 z 63); Jerzy z Tyczyna do M. K. Radziwiłła 13 września 1567 r., Georgii Ticini..., a. 18; A. Graziani do M. Tomickiego w sierpniu 1567 r., Pogiani, a. 178; Jerzy z Tyczyna do M. K. Radziwiłła 10 maja 1567 r. z Rzymu, BKórn., 11617.

¹³ H. Merczyng, op. cit., s. 7; P. Skarga do F. Sunyera 5 października 1574: r., Listy ks. Piotra Skargi T. J. z lat 1566–1610, wyd. J. Sygański, s. 70; M. K. Radziwiłł do W. Protaszewicza 16 czerwca 1574: r., *Archiwum domu Radziwiłłów* (dalej: ADR), Scriptores Rerum Polonica- rum, t. 8, Kraków 1885, s. 7.

¹⁴ Jeszcze w czerwcu 1572 roku Jan Zborowski pisał do Sierotki o swym katolickim bracie Andrzejem tak, jakby nie wiedział, że Radziwiłł był katolikiem: “Proszę nie racz mu Wasz Mość w tym wiary dawać, bo to wszystko sobie jako papieżnik, któremu o to nie trudno, zmyślił”, J. Zborowski do M. K. Radziwiłła 5 czerwca 1572 r., Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (dalej: BRacz.), 76, nr 29, k. 59.

publicznie ogłosić akt swej konwersji, wyrzec się dawnych błędów oraz przyjąć Komunię Świętą z rąk papieskiego nuncjusza. Uroczystość ta odbyła się w Święto Zmartwychwstania (6 kwietnia) 1572 roku w czasie obrad sejmowych w Warszawie w obecności wielu posłów i senatorów. Nuncjuszowi chodziło o propagandowy efekt tego aktu, który mógłby się stać przykładem dla innych magnatów i szlachty¹⁵. Trzeba tu jednak dodać, iż już dwa lata wcześniej Sierotka podczas odbywającego się w Warszawie sejmu występował publicznie przeciwko inicjatywie ewangelików zmierzającej do zagwarantowania protestantom w Rzeczypospolitej pełnej wolności religijnej. Podobnie na sejmie 1572 roku, podczas którego znowu poruszano kwestię prawnych gwarancji wolności wyznaniowych, Radziwiłł wystąpił ostro przeciwko propozycjom ewangelików. Wówczas też w czasie obrad senatu doszło do słownego starcia między Sierotką a jego stryjem Mikołajem Radziwiłłem Rudym, który zarzucił synowcowi, że występuje przeciw autorytetowi swego ojca¹⁶.

Przyjęcie katolicyzmu przez Sierotkę a później jego włączenie się aktywnie w nurt kontrreformacji nie zmieniło początkowo sposobu życia Radziwiłła. W czasie długich pobytów na dworze Zygmunta Augusta, a potem Henryka Walezego (z racji sprawowanego przez Radziwiłła od 1569 roku urzędu marszałka nadwornego litewskiego) Sierotka należał do grona tych osób, które w pełni starały się korzystać z uciech dworskiego życia. Pod tym względem nie różnił się on wówczas od większości dworzan i przebywających na królewskim dworze magnatów. W czasie krótkiego pobytu w Polsce Henryka Walezego Sierotka razem z królem oddawał się “polowania, grze w karty, tańcom i rozpustnym ucztom, na które [...] dziewczęta były przy prowadzane” — relacjonował Reinhold Heidenstein¹⁷. Ten swawolny tryb życia Radziwiłła spowodował, że zaraził się on kiłą, którą powszechnie nazywano “franca”. Była to wówczas choroba praktycznie nieuleczalna, która stopniowo czyniła z chorego coraz większego kalekę. Pierwsze poważniejsze symptomy tej choroby pojawiły się u Sierotki w 1575 roku. Radziwiłł narzekał wówczas na ciągłe bóle głowy i przestał słyszeć na jedno ucho. Zaczęły się także problemy ze wzrokiem. W dodatku Sierotkę poczęła nękać inna choroba, powszechna wśród magnatów podagra, której silne symptomy mogły wyłączyć człowieka z normalnego życia nawet na kilka miesięcy. Na początku 1576 roku rozchodziły się nawet wieści o rychłym zgonie Sierotki. Leczenie podjęte przez Radziwiłła między innymi w uzdrowisku Szkło pod Jaworowem a potem w cieplicach niemieckich sprawiło, że rozwój kiły został na razie powstrzymany. Nie oznaczało to wszakże powrotu do pełni zdrowia.

¹⁵ J. Commendoni do kard. H. Rusticucci 22 marca i 5 kwietnia 1572 r., Pogiani, s. 179–180; A. Graziani do S. Hozjusza 9 kwietnia 1572 r., ibidem, s. 180; J. Commendoni do kard. Como (Tolomigo Galli) 9 lipca 1572 r., Uchańsciana, t. 4, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1892, s. 13.

¹⁶ Uchańsciana, t. 4, s. 262; t. 5, s. 464; S. Hozjusz do M. K. Radziwiłła 6 października 1571 r., Ostoya-Mioduszewska, s. 62–63; A. Graziani do S. Hozjusza 9 kwietnia 1572 r., Pogiani, s. 180.

¹⁷ R. Heidenstein, *Dzieje Polski*, t. 1, Petersburg 1857, s. 153.

Te poważne przejścia zdrowotne spowodowały u Sierotki okres wyraźnego przygnębienia, a nawet krótkotrwałego załamania psychicznego. W jednym z listów do Jana Zamoyskiego książę pisał: “Więc ja, iżem stracił to, co u mnie najmilszego było na świecie — zdrowie (które Wasza Miłość w cedule swej małym dotknięciem zowiesz, ja dobrze czuję, jeśli małe), tedy muszę już to tak przyjmować, jako Pan Bóg raczy, ale gdy ja tego [zdrowia. — T. K.] nie mam, żadna rzecz smakować mi nie może”¹⁸. Kłopoty zdrowotne stały się też jednakże początkiem duchowej przemiany w życiu Radziwiłła. Traktował on bowiem nękające go choroby jako karę Bożą za grzechy młodości i w związku z tym postanowił zmienić gruntownie swoje życie. Wówczas też książę powziął zamiar udania się w pielgrzymkę do Ziemi Świętej. Tę śmiałą decyzję nie było zresztą łatwo podjąć choremu Radziwiłłowi. Wybranie się w tak długą i niebezpieczną podróż w dodatku przez chorego człowieka stanowiło niewątpliwie w ówczesnych warunkach akt sporej odwagi, świadczącej o wewnętrznej determinacji Sierotki. Sam Radziwiłł tak pisał o tej swojej decyzji w swojej “Peregrynacji do Ziemi Świętej”: “Wróciwszy się z wojska zimą do domu [z kampanii pakowskiej 1581 roku podjętej przez Stefana Batorego. — T. K.], gdy już každemu było jawno (bom je też opowiadał) to moje przedsięwzięcie i acz každy rozradzał, mnie też w głowę było wpadło, że pomyślałem zaniechać, wykładając sobie, iż obiecałem, gdy mię Pan Bóg ku pierwszemu zdrowiu przywróci, aż zdrowie z laty poczęło być gorsze. Jednak zalecając to w grzesznej modlitwie mojej, jako zawsze, tak pogotowiu wtenczas, gdy już takie myśli poczęły mi w głowie bujać, uciekszy się znowu przez świętą spowiedź i przyjęcie Najświętszego Sakramentu do Pana Boga, zasię przyszła mi myśl, że acz zdrowie słabe, ale a to takie, że chodzę, sprawuje, co potrzeba, ježdżę na wojny, w drogi dalekie, a jeśli to czynię gwoli królowi ziemskaemu i potrzebom swoim albo obcym, czemu nie mam na tę drogę się puścić, obiecawszy ją Panu Bogu, który nad wszystkimi królmi starszym i od którego wszystkie potrzeby nasze idą [...]. Poruczywszy się tedy w świętą opiekę Jego, pewniem postanowił, by zdrowie najsłabsze było, jachać, mocno dufając Panu Bogu, że tam zajadę...”¹⁹.

Przebieg pielgrzymki Radziwiłła znamy dokładnie dzięki jej słynnemu opisowi, jaki pozostawił nam Sierotka. Trwająca niemal dwa lata podróż do Ziemi Świętej i Egiptu pełna była niebezpieczeństw, grożących niekiedy nawet utratą życia przez Radziwiłła i jego towarzyszy. Oprócz tego jednak peregrynacja przyniosła Sierotce wiele czysto religijnych przeżyć, które pozostawiły trwały ślad w życiu magnata. W czasie pielgrzymki w Jerozolimie Radziwiłł został mianowany na Rycerza Grobu Świętego, który to tytuł książę szczególnie cenił, co widoczne było choćby w zewnętrznej formie jego nagrobka czy tytulaturze, jaką się potem posługiwał.

¹⁸ M. K. Radziwiłł do J. Zamoyskiego 12 sierpnia 1577 r., *Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. 1, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904, s. 164.

¹⁹ M. K. Radziwiłł, *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582–1584*, opr. L. Kukulski, Warszawa 1962, s. 9–10.

Sierotka powoływał się na ten zaszczytny tytuł wiele razy przy ustanawianiu kolejnych fundacji i pobożnych funduszy.

Nie ulega wątpliwości, że intensywne peregrynackie przeżycia wzmacniły fundamenty wiary Radziwiłła. Pobudziły go także do zintensyfikowania działalności na rzecz promocji katolicyzmu na Litwie w duchu soboru trydenckiego. Pierwszy wyraźny symptom duchowej przemiany w życiu Radziwiłła, który widać po jego powrocie z pielgrzymki, stanowiła chęć wycofania się z czynnego życia politycznego na rzecz spokojnego sielskiego życia, tak pięknie opisywanego przez Jana Kochanowskiego (zresztą czętnie czytanego przez Sierotkę). Radziwiłł uważało, że właśnie w ten sposób łatwiej mu będzie nawiązać kontakt z Bogiem. To postanowienie spędzenia życia z dala od zgiełku królewskiego dworu i politycznych zawieruch była na tyle silna, że Radziwiłł nie uległ nawet perswazji samego papieża Grzegorza XIII i nunciusza Alberto Bolognietiego, by przyjąć ofiarowany mu przez króla Stefana Batorego najwyższy urząd świecki na Litwie — województwo wileńskie. Nie przypadkiem też właśnie kilka miesięcy po pielgrzymce książę Mikołaj Krzysztof poślubił Elżbietę Eufemię Wiśniowiecką, która choć była kalwinistką, wkrótce za przykładem męża przyjęła katolicyzm.

Zajmijmy się jednak tym, jaki pielgrzymka do Ziemi Świętej wywarła wpływ na działalność Sierotki na polu wyznaniowym. Jest charakterystyczne, że niemal wszystkie fundacje pobożne Sierotki zostały przez niego ustanowione już po powrocie z peregrynacji. Zresztą w przywilejach ustanawiających wiele z tych fundacji Sierotka odwoływał się bezpośrednio do swych peregrynackich doświadczeń, przede wszystkim zaś nawiązywał do obowiązków, jakie nakładał na niego tytuł Rycerza Grobu Świętego. Przypomnijmy tutaj najważniejsze fundacje litewskiego magnata. Z nieświeskich budowli sakralnych wzniesionych z inicjatywy Radziwiłła wymienić trzeba kolegium jezuitów i kościół Bożego Ciała, klasztor i świątynię benedyktynek (pierwsze w Wielkim Księstwie Litewskim żeńskie zgromadzenie zakonne), klasztor i kościół bernardynów i kaplicę wzniesioną ku czci świętego Rafała. Poza Nieświeżem Sierotka zbudował nowe, murowane kościoły parafialne w Mirze, Białej, Czarnawczycach, Derewni i Nowym Swierżniu. Oprócz tego książę jako Rycerz Grobu Świętego założył stały fundusz wspomagający franciszkanów w Jerozolimie oraz komandorię dla zakonu kawalerów maltańskich. Pod auspicjami Sierotki działała też na potrzeby jezuitów wileńskich drukarnia, którą później książę przekazał na własność Towarzystwu Jezusowemu²⁰.

Choc pierwszym bezpośredniem skutkiem pielgrzymki do Ziemi Świętej w przypadku Radziwiłła była chęć odsunięcia się od polityki i poświęcenia się jedynie “sprawom bożym”, to jednak ostatecznie dała ona wyraźny impuls do wzmacnienia kontrreformacyjnej działalności przez litewskiego magnata. Sierotka należał

²⁰ Szczegółowo na temat fundacji pobożnych Sierotki zob. T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła “Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1996; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616)*, wojewoda wileński, Warszawa 1999, rozdział 5.

w tym czasie (na przełomie XVI/XVII wieku) do najwybitniejszych przedstawicieli propagujących reformę trydencką na Litwie. Świadczy o tym choćby obfita korespondencja magnata z kolejnymi papieżami oraz wieloma kardynałami, których książę częstokroć poznawał osobiste w czasie swoich włoskich podróży. Papież pozostawał dla Sierotki najważniejszym autorytetem w sprawach wiary. W 1567 roku tak pisał o tym do swego kuźcyna Krzysztofa Radziwiłła Pioruna: “Słuchać go [papieża]. — T. K.] w rzeczach zbawienia potrzebujących i w Litwie i wszędzie na świecie powinienem, bo nie jego osoby jako prostego człowieka słucham, ale jako Boga, który przez namiestnika swego postanowionego od Ducha Świętego w Kościele swym rozkazuje, boć on sam z nieba z nikim nie mówi”²¹. Regularne kontakty z Rzymem zapewniały Radziwiłłowi możliwość orientowania się w aktualnej polityce prowadzonej przez państwo, a jednocześnie umacniały jego kontrreformacyjną postawę. Doskonała znajomość Pisma Świętego u Sierotki (o czym wiemy choćby z kart jego “Peregrynacji”, a także ze świadectw współczesnych mu ludzi) wraz z orientacją co do aktualnej wykładni wiary przez państwo sprawiała, że zazwyczaj krytycznie lub co najmniej ze sceptycyzmem odnosił się Radziwiłł do wszelkich zabobonów i wierzeń nie mających swego uzasadnienia w Biblii. Negatywny był też więc jego sąd o astrologii²².

Dojrzałe lata życia Radziwiłła stanowiły pogłębienie jego osobistego kontaktu z Bogiem. Książę sięgał często po Pismo Święte oraz spędzał dużo czasu na modlitwie. Czytał też dużo książek religijnych. Odmawiał regularnie różaniec, otrzymawszy na jego odmawianie specjalną indulgencję papieską²³. Jak wynika ze świadectwa Jana Alanda, w ostatnich latach swego życia książę uczestniczył codziennie we Mszy św., przystepując w każde większe święto kościelne do Komunii św. Często dyskutował też o nurtujących go pytaniach związanych z wiarą z duchownymi katolickimi²⁴.

Choć Sierotka należał do dumnego rodu Radziwiłłów, podkreślał jednak konieczność pokory nie tylko w stosunku do Boga, ale i innych ludzi. Zgodnie z tym książę nakazywał swoim synom: “Nad poddanymi bądźcie miłosiernymi, ciemiezyć nie dopuszczajcie i samym wam niech tego bojaźń Boża zabrania. Urzędnikom nie dopuszczajcie, każdego sami dobrze a cierpliwie wysłuchajcie, gdyż są bliźni waszy i także Pan Bóg o nich pieczę ma jako o największym Panie. Owa niechaj zawsze bojaźń Boża, a ku bliźnieniu powinność, przed oczyma będzie u was, tedy i straż

²¹ M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła 19 października 1567 r. z Miru, Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJag), 3605, k. 53v–55.

²² M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła 16 maja 1566 r. z Nieświeża, AGAD, AR, dz. IV, kop. 506, nr 45.

²³ ADR, s. 73; Grzegorz XIII do M. K. Radziwiłła 23 maja 1575 r., AGAD, AR, dz. II, ks. 40, s. 2.

²⁴ J. Aland, *Pamiątka Jaśnie Oświeconemu Sławnej Pamięci Panu Jego M. P. Mikołajowi Chrysztofowi Radziwiłłowi [...] czyniona przy exequiach rocznych w Nieświeżu dnia 26 lutego 1617 r.*, Wilno 1617, bez pag.; Widzewicz, s. 24 i n.

Boża będzie nad wami...”²⁵. Radziwiłł uważał więc, że ludzie winni rozwijać dane im przez Stwórcę talenty i postępować zgodnie z życiowym powołaniem. Życie miało być bowiem według Radziwiłła tylko krótką pielgrzymką na drodze do wieczności. Takiej właśnie życiowej postawy uczył swoich synów²⁶.

Sierotka należał niewątpliwie do grona najlepszych uczniów jezuickich. Choć to nie oni odegrali decydującą rolę w jego konwersji na katolicyzm, jednakże później właśnie członkowie Towarzystwa Jezusowego (początkowo głównie Piotr Skarga i Stanisław Warszewicki) czuwali nad umacnianiem wiary Sierotki. Jezuici należeli do najzaufańszych doradców księcia. Pełnili rolę jego spowiedników (Wojciech Mroszkowski, Jan Aland). Byli też wychowawcami jego synów. Starsi synowie studiowali zresztą początkowo w kolegium jezuickim w Braniewie. Nie przypadkowo też pierwszą większą fundacją księcia stało się założenie kolegium Towarzystwa Jezusowego w Nieswieżu. Radziwiłł zdawał sobie doskonale sprawę ze szczególnej roli, jaką jezuici odgrywali w ówczesnym Kościele katolickim, stąd starał się wspierać ich działalność. Nauczanie jezuickie miało więc przemożny wpływ na poglądy religijne Sierotki, a co za tym szło, stymulowało jego aktywną postawę na polu wyznaniowym w duchu soboru trydenckiego.

Radziwiłł starał się więc propagować katolicyzm zarówno przykładem swojej osobistej pobożności, popierając różne formy propagandy katolickiej, jak i zwalczając wpływy reformacji w Wielkim Księstwie Litewskim. Stosunek Sierotki do ewangelików był bardzo negatywny. Widać to choćby w radziwiłłowskiej “Peregrynacji”. Porównania, jakich tam dokonywał między poszczególnymi wyznaniami i religiami, wypadały zawsze na niekorzyść ewangelików. Radziwiłł zwykł nazywać protestantów bliźnierzami, kąkolem szatańskim czy diabelskimi slugami. Była to zresztą retoryka bardzo charakterystyczna dla ówczesnych polemik religijnych. Nie przeszkało to przecież Sierotce utrzymywać bliskie kontakty z wieloma ewangelikami, by wspomnieć tu choćby czołowego polemistę kalwińskiego Andrzeja Wolana²⁷. Wśród zaufanych urzędników i ekonomów Radziwiłła było też wielu protestantów (np. Hieronim Makowiecki, Fedor Jewłaszewski czy Enoch i Hektor Kawieczyńscy), choć z drugiej strony książę zalecał wyraźnie swoim synom, by w swoich dobrach zatrudniali tylko katolików obu obrządków.

Sierotka zwalczał propagandę reformacyjną na wiele sposobów. Temu celowi służyła choćby jego drukarnia (przekazana jezuitom), z której wychodziły

²⁵ ADR, s. 63–65.

²⁶ Poglądy religijne Sierotki najczęściej odsłaniają: Admonitorium napisane przez niego dla synów (ADR, s. 56–70), jego testament (ADR, s. 71–61), “Peregrynacja do Ziemi Świętej” autorstwa Radziwiłła oraz zachowana korespondencja księcia Mikołaja Krzysztofa.

²⁷ Zob. A. Wolan do M. K. Radziwiłła 23 grudnia 1594 r., A. Wolan, *Rinktiniai raštai*, wyd. H. Ročka, I. Lukšaitė i inni, Vilnius 1996, s. 355–356. Wolan dedykował nawet Sierotce panegiryk “Panegiricus Illustrissimo Principi Domino Nicolao Christophoro Radivilo, duci in Olika ac Nieswiez, palatino trocensi..., Wilno 1598. Jedyny znany egzemplarz tego druku znajduje się w Książnicy Miejskiej w Toruniu, zostało ostatnio przedrukowane w: A. Wolan, op. cit., s. 241–258.

dzieła czołowych polemistów katolickich, w większości jezuickich. Z funduszy Radziwiłła i w jego typografii zostało wydrukowane w 1579 roku pierwsze wydanie najpoczytniejszej wówczas książki w Rzeczypospolitej “Żywotów świętych” Piotra Skargi. Nie jest natomiast potwierdzone, by Sierotka uczestniczył aktywnie w dziele niszczenia słynnej protestanckiej Biblii Brzeskiej, wydrukowanej przez jego ojca. Legendę o skupowaniu i paleniu tej księgi przez Radziwiłła stworzyli jezuici. Z drugiej strony trzeba przyznać, że w czasie sprawowania przez Sierotkę urzędu wojewody wileńskiego (w latach 1604–1616) zamknięto w Wilnie wszystkie drukarnie ewangelickie oraz jedyną działającą tam wówczas typografię prawosławną²⁸.

Ważną formę działalności kontrreformacyjnej Sierotki stanowiły jego wystąpienia sejmowe oraz na sejmikach, a odnoszące się do kwestii wyznaniowych. Radziwiłł sprzeciwiał się zrównaniu w prawach wszystkich chrześcijan. Występował przeciw temu na sejmach 1570 i 1572 roku, a po uchwaleniu konfederacji warszawskiej namawiał króla-elektę Henryka Walezego, by ten nie składał przysięgi, że dotrzyma postanowień tego aktu. Sierotka stał się stopniowo przywódcą obozu katolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim. Jego szczególna rola uwidoczniała się w pierwszym okresie panowania Zygmunta III w latach 90-tych XVI wieku w związku z kryzysem związanym z obsadą biskupstwa wileńskiego. Król rozważał nawet w związku z tym możliwość mianowania Radziwiłła biskupem wileńskim²⁹. Później, w pierwszych latach XVII wieku, a szczególnie podczas rokoszu Zebrzydowskiego, książę włączył się aktywnie w przeciwstawianie opozycji antykrólewskiej. Nie wałał się występować wówczas przeciw swoim krewniakom z birżańskiej (kalwińskiej) linii Radziwiłłów. Z drugiej strony przecież nie-strudzenie zabiegał o ich pojednanie z Zygmuntem III.

Z ówczesną polityką Rzymu wiązało się ściśle poparcie Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła dla procesu unii brzeskiej. Stosunek Sierotki do prawosławia nie był oczywiście tak negatywny jak do protestantów, nie mniej zgodnie z linią wytyczoną za pontyfikatu papieża Grzegorza XIII księę popierał wszystkie działania, które zmierzały do podporządkowania papiestwu Kościołów wschodnich. Już w latach 70-tych Sierotka podjął pierwsze działania w tym kierunku. To właśnie z drukarni Radziwiłła wyszła drukiem słynna książka Piotra Skargi “O jedności Kościoła Bożego...” (1571), a później też wznowienia dzieł powstały w czasie finalizacji unii florenckiej, m. in. książki Georgiosa Scholariosa. W latach 90-tych książę był doskonale poinformowany o postępie rozmów między władzami russkimi a biskupami katolickimi dotyczącymi przyszłej unii brzeskiej. Znał bowiem dobrze głównego twórcę unii ze strony prawosławnej — władcy włodzimiersko-brzeskiego Hipacego Pocieja. Sam starał się promować unię na wiele sposobów.

²⁸ M. B. Topolska, *Biblioteki w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej, t. 20, R. 1983, s. 152.

²⁹ *Diariusz sejmu 1597 r.*, Scriptorca Rerum Polonicarum, t. 20, wyd. E. Barwiński, Kraków 1907, s. 489.

Zabiegał o skuteczne zwalczanie opozycji antyunijnej przez Zygmunta III. Wpływał na chwiejnego metropolitę kijowskiego Michała Rahozę. Czynił wszystko, by uniemożliwić współpracę dyzunitów z ewangelikami. Namawiał do poparcia unii także przywódcę prawosławia w Rzeczypospolitej Konstantego Ostrońskiego. Wsparł swoimi pieniędzmi wyjazd władcy Pocieja i Cyryla Terleckiego w celu finalizacji unii. Nic dziwnego, że Zygmunt III mianował Radziwiłła (obok Lwa Sapiehy i Dymitra Chaleckiego) swoim komisarzem na zjednoczeniowy synod w Brześciu w październiku 1596 roku. Sierotka udzielał wsparcia Kościołowi unickiemu także w następnych latach. Obok Lwa Sapiehy był na tym polu najaktywniejszym ze świeckich litewskich magnatów³⁰.

Poglądy wyznaniowe Sierotki miały wpływ na jego ocenę różnych narodów. Negatywnie wypowiadał się o narodach i państwach, w których dominującą pozycję zajmowali protestanci. Źle oceniał Francuzów ("francuska nikczemna nacja"), a króla Henryka IV nazywał "obłudnym hugonetem" i "błaznem". Jak najgorzej wypowiadał się również o królowej angielskiej Elżbiecie II, a wręcz przeciwnie o jej adwersarzu Filipie II Hiszpańskim³¹. Podobnie pozytywnie jak o Hiszpanach, wyrażał się także o państwach włoskich, szczególnie o północnych. Polecał swojemu krewniakowi Januszowi Radziwiłłowi, by w czasie swej młodzieńczej peregrynacji koniecznie odwiedził Mediolan, Wenecję i przejechał przez Lombardię³². O Niemcach Sierotka też generalnie nie miał najlepszego zdania, choć to przecież w państwach niemieckich uczyli się na studiach jego synowie. Na opinii o państwach niemieckich znów zaciążyły przede wszystkim stosunki wyznaniowe. W jednym z listów do Krzysztofa Radziwiłła Pioruna Sierotka pisał, iż "oprócz Noremberku, Drezna, Lipska, tedy to tam nikczemne katy i ludzie sprośni, nieobyczajni". Zawsze zaś z wielkim szacunkiem książę wyrażał się o rodzinie cesarskiej. Habsburgowie stanowili przecież ostoję katolicyzmu w Europie, na nich też spoczywał główny ciężar walki z islamską Turcją. Ponadto Radziwiłłowie zawsze dzielili im tytuł książęcy. Nic zatem dziwnego, że Sierotka pozostawał najwierniejszym z litewskich stronników Habsburgów w czasie kolejnych bezkrólewi. Radziwiłł wykluczał możliwość, by na tronie polsko-litewskim mógł zasiąść niekatolik: "A koronacja być nie może, aż przy niej król przysięga być synem świętego

³⁰ Szerzej na temat poparcia udzielonego procesowi unii brzeskiej przez Sierotkę i innych magnatów zob. T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł "Sierotka" a unia brzeska*, Czasy Nowożytne, t. 2, R. 1997, s. 47–63; ibidem, *Magnateria litewska wobec unii brzeskiej w pierwszych latach jej istnienia*, Vesci Mižnarodnaj Akademii Vyvučennja Nacjanal'nyx Menšascej, nr 1, R. 1997, s. 20–23; ibidem, *Poparcie magnaterii litewskiej i ruskiej dla unii brzeskiej w pierwszych latach po jej wprowadzeniu*, Rocznik Bialskopodlaski, R. 1997, t. 5, s. 7–23.

³¹ Cedula dołączona do listu M. K. Radziwiłła do K. Radziwiłła z 23 listopada 1597 r. z Nieświeża, AGAD, AR, dz. IV, kop. 508, nr 99; M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła 8 lipca 1586 r. z Miru, BJag., 3605, k. 44.

³² H. Wisner, *Młodzieńcze peregrynacje Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów po Europie (schyłek XVI – początek XVII wieku)*, Zapiski Historyczne, t. 55, R. 1990, z. 1, s. 31.

powszechnego Kościoła i bronić go, a nadto Najświętszy Sakrament przyjmuje, ergo ma być katolik to”³³.

Kontrreformacyjna postawa Radziwiłła uwidaczniała się nie tylko w bezpośrednim zwalczaniu wpływów ewangelików, ale również w propagowaniu różnych form pobożności, także tej ludowej. Kościół Bożego Ciała przyciągał rzesze wiernych w okresie świąt Bożego Narodzenia między innymi efektowną inscenizacją szopki. Z kolei w okresie świąt Zmartwychwstania budowano tu okazały grób Chrystusa, który, wzbudzał zachwyt odwiedzających Nieświez³⁴. Radziwiłł starał się też o to, by w jego nieświeskich kościołach znalazły się relikwie świętych. Sprowadził między innymi z Krakowa częstki relikwii św. Stanisława oraz św. Floriana. Poza tym książę inicjował powstawanie w nieświeskich kościołach bractw kościelnych. Sam był członkiem bractw zakonnych augustianów, karmelitów i bernardynów (bractwo św. Anny) przy ich wileńskim klasztorze.

Sierotka nie byłby tak skuteczny w zwalczaniu wpływów reformacji i przyciąganiu do katolicyzmu rzesz nowych wyznawców, gdyby nie jego osobista postawa życiowa. Na podkreślenie zasługuje tu jego szeroka działalność charytatywna. Książę założył szpitale dla ubogich w: Nieświeżu (1585), Czarnawczycach (1589), Mirze (1588) oraz w Białej (między 1596 a 1602 r.). Radziwiłł stworzył też w 1598 roku specjalny fundusz “dla ratunku ubogich i osierociących panienek, aby przez ubóstwo i niedostatek, nie mogąc za mąż pójść, w grzech nie wpadały”. Pieniądze (1000 zł) przekazane przez Sierotkę na ten cel miała pomnażać rada miejska Nieświeża, tak by co roku wyplacać na rzecz ubogich panien 80 zł³⁵. Sierotka utworzył ponadto fundusz na wykup chrześcijan z niewoli tureckiej, którym zawiadywali jezuici. Podeczas swojej pielgrzymki do Ziemi Świętej osobiście wykupił kilku (może kilkunastu) niewolników z rąk Turków. Nie można także w tym miejscu pominąć, iż w zachowanych księgarach rozchodów Sierotki ważne miejsce zajmują wydatki na jałmużnę dla spotykanych po drodze żebraków: kalekich żołnierzy, ubogich wdów, żon szukających wsparcia na wykupienie mężów z niewoli, uchodźców z państwa moskiewskiego, biednych żaków. Jednorazowa jałmużna Sierotki dla jednego żebraka liczyła zazwyczaj od 1 grosza nawet do kilku złotych³⁶. W dzień swego patrona św. Mikołaja podczas pobytu w Warszawie Radziwiłł nakazał swoim sługom zebrać “z gnojów i z ulic” biedaków i zaprowadzić ich do szpitala, przeznaczyszy na ich utrzymanie 5 zł. Zaś po śmierci swej małżonki w dzień jej

³³ M. K. Radziwiłł do K. Radziwiłła 19 października 1587 r. z Miru, BJag., 3605, k. 53v–54.

³⁴ H. Pociej do M. K. Radziwiłła 1 czerwca 1601 r. z Wilna, BKOrn., 1539, nr 64.

³⁵ AGAD, AR, dz. VIII, nr 279, s. 1–3; A. Hryckiewicz, *Častnovladel' českije goroda Belorussii v XVII–XVIII vv.*, Minsk 1975, s. 157.

³⁶ Vilnius Universitas Moksline Biblioteka , F 5, B 67, nr 3408, k. 97–106. Na różnego rodzaju jałmużny (wliczając w to datki dla zakonników i posłów cudzoziemskich) Sierotka wydał w ciągu ponad półrocznego okresu w 1571 roku (podczas pobytu w Warszawie) aż 1055 zł i 3 grosze.

patronki (św. Eufemii) fundował wszystkim ubogim mieszkańom nieświeskim obiady³⁷.

Działalność Radziwiłła na polu wyznaniowym miała wiele aspektów. Tutaj zostały odnotowane jedynie niektóre formy tej aktywności. Nie ulega wątpliwości, że Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka należał do najważniejszych propagatorów ideologii trydenckiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Swoją aktywnością na tym polu prześcignął nie jednego biskupa zasiadającego w Wilnie. Z tego punktu widzenia możemy uznać go za jednego z najlepszych uczniów jezuitów. Nie gołosłownie papież Grzegorz XIII wyrażał się o księciu jako o filarze Kościoła katolickiego na Litwie. Działalność Radziwiłła w znaczący sposób przyczyniła się bowiem do rozwoju katolicyzmu w Wielkim Księstwie Litewskim. Nie ulega wątpliwości, że nie byłoby wielu wspaniałych dzieł, które pozostawił po sobie Sierotka (także tych sakralnych), gdyby nie głębokie przemiany duchowe, jakie nastąpiły w jego życiu.

---

³⁷ Ibidem, k. 103v; Nacyjanałny Histryčny Archiu Bełarusi u Mińsku, f. 694, op. 2, nr 4959, s. 97.

Галіна Кандрацьева (Нясвіж, Беларусь)

ДА ПЫТАННЯ АБ РЭЛІГІЙНЫМ СВЕТАПОГЛЯДЗЕ М.-К. РАДЗІВІЛА СІРОТКІ

Пачаць размову пра Мікалая Крыштофа Радзівіла Сіротку на сённяшній канферэнцыі, прысвечанай 450-годдзю з дня яго нараджэння, хочацца падрадковым перакладам з лацінскай мовы радкоў верша, напісанага езуітамі ў гонар гэтага выдатнага дзяржаўнага і палітычнага дзеяча ВКЛ:

Узнёс святыні Богу, крэпасці айчыне,
калегію навукам,
прыстанак гаротным і ўцекачам ад свету;
быў славаю ў бай, святлом у радзе;
адведаў і пазнаў зямлю.
Калі б мы мелі двух такіх мужоў,
без цяжкасці перагналі б Італію.

У працытаваных радках адлюстраваны амаль усе накірункі дзейнасці Сіроткі. У сваім выступленні я б хацела спыніцца толькі на адным з іх — разгледзець яго рэлігійны светапогляд і той уплыў, які аказаў М.-К. Радзівіл на контэрфармацыйны рух у ВКЛ.

Як вядома, імкнучыся да незалежнасці Літоўскага княства ад Польшчы, бацька Сіроткі, Мікалай Радзівіл Чорны, прыняў вучэнне Кальвіна і ўпартая распаюсюджваў яго на тэрыторыі сваіх уладанняў, зрабіў Нясвіж адным з самых буйных цэнтраў Рэфармацыі ў Еўропе. Аднак, нягледзячы на тое, што ўсе дзеці Мікалая Чорнага выхоўваліся ў пратэстанцкім духу, пасля смерці бацькі яны вярнуліся ва ўлонне каталіцкай царквы. Рэлігійныя погляды М.-К. Радзівіла Сіроткі фарміраваліся пад упłyvам грамадска-палітычных падзеяў, што адбываліся ў другой палове XVI ст. у Еўропе, акрамя таго, вялікі ўплыў на яго веравызнанне аказаў і суб'ектыўны фактар. Сіротка быў старэйшым сынам у сям'і. Пачатковую адукцыю ён атрымаў дома, выкладчыкі ж былі рознага веравызнання. У пачатку ліпеня 1563 г. Сіротку адпраўляюць за мяжу для працыту вучобы — у Страсбург, Цюбінген, Цюрых, Гейдэльберг. Хвалюючыся, каб сын не падпаў у Еўропе пад уплыў іншых рэлігійных вераванняў, ужо ў канцы гэтага года бацька высылае яму экземпляр пратэстанцкай Бібліі, якая толькі што выйшла на польскай мове ў Брэсце. Знаходзячыся ў гэты час пад упłyvам антытрынітарыяў, Мікалай Чорны загадаў сыну дасылаць яму інфармацыю, якая датычылася рэлігійных спрэчак у Заходній Еўропе. З гэтай нагоды Сіротка наведаў Булінгера ў Цюрыху, пабываў пры двары электара ў Гейдэльбергу.

Смерць агульнапрызнанага лідэра кальвіністаў у ВКЛ Мікалая Чорнага (1565) і як вынік гэтага абвастрэнне адносін паміж рознымі плынямі пратэстантызму, слабая сацыяльная база Рэфармацыі дазволілі неўзабаве каталіцкай царкве перайсці ў рашучы наступ на сваіх ідэалагічных праціўнікаў. Пасля смерці бацькі ён, выконваючы яго апошнюю волю, з канца 1565 да пачатку 1567 г., аб'язджаў еўрапейскіх уладароў у Германіі, Францыі, Італіі. Трапіўшы пад упłyў былога нунцыя ў Польшчу кардынала Камедоні, 7 снежня 1566 г. у Рыме прыняў каталіцтва. У гэты ж час адбылася аўдыенцыя ў папы Пія V.

Змена веравызнання Мікалаем Крыштофам Радзівілам была невыпадковай. Адсутнасць ідэйнай цэласнасці пратэстанцкага вучэння, наяўнасць шматлікіх плыняў унутры кальвінізму ў параўнанні з выпрацаванымі стагоддзямі пастулатамі каталіцкай царквы склілі яго ў бок апошняй. Да пераходу ў каталіцкую веру Мікалая Крыштофа падштурхнула і хвароба, у якой ён убачыў боскую кару за свавольствы маладосці і за адрачэнне сям'і ад каталіцтва. Змена веравызнання маладога Радзівіла адразу абудзіла сярод каталіцкай іерархіі спадзяванні на хуткую змену рэлігійных плыняў у Літве. Аднак, не зважаючы на незадаволенасць айцоў касцёла, Сіротка прасіў іх трymаць яго рашэнне пакуль у таямніцы, каб не ўскладніць адносіны з апекуном-кальвіністам (да паўналецця — пачатку 1567 г. апекуном Мікалая Крыштофа быў стрычны брат Чорнага — Мікалай Радзівіл Рыжы, які пасля смерці Чорнага ўзначаліў літоўскіх кальвіністаў). Па гэтай жа прычыне пазней, у 1570 г., Сіротка адправіў сваіх братоў на вучобу ў пратэстанцкія навучальныя ўстановы.

Да падпісання Люблінскай уніі Радзівіл ставіўся адмоўна, аднак пад пагрозай канфіскацыі ўладанніяў і далучэння іх да Кароны, а таксама спакушаны пасадай літоўскага падчашага 1 чэрвеня 1569 г. ён прыняў у Любліне прысягу на вернасць каралю і Польскай Кароне. Пасля ваеннай кампаніі пад Улай атрымаў ганаровыя прывілеі надворнага маршалка і 1 ліпеня паставіў свой подпіс пад актам Люблінскай уніі, якая, трэба падкрэсліць, паслужыла спрыяльнym фактарам для пранікнення каталіцызму на тэрыторыю ВКЛ.

Пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай пачаўся інтэнсіўны працэс акаталічвання насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага. На сейме 1570 г. Сіротка належалі да самых стойкіх праціўнікаў палажэнняў канстытуцыі пра рэлігійную свабоду для пратэстантаў. У выратаванні каталіцкай царквы ад крызісу папства зрабіла тады стаўку на ордэн езуітаў (заснаваны ў 1540 г. Ігнацыем Лайолай), прадстаўнікі якога з'явіліся ў Літве ўжо на наступны год пасля падпісання уніі. Ордэн накіраваў сюды найбольш вопытных місіянераў. Галоўным ідэолагам контррэфармацыі ў Беларусі і Літве стаў Пётр Скарга. Пад упłyvам гэтага прапаведніка і з яго рук Радзівіл прыняў прычасце і ў 1574 г. перайшоў да адкрытай контррэфармацыйнай дзейнасці. Былі заснаваны каталіцкія парафіі ў Нясвіжы, Міры, Клецку, Белай, Шыдлаўцы. У канцы таго ж года Сіротка змог скліць братоў да пераходу ў каталіцтва. Малодшага з іх, Ежага,

прызначыў у духавенства і адправіў у Рым. Пры падтрымцы езуітаў распачаў старанні па прызначэнню яго віленскім кардыналам. Ён змог выкарыстаць для сваіх планаў нават Мікалая Рыжага, дабіўшыся ад яго згоды на ліквідацыю віленскага збору пратэстантаў (у палацы па вул. Замкавай), ад чаго залежала згода папы на прызначэнне Ежага кардыналам. У падзяку езуітам за дапамогу М.-К. Радзівіл падараў іх калегіуму ў Вільні добрыя ўладанні ў Лідскім павеце, а таксама выдзеліў пэўную суму грошай на выкуп кніг пратэстантаў, у тым ліку і Брэсцкай бібліі.

У 1575 г. Сіротка даў абяцанне адбыць паломніцтва да Труны Гасподняй у Іерусалім, як толькі яму дазволіць гэта фізічны стан. Да пачатку свайго падарожжа ў Палесціну Сіротка запрасіў у Нясвіж манахаў-езуітаў. Трэба адзначыць, што для гэтага князю прыйшлося прыкладзі шмат намаганняў, бо выкліканыя езуіты, убачыўшы малое і беднае мястечка, не вартася таго, каб засноўваць тут школу, доўга не хацелі жыць у такім вясковым зацішку. І толькі пасля доўгіх пераговораў Радзівіла з генералам ордэна, упэўніўшыся, што яго намаганнямі горад увачавідкі расце, езуіты згадзіліся паслаць сюды двух сваіх братоў — Войцеха Мрашкоўскага і Крыштофа Астроўскага. Езуіцкія пасланнікі прыбылі з Рыма ў Нясвіж у 1582 г. Аднак пачатковая школа граматыкі імі была адкрыта толькі ў 1584 г. Сіротка ў сваю чаргу ўсяляк садзейнічаў езуітам. Спачатку ён запісаў ім буйное землеўладанне Ліпскае, г. зн. вёскі Туховічы, Свецічы, Навасёлкі, Раздзялавічы, Заліпенне, Залуча, Ушанку і Рудаву. Прычым езуіты былі вызвалены ад усіх павіннасцей, як гэта было прынята ў маёнтках духавенства.

У час вандроўкі да Труны Гасподняй (1582—1584) Мікалая Крыштофа суправаджалі два езуіты — Леанард Паціфікус Сіцылійчык і Ігнацій Іспанец. І як піша У. Сыракомля, яны добра настроілі набожнага Сіротку, каб той імкнуўся нават цаной найцяжэйшых ахвяр замацаваць у горадзе езуітаў. У Іерусаліме 29 чэрвеня 1583 г. М.-К. Радзівіл атрымаў прывілей на званне рыцара Труны Гасподняй і пракуратора Святой зямлі. У сваю чаргу ён ахвяраваў шмат грошай на тамтэйшыя касцёлы і кляштары. Прызначыў штогод 125 дукатаў іерусалімскім бернардынцам на ўтриманне іх кляштара і на вечную лампаду ў капліцы Труны Гасподняй, падараў іх залаты келіх касцёлу ў Іерусаліме і сярэбранны — касцёлу Нараджэння Хрыста ў Віфлееме.

З 7 ліпеня 1584 г., вярнуўшыся са Святой зямлі, Радзівіл усе свае сілы накіраваў на служэнне контрэрфармациі, адным з галоўных прынцыпаў якой было выкарыстанне лепшых дасягненняў науکі і мастацтва ў інтэрсах каталіцкага касцёла. Тут ён знайшоў падтрымку і ў сям'і. Ажаніўшыся ў 1584 г. з 15-гадовай дачкой валынскага ваяводы Андрэя Вішнявецкага, Эўфіміяй, ужо на наступны год ён схіліў яе да пераходу ў каталіцтва (да гэтага яна была кальвіністкай). Хутка змяніла веру і маці Эўфіміі. Сваіх дзяцей Радзівіл выхоўваў таксама ў каталіцкім духу, адпраўляючы іх на вучобу ў Італію.

На тэрыторыі сваіх уладанніў М.-К. Радзівіл заснаваў шмат рэлігійных устаноў. У 1586—1599 гг. на свае сродкі ён узвёў у Нясвіжы калегіум езуітаў

(другі на тэрыторыі Беларусі — пасля Палацка). Разлічаны калегіум быў на 200 асоб. Тагачасны пісьменнік, прыдворны медык Радзівіла Каспар Вількоўскі, у кнізе “Desidorosus, або Сцежка да ласкі Божай” пісаў, што Радзівіл імкнуўся, каб інтэрнацкі дом пры нясвіжскім калегіуме быў забяспечаны даходамі, дзеля ўтрымання маладых людзей, якія выхоўваліся б набожным, а потым сталі б добрымі і годнымі плябанамі ў яго шматлікіх уладаннях.

У tym жа 1586 г. пачалося будаўніцтва езуіцкага касцёла ў імя Божага Цела. Дарэчы, трэба адзначыць, што першы касцёл, пабудаваны ў 1584 г. на месцы існуючага сёння храма, спачатку быў парафіяльным, а потым яго перадалі езуітам. Па прычыне неадпаведнасці будынка мэтам і задачам ордэна ў 1586 г. ён быў разбураны. Незадаволенасць ранейшым будынкам выка-
залаі манахі-езуіты, рэгіянальны генерал ордэна I. Кампана, сам Мікалай Крыштоф і яго брат-кардынал Е. Радзівіл, знаходзячы яго недастатковая “вялікі і пыш-
ным”. Таму толькі ў 1589 г. быў асвечаны кутні камень храма, будаванага па праекту запрошанага з Італіі вядомага архітэктара, таксама езуіта, Джавані Бернардоні. А ў 1593 г. касцёл быў асвечаны і адчынены для вернікаў. Уплыў езуітаў пашыраўся. Яны змаглі схіліць да каталіцкай веры нявесткую Мікалая Крыштофа Элеанору з князёў Астрожскіх (ジョンク・ヤナ・エカガ・ラヂヴィラ), а так-
сама яшчэ троццаць іншых “разнаверцаў”.

У 1590–1596 гг. разам з жонкай Мікалай Крыштоф заснаваў у Нясвіжы першы ў княстве жаночы кляштар бенедыктынак, падараваўшы яму маёнтак Гавязну. І ў tym жа годзе ён гасцінна прымай прысланага з Рыма Людвіка Майселя, пры якім у Нясвіжы была ўтворана езуіцкая правінцыяна кангрэ-
гацыя. Мэтай гэтай місіі было аддзяленне Польскай правінцыі ад Літоўскай, таму што ў абедзвюх краінах значна ўзрасла колькасць калегій і немагчыма было кіраваць імі з аднаго правінцыйнага цэнтра.

У 1598–1604 гг. М.-К. Радзівіл заснаваў і забяспечыў усім неабходным кляштар бернардынцаў. У 1593 г. ён узвёў капліцу Святога Рафаіла — апекуна вандроўнікаў (абязцяне пабудаваць яе было дадзена яшчэ да падарожжа ў Свя-
тую зямлю). Князь і яго сям'я прымалі непасрэдны ўдзел у яе будаўніцтве. Невялікі храм быў узведзены за 10 дзён. Уладальнікамі капліцы сталі езуіты.

Будаўніцтва каталіцкіх культавых пабудоў вялося не толькі ў галоўнай рэзідэнцыі Радзівілаў, але і ў іншых населеных пунктах. У Вільні для езуітаў быў пабудаваны дом прафесараў, у Кроках заснаваны калегіум (1613). Ва ўласных уладаннях былі пабудаваны касцёлы ў Дуброве (1576), Чарнаў-
чыцах (1585), Міры (1588, 1604), Свержані (1588), Дзераўной (1590), Белай (1596) і Янішках, што ў шавельскіх уладаннях (каля 1607), а таксама забяспечаны фундушны цэрквой у Нясвіжы, Лахве і Старым Свержані.

Значнай была таксама выдавецкая дзейнасць Сіроткі, галоўным чынам накіраваная на распаўсюджванне прац езуіцкіх ідэолагаў, іх “палемік” з “раз-
наверцамі”. З Брэста ў Вільню была перавезена друкарня Мікалая Чорнага. У 1576 г. яе адкрылі як першую афіцыйную каталіцкую друкарню ў сталіцы княства. Мікалай Крыштоф аддаў яе езуіцкаму калегіуму і фінансаваў там

выдавецкую дзейнасць. Тысячу злотых выдзеліў ён на друк першага выдання кнігі П. Скаргі “Жыцці гасподніх святых” (1579). Каля 1575 г. Радзівіл адбраў ці набыў ад Кавячынскіх Нясвіжскую друкарню і таксама падараў яе езуітам. У той час у адпаведнасці з духам контррэфармацыі знішчаліся кальвінскія друкі і выдаваліся каталіцкія кнігі.

Некаторыя гісторыкі сцвярджаюць, што М.-К. Радзівіл быў вельмі жорсткім у барацьбе супраць пратэстантаў і што быццам у Нясвіжы ён нават учыніў “малую Варфаламеевскую ноч”. Аднак гэта не зусім адпавядае гісторычнай праўдзе. “Малая Варфаламеевская ночь” мела месца ў Вільні, дзе было забіта каля 400 кальвіністаў, спалены іх збор, а на вогнішчах гінулі кнігі асветнікаў, у тым ліку і С. Буднага. Гэтыя факты яшчэ раз сведчаць пра супярэчлівасць асобы Мікалая Крыштофа. Бо трэба адзначыць, што, нягледзячы на адданасць каталіцтву, ён адначасова праяўляў талерантнасць і добразычлівасць да праваслаўнай царквы. Так, за пяць дзён да ад’езду ў Святую зямлю ён знайшоў час, каб пацвердзіць фундуш на заснаванне праваслаўнай царквы ў Міры.

Шмат сіл і часу аддаў М.-К. Радзівіл заключэнню Брэсцкай царкоўнай уніі (1596). Ён прысутнічай пры яе падпісанні ў якасці прадстаўніка караля. Мірыўся з дзейнасцю святароў іншых канфесій у сваіх маёнтках. Пэўны час пасля пераходу да яўнай контррэфармацыі не зачыняў кальвінскі збор у сваім віленскім палацы. А ў Нясвіжской друкарні яшчэ ў 1578 ці 1579 г. былі надрукаваны арыянскія сачыненні вядомага рэфарматара Р. Паўлі. Выдаў распараджэнне адносна яўрэяў Нясвіжа, згодна з якім “апошняя павінны былі не толькі на ноч, як звычайна, але і ўсе тры дні велікоднія — чацвер, пятніцу і суботу — замыкаць з абодвух бакоў сваю вуліцу”. Ключы на гэты час абавязковая здаваліся кіраўніцтву замка, якое абавязана было сачыць, каб ніхто з яўрэяў не выходзіў ў горад і наадварот, каб распаленыя ўяўленнія пра пакуты Збаўцы хрысціяне не кідаліся помесціць нашчадкам “мучыцеляў Хрыста”. Мудры Радзівіл хацеў напярэдзіць самавольствы, можа, не так нясвіжскіх мяшчан, як жакаў езуіцкай школы, якія падзялялі забабоны часу.

У канцы свайго жыцця М.-К. Радзівіл з задавальненнем назіраў, як да пабудаваных ім каталіцкіх святынь збіраліся на малітвы тысячы людзей. У пепадсмяротны час пры ім для сучэшэння знаходзіліся езуіты — Ян Аляндрус, Марцін Смігельскі і Міхал Орціс Іспанец.

У часы Сіроткі Нясвіж ператварыўся ў буйны цэнтр рэлігійнага жыцця, духоўнай і матэрыяльнай культуры. У гэтым першаму ардынату нясвіжскай зямлі дапамагала вера, вера ў Бога і вера ў сілу і моц чалавечага разуму, яго невычэрпная здольнасць. І каб сёння адносіны паміж людзьмі сталі больш шчырымі і добразычлівымі, неабходна памятаць слова, выбітыя на памятнай дошцы Мікалаю Крыштофу Радзівілу ў касцёле: “Перад тварам смерці ўсе мы не рыцары, а толькі пілігримы-вандроўнікі”. І няважна, якога мы вераўяннія, галоўнае, для чаго нам дадзена жыццё, — тварэнне на карысць іншым людзям. А прыклад для пераймання ў нас ёсць.

Валерый Пазднякоў (Мінск)

РАДЗІВІЛ СІРОТКА І ЎСТАНАЎЛЕННЕ СУВЯЗЕЙ З МАЛЬТЫЙСКІМ ОРДЭНАМ

30 лістапада 1995 г. прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка падпісаў указ аб устанаўленні дыпламатычных адносін паміж Рэспублікай Беларусь і Мальтыйскім ордэнам. Такім чынам, зносіны паміж нашымі дзяржавамі выйшлі на якасна новы ўзоровень. Але гэта зусім не пачатак стасункаў паміж Мальтай і Беларуссю. Каля вытокаў гэтых сувязей стаяў выдатны беларускі дзеяч М.-К. Радзівіл Сіротка, які заснаваў у Беларусі камандорыю Мальтанскаага закону (так зваўся Мальтыйскі ордэн у даўнейшыя часы).

Першым мальтыйскім рыцарам з Беларусі і Вялікага Княства Літоўскага ў цэлым стаў пяты сын М.-К. Радзівіла Сіроткі — Жыгімонт Кароль. Ён нарадзіўся 4 снежня 1591 г. у Нясвіжы. Выходзіўся ў родавым замку і мясцовым езуіцкім калегіуме, дзе атрымаў першапачатковую адукацыю, а ў 1608 г. паехаў за ведамі ў Італію. Пры якіх абставінах малады князь пазнаёміўся з мальтыйскімі кавалерамі, невядома. Паводле старых няспраўдженых звестак, Жыгімонт Кароль набываў веды ў Балонскім універсітэце і менавіта там у 17 год прыняў рашэнне ўступіць у Мальтыйскі ордэн¹. Т. Васілеўскі сцвярджае, што да гэтага прычыніўся мальтыйскі кавалер Марцін Суда, па паходжанню кракаўскі шляхціц². Дакладна вядома, што Ж.-К. Радзівіл з'ездзіў на Мальту і, бліжэй пазнаёміўшыся з рыцарскім жыццём, цвёрда вырашыў уступіць у ордэн³. Як пазней пісаў М.-К. Радзівіл Сіротка, “спачатку лістом сваім з італьянскай дарогі, потым вусна сам Жыгімонт пільна мяне прасіў, каб і дазвол, і блаславенне, таксама і дапамогу бацькаву дзеля гэтага Закону яму даў”. Сіротка з ахвотай пераказаў сыну “бацькава блаславенне на рамяство сумленнае і ўсяму свету слáунае, рыцарскае кавалерыі мальтанская”⁴. М.-К. Радзівіл сам хацеў быць дасканальнym “хрысціянскім рыцарам” і бачыў гэтакімі сваіх сыноў. Да таго ж звычай накіроўваць малодшых сыноў на духоўную кар'еру адпавядаў тагачасным ёўрапейскім нормам.

¹ Jelski A. Stołowicze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1890. T. 11. S. 365.

² Wasilewski T. Radziwiłł Zygmunt Karol // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław etc., 1987. T. 30. S. 379.

³ Chachaj M. Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku. Lublin, 1955. S. 64.

⁴ Scriptores rerum polonicarum: Archiwum domu Radziwiłłów. Kraków, 1885. T. 8. S. 76.

Ухваліўшы жаданне сына стаць малътыйскім рыцарам, М.-К. Радзівіл палічыў яго планы нават замалымі. Бацька бачыў сына не проста рыцарам, але камандорам Малътыйскага ордэна. У Сіроткі было дастаткова ўладанняў, каб частку іх перадаць пад Малътыйскую камандорыю. Яна была заснавана ў складзе маёнткаў Сталовічы (Стваловічы) і Пацейкі і пазней атрымала назыву Сталовіцкай. Фундуш на яе стварэнне М.-К. Радзівіл падпісаў пасля вяртання Жыгімonta Кароля 20 лістапада 1610 г. у прысутнасці ўсіх сваіх чатырох жывых на той час сыноў.

З усіх населеных пунктаў камандоры ў фундушы ўпамянуты толькі мястэчка Сталовічы і сяло Пацейкі. Астатнія вёскі засталіся неназванымі, як і агульная колькасць зямлі. Права прызначаць камандораў на Сталовіцкую камандорыю М.-К. Радзівіл пакінуў за нясвіжскім ардынатамі — уладарамі Нясвіжскага княства. Камандорам павінен быў быць малътыйскі рыцар з роду Радзівілаў, а калі б такога не было, ім можна было прызначыць іншага рыцара — падданага ВКЛ, а калі б і такога не знайшлося, — то падданага Польскага Каралеўства. Зразумела, што абраны ардынатам камандор павінен быў зацвярджацца вялікім магістром Малътыйскага ордэна.

Арыгінал фундуша захоўваўся ў Радзівілаўскім архіве яшчэ ў XIX ст., цяперашніе яго месцазнаходжанне не ўстаноўлена. У радзівілаўскіх зборах у сучасным Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Мінску ёсць афіцыйная копія гэтага дакумента — выпіска з актавай кнігі Галоўнага tryбунала ВКЛ, куды фундуш быў унесены 26 лістапада 1610 г. (сесія праходзіла ў Навагрудку)⁵.

Як зазначаў польскі даследчык М. Хахай⁶, да гэтай пары толькі ў кнізе Б. Шчэсняка была названа дакладная дата заснавання Сталовіцкай камандоры⁷. Астатнія аўтары блыталі: Э. Катлубай датаваў яе ўтварэнне 1616 г.⁸, а С. Карвоўскі — 1612 г.⁹. Нават у дасканалы “Польскі слоўнік біяграфічны” пракралася недакладная дата — 11 лістапада 1610 г.

Каб зацвердзіць новую Малътыйскую камандорыню, стаць рыцарам і камандорам, Ж.-К. Радзівілу трэба было выпраўляцца на Мальту. 9 снежня 1610 г. Сіротка напісаў з Нясвіжа ліст свайму даўняму знаёмаму кардыналу Сцыпіёну Баргезе, у якім паведамляў пра рыцарскія планы свайго сына і прасіў аб апецы над ім¹⁰. Магчыма, ужо ў чэрвені 1611 г. Жыгімонт Кароль быў на Мальце¹¹.

⁵ НГАБ у Мінску. Ф. 694, вол. 4, спр. 1648, арк. 23–24 адв.

⁶ Chachaj M. Op. cit. S. 130. Przyp. 129.

⁷ Szczesniak B. B. The knights hospitallers in Poland and Lithuania. Paris, 1969.

⁸ Kothubaj E. Galerya nieświeska portretów Radziwiłłowskich. Wilno, 1857.

⁹ Karwowski S. Komandoria i kościół Św. Jana Jerozolimskiego w Poznaniu // Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego. Poznań, 1909. T. 36. S. 5.

¹⁰ Barycz H. Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską. Wrocław, 1965. S. 98. Przyp. 62.

¹¹ Chachaj M. Op. cit. S. 131. Przyp. 132.

У студзені 1612 г. вялікі магістр Мальтыйскага ордэна Алоф дэ Вільякур увёў Жыгімonta Кароля Радзівіла ў рыцарскую годнасць — як падае Э. Катлубай, “пераперазаў яго рыцарам і адзеў у шаты законныя. З гэтага часу некалькі гадоў заставаўся князь Жыгімонт Кароль бесперапынна пры вялікім магістры і не раз на галерах Закону мужна змагаўся з непрыяцелямі св. Крыжа”¹². Т. Васілеўскі ўдакладняе, што Ж.-К. Радзівіл даў абяцанні паслушэнства, беднасці і бясплобнасці 8 студзеня 1612 г.¹³.

Документальная сведчанні пра побыт князя на Мальце невядомыя. Пра іх не паведамляюць нават тыя гісторыкі, якія вывучалі архіў на Мальце. Калі ў сакавіку 1612 г. М.-К. Радзівіл Сіротка пісаў свой тастамент, яго сын быў яшчэ на Мальце¹⁴. Ж.-К. Радзівіл рушыў на радзіму, верагодна, пасля весткі аб хваробе бацькі напачатку 1616 г. М.-К. Радзівіл памёр 28 лютага 1616 г., а ўжо 6 сакавіка чацвёра яго сыноў падзялілі спадчыну.

Пры жыцці Сіроткі Жыгімонт Кароль, пэўна, не валодаў юрыдычна камандорыяй — пра перадачу яму гэтага маёнтка не ўпамінаеца ў фундуши. Невядомы і пазнейшыя акты Сіроткі аб такай перадачы. Верагодна, толькі ў 1616 г. паводле акта падзелу спадчыны з братамі Жыгімонт Кароль увайшоў у валоданне Сталовічамі і Пацейкамі. Такім чынам, сумніцельна, што існаваў дакумент, якім наступны нясвіжскі ардынат Ян Ежы Радзівіл перадаў камандорыю Жыгімонту Каролю, як таго патрабаваў бацькавы фундуш. Ці існавала пацвярджэнне на камандорыю ад вялікага магістра — невядома.

Яшчэ да таго часу, як лёс звязаў Сталовічы з Мальтыйскім ордэнам, гэты маёнтак меў больш за 150-гадовую гісторыю. Час узнікнення гэтага паселішча невядомы. У 1449 г. вялікі князь літоўскі Казімір падараваў Сталовічы нейкаму Няміру Разанавічу. У пачатку XVI ст. за права валодаць імі разгарэлася спрэчка паміж луцкім старостам князем Міхаілам Фёдаравічам Чартарыйскім і троцкім ваяводам, найвышэйшим гетманам ВКЛ князем Канстанцінам Іванавічам Астрожскім. Да сярэдзіны XVI ст. маёнтак (або яго часткі) перайшоў да роду Чартарыйскіх. 15 чэрвеня 1561 г. вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст выдаў Аляксандру Фёдаравічу Чартарыйскаму прывілей на кірмашы ў Сталовічах. З студзеня 1582 г. сын А. Ф. Чартарыйскага Мікалай Аляксандравіч аддаў маёнтак Сталовічы ў заставу Міхаілу Казінскаму і яго жонцы, а тыя 13 студзеня 1595 г. заставілі Сталовічы троцкаму ваяводзе М.-К. Радзівілу Сіротцы. У tym жа годзе Чартарыйскія выкупілі ўладанне, а 9 верасня 1595 г. Ежы і Міхаіл Міхайлівічы Чартарыйскія прадалі маёнтак свайму швагру Вацлаву Паўлавічу Багавіціну-Шумбарскому, харужаму Валынскай зямлі, за 20 000 коп грошей літоўскіх. Адзначалася, што ў склад маёнтка на той час уваходзіў двор (дварэц або фальварак) Сталовіцкі і мястэчка Сталовічы, сёлы Паланец, Заполле, Завежжа, Бараўляны, Цюкантавічы, Калдычавічы, Шастакі, Мядзеві-

¹² Kotlubaj E. Op. cit. S. 332.

¹³ Wasilewski T. Op. cit. S. 379.

¹⁴ Chachaj M. Op. cit. S. 131. Przyp. 133.

чы і іншыя, асобна не названыя. Жылі на гэтых землях сяляне, агароднікі — дробныя ўтрымальнікі зямлі з былой чэлядзі, баяры-шляхта з іх “маёнтакамі”, слугі панцырныя, мяшчане. У маёнтак уваходзіла Луцкая пушча, іншыя лясы і бары з бабровымі гонамі і бортнымі дрэвамі, азёры і рэкі.

Увесь названы маёнтак у старых межах 16 студзеня 1596 г. В. П. Багавіцін-Шумбарскі прадаў зноў жа за 20 000 коп грошаў М.-К. Радзівілу. Да 1596 г. адносяцца першыя акты Сіроткі па распараджэнню ўладаннямі. Так, 10 мая 1596 г. з Варшавы князь выдаў ардананс нясвіжскому намесніку Войцеху Пешку і Андрэю Скарульскому, каб яны на месцы вырашылі спречныя пытанні адносна мяжы маёнткаў Сталовічы і Мыš (уладанне А. Хадкевіча). Хутка пасля размежавання, 8 студзеня 1600 г. М.-К. Радзівіл заключыў контракт з Мікалаем Горлішам і аддаў яму ў заставу ўвесь маёнтак Сталовічы на трох гады. У 1608 г. Сіротка аддаў у “арэнду” Сталовічы з усімі землямі і даходамі для свайго слугі Валенція Стральца за 1600 коп грошаў на чатыры гады. Такім чынам, калі М.-К. Радзівіл фундаваў Сталовіцкую камандорыю, маёнтак быў у руках іншага чалавека. Згодна з дамовай, Сталовічы вярнуліся да Радзівілаў у 1612 г. М.-К. Радзівіл выкупіў іх ужо ва ўдавы нябожчыка В. Стральца — Гальшкі Анастасійскай і яе другога мужа Станіслава Ладзяты.

Пацейкі да пераходу ў валоданні Радзівілаў мелі невялікую гісторыю. Маёнтак спярша зваўся Пацейкавічы і даставаўся з падзелу бацьковых уладанняў з сёстрамі княжне Эльжбеце Гальшы Эўфіміі Вішнявецкай, жонцы М.-К. Радзівіла Сіроткі. У тастаменце ад 1 жніўня 1594 г. яна запісала Пацейкавічы мужу, а ў 1610 г. гэты маёнтак разам са Сталовічамі ўвайшоў у склад Сталовіцкай камандорыі Мальтийскага ордэна.

Камандорыя існавала (юрыдычна) да 1810 г., калі ўсе структуры Мальтийскага ордэна ў Расійскай імперыі былі скасаваны. Напамінам пра камандорыю застаўся ў Сталовічах касцёл Іаана Хрысціцеля, у якім цяпер праваслаўная царква.

Прывілей на фундацыю Сталовіцкай камандорыі

Я, Мікалай Крыштоф Радзівіл, князь на Альшы і Нясвіжы, ваявода віленскі, абвяшчано і раблю яўна гэтым майм дабравольным лістом, вечным запісам, перад усімі, каму гэта належыць бачыць, цяперашнім і потым будучым людзям.

Я, зважаючы на тое, што чым большыя і значнейшыя дабрадзеяствы Пан Бог людзям мае ласку надаваць, тым значнейшая і шчадрэйшая ўдзячнасць на хвалу яго святой вялікасці павінна быць аддавана, абы і свяцло, якое праз разум шчодра дае, не было затлумлена, і талент, які для траты чалавеку дае, не быў дарэмна хаваны; у чым я з дару і з ласкі Божай столькі, колькі мне пажадаў даць зразумець, пачуваючыся і ведаючы вялікую ласку Божую і вялікую шчодрасць яго ў доме сваім аж ва ўсім, але асабліва і цяпер у тым, што сына майго Жыгімonta Кароля, даўшы яму сэрца добрае і жадаючы да справы

практыкавання рыцарскага, да Закону Кавалерыі Мальтанскай пажадаў паклікаць. Аб чым спачатку лістом сваім з італьянскай дарогі, потым вусна сам Жыгімонт пільна мяне прасіў, абы і дазвол, і блаславенне, таксама і дапамогу бацькоўскую да гатага Закону яму даў, і сведчанне нараджэння старожытнага шляхецкага, так, як гэты Закон патрабуе, і з дастатковай ласкай тут атрымаў. З чаго я, вялікую ўчеху беручы, і з таго па чыннання сына майго Жыгімонта моцна радуючыся і Пану Богу дзякуючы за тое, што з ласкі і з дабрыні сваёй да таго слáунага Закону далучыць сына свайго пажадаў, тады, добра аб tym разважыўшы і жадаючы, як у іншых дзяржавах хрысціянскіх па ўсім свеце гэты Закон на страх паганца пашираны, абы таксама і ў гэтай дзяржаве, айчыне нашай, у Вялікім Княстве Літоўскім праз каманду закладзены быў, я, маючы паводле правоў і свабод Вялікага Княства Літоўскага такую вольнасць, што вольна маёнткам сваім як хочаш распараадзіцца, аддаць, прадаць, дара-ваць, запісаць, на гэта закон Кавалерыі Мальтанскай даю, дарую, запісваю і фундую вечнымі часамі маёнткі мае, гэта значыць Стваловічы, мною купленыя, і Пацейкі, па жонцы маёй нябожчыцы пані Гальшты Эўфіміі, княжне з Вішняўца Радзівілавай на мяне і на патомства маё спалія, у павеце Навагрудскім лежачыя, з мястэчкам Стваловічамі, з дварамі, фальваркамі, з зямлянамі, шляхтай, баярамі і з іх маёнткамі і грунтамі, з цэрквамі і з іх зборамі, таксама з сёламі, з людзьмі ў іх будучымі, і з іх усялякімі даходамі і маё масцю, з лясамі, барамі, гаямі, з азёрамі і з азярышчамі, са ставамі, з балотамі, з млынамі і з іх вымелкамі, з рэкамі, з рэчышчамі, з ловамі рыбнымі, з бабровымі гонамі, з дрэвам бортным, з мёдамі, з ловамі звярынымі і птушынімі і з усялякай маё масцю, нічога на сябе ані на патомстве маё не вымаючы ані пакідаючы, так што названае неназванаму, а неназванае названаму нічога праву шкодзіць і ўлады ўбаўляць не мае, але так уласна, як гэтыя маёнткі Стваловічы і Пацейкі ў сябе і ў амежаванні сваім маюць і як я сам да гэтага часу тримаў, вечна ад дня і даты гэтага ліста майго на гэтыя названыя Закон Кавалерыі Мальтанскай фундушам і гэтым запісам майм вечным фундую і без адклікання вечна запісваю.

А ад сыноў маіх і ад патомкаў іх, таксама ад бліzkіх, крэўных і пакрэўненых нашых вечна аддаляю і да гэтага Закону Мальтанскага прылучаю і ім на Кавалеру Мальтанскую на вечнасць гэтыя маёнткі Стваловічы і Пацейкі вечнымі часамі дарую, так што па найдаўжэйшым жыцці названага сына майго Жыгімонта Кароля гэтыя маёнтак, вышэй названыя Стваловічы і Пацейкі, гэтamu Закону, кавалерам мальтанскім, належыць мае, і толькі пры патомстве і ў доме майм падаванне тых маёнткаў на кавалераў з дома Радзівілаўскага. А калі б часам ніводзін Радзівіл кавалерам не быў, тады на кагонебудзь з народа Вялікага Княства Літоўскага, а ў нястачы Літвы — на паляка паводле парадку прыярату чэшскага заставацца вечна мае, гэта значыць, сыны мае і патомства іх не ўсе, але старэйшы гадамі, які Княства Нясвіжскае тримаць будзе, наступнага па парадку кавалера на гэтыя маёнткі прызначаць мае і павінен будзе, а вялікі магістр мальтанскі канфірмаваць павінен таго, які ад

Радзівіла гэтым парадкам, як указаная, з презэнтацыяй пакажацца; аднак пакі-даючы сабе вольнасць поўную пры жыцці маім прыдання, замены і меліярацыі гэтага фундуша, паводле таго, як гэтая справа для ўмацавання сілы і вечнасці сваёй патрабаваць будзе.

І я на тым даў гэты мой ліст, запіс і добраахвотны фундуш пад маёй пячаткай і з подпісам рукі маёй уласнай, таксама пад пячаткамі і з подпісамі рук сыноў маіх усіх чатырох: Яна Ежага, Альбрэхта Уладзіслава, Жыгімonta Кароля і Аляксандра Людвіка Радзівілаў, а пры гэтым былі і, будучы аб гэтым добра асвядомленымі, за вуснай відавочнай прососьбай маёй да гэтага ліста, фундуша майго, пячаткі свае прыкладзі і рукамі сваімі падпісацца пажадалі іх міласці пан Мальхер Шэмет, падкаморы віленскі, арандатар батоцкі, пан Адам Храптовіч і пан Ян Вялічка, падстолі ашмянскі.

Пісаны ў Нясвіжы дня дваццатага лістапада года тысяча шэсцьсот дзесятага.

Мікалай Крыштоф Радзівіл рукой уласнай

Ян Ежы Радзівіл рукой уласнай

Альбрэхт Уладзіслаў Радзівіл рукой уласнай

Жыгімонт Кароль Радзівіл рукой уласнай

Аляксандар Людвік Радзівіл рукой уласнай

Мальхер Шэмет рукой сваёй

Адам Храптовіч уласнай рукой

Ян Вялічка ўласнай рукой.

НГАБ у Мінску. Ф. 694, воп. 4, адз. зах. 1648, арк. 23–24 адв. Копія. Пераклад з польскай.
Друкуецца ўпершыню.

Marceli Kosman (Poznań, Polska)

KONWERSJE PROTESTANTÓW W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM U SCHYŁKU XVI WIEKU

Kiedy w 1385 r. w Krewie Jagiełło zobowiązał się do porzucenia pogaństwa i przyjęcia katolicyzmu, jego deklaracja dotyczyła co najwyżej 10% ludności ówczesnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie więcej bowiem trwało przy starych wierzeniach. Zdecydowana większość jego poddanych zamieszkujących ziemie ruskie i część Wileńszczyzny od pięciu stuleci była związana z prawosławiem¹. Dawniejsza literatura, która z reguły nie dostrzegała zagadnienia synkretyzmu wyznaniowego, zwracała uwagę na "czystych" katolików, prawosławnych i pagan. Jednakże już w początkach XX wieku powstały bogato udokumentowane studia na temat przetrwania elementów pogaństwa na Rusi (dwuwiara) aż po XVI stulecie² a także powolnego jego likwidowania na Litwie po 1386 r.³ Długi też czas pokutowała barwne opowieści o okrutnych kapłanach pogańskich i ich ofiarach — chrześcijanach oddających życie za wiare; legendy te zostały obalone w okresie międzywojennym⁴, zaś dopiero w ostatnim ćwierćwieczu zwrócono uwagę na atmosferę tolerancji wyznaniowej w państwie Giedymina, która ulegała wyraźnej zmianie na niekorzyść dopiero w dobie Kontrreformacji⁵ Przypomnę tu opinię,

¹ Generalnie w literaturze przedmiotu utożsamia się Litwinów z katolicyzmem a Białorusinów z prawosławiem. Podstawowe ustalenia o granicy etnicznej należą nadal do Henryka Łowmiańskiego (*Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, I-II. Wilno 1931-32). Z perspektywy wieku XX etnograf wyrożnia też Białorusinów-katolików, których bliescy przodkowie byli unitami a odlegli (przed unią brzeską 1596 r.) prawosławnymu, oraz Litwinów zrutenizowanych i trwających przy katolicyzmie (M. J. Grinblat, *K woprosu ob uczastii litowcew w etnogenezie belorusow /w/: Woprosy etniczeskoj istorii narodow Pribaltiki*. Moskwa 1959, s. 528 nn.). Literaturę przedmiotu omawia J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki ptemiennej do XVI wieku*. Poznań 1981.

² E. W. Aniczkow, *Jazykostwo i drewniaja Ruś*. Petersburg 1914.

³ J. Fijałek, Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej /w/: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Praca zbiorowa. Kraków 1914. S. 37–333. Tekst podstawowy tego dzieła został przedrukowany — niestety bez mających zasadnicze znaczenie przypisów — w publikacji pod red. J. Kłoczowskiego, *Chrystianizacja Litwy*. Kraków 1987. S. 127–318. Zob. też M. Kosman, *Zmierzch Perkuna czyli ostatni poganie nad Bałtykiem*. Warszawa. 1981; tenże, *Drogi zaniku poganstwa u Bałtów*. Wrocław. 1986.

⁴ Na temat ustaleń Kazimierza Chodynickiego w tym zakresie zob. M. Kosman, *Litwa pierwotna — mity, legendy, fakty*. Warszawa. 1989. S. 120–168.

⁵ M. Kosman. Protestanci i Kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Wrocław, 1978 (studium: *Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim do XVIII wieku oraz Klasowy charakter tolerancji*. S. 43–69 i 98–133).

jaką wypowiedziałem w lutym 1986 r. podczas koferencji zorganizowanej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim z okazji 600-lecia chrztu Władysława Jagieły: “Kiedy powstał pierwszy zbór protestancki w Wielkim Księstwie Litewskim, od chrystianizacji Auksztoty mijało zaledwie półtora stulecia, od formalnej likwidacji kultu pogońskiego na Zmudzi — o ćwierć wieku mniej. Katolicyzm nie zdołał jeszcze zapuścić głębszej korzeni, znaczne obszary kraju pozostawały pod wpływem dawnych wierzeń, a formalne uczęszczanie do kościoła nie zawsze świadczyło o bliższym zapoznaniu się z podstawami nowej wiary. Oczywiście między rokiem 1386 a przenikaniem luteranizmu z Prus Książęcych nastąpiły daleko idące zmiany, szły one jednak — tak jak wszędzie — “od góry” i powoli dopiero docierały do ludu”⁶.

W podjęciu decyzji o zmianie religii przez założyciela dynastii uczestniczyła elita polityczna państwa, znajdujące się w pobliżu tronu bojarstwo. Interesującą kwestię tę przedstawia Henryk Łowmiański w syntetycznym dziele “Polityka Jagiellonów”, napisanym podczas drugiej wojny światowej a wydanym niedawno, w pół wieku później (1999). Badacz ten mówiąc o Reformacji traktuje ją słusznie jako zjawisko polityczne, pisze w odpowiedzi na pytanie, jakie były przyczyny jej sukcesów a następnie upadku: “Prąd różnowierczy ogarnął najbardziej oświecone warstwy w społeczeństwie, szerzył się wśród możnowładców i szlachty oraz mieszkańców, przede wszystkim patrycjatu, natomiast nie porwał duchowieństwa, które z małymi wyjątkami, zarówno na wyższym, jak i na niższym szczeblu pozostało wierne katolicyzmowi, a w każdym razie nie opowiadało się wyraźnie za protestantyzmem i nie usiłowało go szerzyć. Lud pozostał wierny katolicyzmowi, a jeśli przechodził do nowej religii, to nie pod przymusem wywieranym przez panów”⁷.

Od czasu sformułowania tej generalnie trafnej opinii znacznie posunęły się naprzód badania nad burzą reformacyjną w Wielkim Księstwie Litewskim, prowadzone najpierw na niemal ugorze pod patronatem cytowanego badacza w poznańskim środowisku uniwersyteckim, z którym ten niegdyś znakomity profesor Uniwersytetu Stefana Batorego związał się na stałe w 1945 r. Można dziś powiedzieć, że Reformacja rozwinęła się w trzech kręgach wyznaniowych: wśród katolików na Litwie etnicznej, prawosławnych na ziemiach russkich obejmujących 9/10 ówczesnego dziedzicznego państwa Jagiellonów oraz na obszarach zupełnie słabo chrystianizowanych, które umownie można określić jako pogońskie. Tutaj właśnie dopiero wraz z protestantyzmem zaczęto prowadzić działalność chrystianizacyjną, zakładając zbory na surowym korzeniu i te właśnie parafie protestanckie przetrwały kolejne fazy rewindykacji kościołów zabieranych masowo na zbory w dobie protestanckiej ofensywy (trzecia ćwierć XVI wieku). W tym wypadku wierni na trwałe związane od początku z reformowanym chrześcijaństwem, остали

⁶ M. Kosman, Reformacja na Litwie. Przebieg — programy — realizacja /w:/ Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje. Praca zbiorowa pod red. M. T. Zahajkiewicza. Lublin 1990, s. 181.

⁷ H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*. Poznań 1999, s. 630.

się przy nim w kolejnych pokoleniach aż po wiek XIX, a nawet po czasy międzywojenne (zbory ewangelicko-reformowane w Republice Litewskiej)⁸.

Należy zgodzić się z autorem “Polityki Jagiellonów”, że duchowieństwo litewskie — w przeciwnieństwie do koronnego z czasów zygmuntowskich — w minimalnym stopniu było zainteresowane “nowinkami” religijnymi. Oczywiście wyjątek stanowili tu humaniści z pierwszego pokolenia, związani z królewieckim kregiem Albrechta Hohenzollerna, tacy jak Abraham Kulwieć czy Stanisław Rapagellanus. Motorem natomiast przemian wyznaniowych było możnowładztwo, zresztą podobnie jak we wszystkich ówczesnych dziedzinach życia, znacznie bardziej potężne niż w Koronie, gdzie na te same czasy przypada rozkwit kultury politycznej średniej szlachty, co symbolizował ruch egzekucyjny i szczyt parlamentaryzmu⁹.

O obliczu wyznaniowym państwa decydowała szlachta, lud często nie miał pojęcia, że księdza zastępował duchowny protestancki. Automatyczne przenoszenie przyczyn porzucania katolicyzmu z rdzennej Polski do Wielkiego Księstwa — jak to uczył w swej syntezie historii Litwy Jerzy Ochmański¹⁰ — nie ma uzasadnienia. W Koronie bowiem znajdujemy elementy konfliktu w każdej z trzech możliwych dziedzin: gospodarczo-społecznej, politycznej oraz ideologicznej. Na innym miejscu doszedłem do wniosku: “U podłożu konfliktu ekonomicznego w Polsce leżało dążenie szlachty do opanowania dóbr kościelnych, a zwłaszcza do przechwycenia dziesięciny”, natomiast na Litwie i Białorusi “czynnik ekonomiczny nie był decydujący”. Rzuca się tam bowiem w oczy “potęga ekonomiczna magnaterii, bez porównania większa niż w Polsce”. Również na płaszczyźnie politycznej “trudno dostrzec głębsze przyczyny ewentualnego konfliktu kościoła z feudałami świeckimi”. Hasła reformacyjne (uzależnienie duchowieństwa od świeckich patronów, małżeństwa księży, komunia pod dwiema postaciami, używanie języka narodowego w liturgii) to postulaty, z którymi dzięki prawosławiu Litwini a zwłaszcza Białorusini byli z dawną oswojeni, “nie stanowiły one dla nich niczego nowego”¹¹.

Powtórzę tu, co napisałem przed niemal dwudziestu laty, w rozprawie habilitacyjnej złożonej do druku w 1971 r.: “Panowie zwróciли się ku reformacji nie tyle

⁸ zob. M. Kosman, *Programme of the Reformation in the Grand Duchy of Lithuania and how it was carried through (ca. 1550 – ca. 1650)*, “Acta Poloniae Historica” 35, 1977, s. 21–50; etapy w dziejach protestantyzmu na obszarze Litwy historycznej od XVI do XX w. — tenże, *Protestanci i Kontrreformacja* (rozdział: *Program Reformacji w Wielkim Księstwie Litewskim i jego realizacja*, s. 41 n.).

⁹ Szerzej K. Grzybowski, Teoria reprezentacji w Polsce epoki Odrodzenia. Warszawa 1959; Historia sejmu polskiego. T. I: Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej. Pod red. J. Michałskiego. Warszawa 1984 (rozdziały w opracowaniu J. Bardacha, Początki sejmu; W. Uruszcza, Sejm w latach 1506–1540 i A. Sucheni-Grabowskiej, Sejm w latach 1540–1586).

¹⁰ J. Ochmański, *Historia Litwy*. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione. Wrocław 1982, s. 124.

¹¹ M. Kosman, *Reformacja i Kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w Swietle propagandy wyznaniowej*. Wrocław 1973, s. 35–39.

z powodu konfliktu z kościołem, ile dla tego, że wyznania protestanckie były dla nich i dla państwa bardziej korzystne. Z ich pomocą pragnęli zwłaszcza doprowadzić do ożywienia życia umysłowego. Dzięki pomyślnemu rozwojowi ekonomicznemu kraju dysponowali bowiem znacznymi funduszami, które mogli przeznaczyć nie na fundowanie nowych parafii katolickich, ale na popieranie szeroko pojętej kultury”¹².

O zamiarach ideologów reformacyjnych dobitnie świadczą wynurzenia czołowego ich przedstawiciela w drugiej połowie XVI w. na ziemiach białoruskich, Szymona Budnego, który w 1563 r. pisał do wybitnego współwyznawcy w Szwajcarii, Henryka Bullingera: “Niektórym trzeba wydzierać zabobony papiestwa, u innych zaś wykorzenić prastare bałwochwałstwo ludowe, gdyż dziś jeszcze Litwini w licznych wierzą bogów i ofiarują im (składając ofiary. — M. K.) U innych znowu trzeba nam walczyć z naukami Greków, w których rękach znajdują się kościoly na Rusi”. Dalej bez ogródek stwierdził, że tamtejsze prawosławie “jest wszystkich zabobonów greckich podzwiaczką i skrzetną naśladowniczką, czyli raczej najzabobonnejszą małpą”¹³.

Pierwsze pokolenie działaczy reformacyjnych surowo oceniano dokonania Kościoła katolickiego, bezwzględnej krytyce poddało metody chrystianizacyjne, zwłaszcza posługiwanie się “prośbami, groźbami i dary nie nauczywszy ich (mowa o neofitach. — M. K.) z słowa bożego prawdziwej wiary”. Wawrzyniec z Przasnysza zwracając się w 1559 r. do Mikołaja Radziwiłła Czarnego dezawuował zasługi w tej mierze Władysława Jagiełły, przeciwstawiając mu swego protektora: “Wszakże to dobrze widzimy, iż takie były przyczyny ich wiary, taka też wiara bez uznania prawdziwego słowa bożego, gdyż między nimi tyż i jeszcze gorsze bałwochwałstwa, które i pierwiej widzimy. Daleko nierownie większą sławę i pamiątkę W/asza/ K/siążęca/ M/ość/ po sobie zostawisz, gdyż nie sukniami, nie kożuchami albo groźbami, ale przez pilne napomianie twoje i przepowiadanie prawdziwego słowa bożego od kaznodziejów twoich jako mądry budownik założył grunt a fundament wiary i prawdziwej chwały bożej w Księstwie Litewskim”¹⁴.

Autor tych słów nie wiedział lub nie chciał wiedzieć, że przez całe średniodwieczne neofitom podczas chrztu wręczano białe lniane szaty, co miało dla nich stanowić zachętę do porzucania starych bogów. Niektórzy, bardziej przedsiębiorczy, w związku z tym więcej razy (rekordzści nawet kilkanaście) przystępowali do pierwszego sakramentu. Nie było to więc żadnym pomysłem racjonalizatorskim

¹² Ibidem, s. 39. Tamże ustosunkowałem się do poglądów Z. Ivinskisa i J. Ochmańskiego na temat genezy protestantyzmu w Wielkim Księstwie Litewskim.

¹³ Cytuje w przekładzie z oryginału łacińskiego przez O. Haleckiego, *Zgoda sandomierska 1570 r.* Warszawa 1915, s. 22.

¹⁴ Nauka o prawdziwej i o fałszywej pokucie z Pisma Świętego i doktorowskiego wiernie zebrana przez Wawrzyńca z Przasnysza sługę słowa bożego, ku której są przydane i insze rzeczy, które z tych nauk pochodzą i ku wyrozumieniu ich potrzebne są. Brześć (nad Bugiem) 1559, s. 3 listu dedykacyjnego do wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego Mikołaja Radziwiłła Czarnego.

wspomnianego władcy. Oczywiście nie mogło zyskać aprobaty ze strony humanistów, ci bowiem starali się przemawiać do umysłu a nie do wyobraźni i uczucia. W tym jednak miało tkwić — gdy trafiały na grunt słabo przygotowany — zarzewie ich przyszłej klęski, zwłaszcza kiedy sami zaczęli się spierać między sobą, oderwani od rzeczywistości, i nie potrafili stworzyć jednego silnego obozu, zdolnego przeciwstawić się Kościołowi katolickiemu. Ten początkowo lekceważył rzecznika po pewnym jednak czasie przystąpił do kontrofensywy i zdołał wypracować program gruntownej odnowy, przez jednych nazywany Kontrreformacją, przez innych — bodaj trafniej — Reformacją katolicką. Podstawowe znaczenie miało tu utworzenie w 1540 r. zakonu jezuitów i wypracowanie nowych form propagandowych podczas wieloletnich obrad soboru powszechnego w Trydencie (1545–1563).¹⁵

W obliczu trwającego marazmu instytucji katolickich i atrakcyjnego programu rożnowierstwa (który jednak szybko miał się okazać programem negacji, burzenia istniejących struktur), magnaci (aż温柔 w Wielkim Księstwie) a za nimi średnia szlachta (ta przede wszystkim w Koronie) po śmierci Zygmunta Starego zaczęli na masową skalę przechodzić na stronę innowierstwa. Kiedy jednak to, obok niewątpliwie atrakcyjnych form działalności zaczęło wewnętrznie skłonne grozić dekompozycją istniejących struktur, z drugiej zaś strony Kościół katolicki przygotował program odnowy i błyskawicznie przystąpił do jego realizacji, nowinki zaczęły tracić możliwych protektorów. Przełomowym momentem stało się — po latach rozważnej obserwacji — przyjęcie uchwał soboru trydenckiego przez Zygmunta Augusta w 1564 r.

Z “nowinkami” stykali się magnaci litewscy poprzez bliski Królewiec oraz w trakcie peregrynacji czyli podróży na zagraniczne uczelnie w celach edukacyjnych. Przyjmuje się, że pierwszym z nich był — podczas wyjazdu do Włoch w latach 1540–1542 — Jan Radziwiłł, młodszy syn i imiennik kasztelana trockiego oraz marszałka ziemskego Wielkiego Księstwa. Jednak zmarł on przedwcześnie w 1551 r. i większej roli w propagowaniu nowej wiary nie odegrał. Natomiast przypadła ona jego starszemu bratu Mikołajowi zwanemu Czarnym (1515–1565), kanclerzowi wielkiemu, marszałkowi i wojewodzie wileńskiemu oraz ich stryjecznemu bratu Mikołajowi Rudemu (1512–1584). Obaj oni już w 1547 r. otwarcie wyznawali nową religię na zamku w Brześciu, gdzie Czarny był starostą, powieszono portret Marcina Lutra.¹⁶

Szybko nastąpił prawdziwy marsz możnowładztwa, protestanci stanowili większość wśród senatorów litewskich, jednak w ostatniej czwierci wieku XVI rozpoczął

¹⁵ Zob. J. Tazbir, Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku. Warszawa 1971 (studium: Potonizacja potrydenckiego katolicyzmu); J. Brodrick, Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego. T. 1–2. Przekład z angielskiego. Kraków 1969 (dodatek w t. I, r.XVI: B. Natoński, Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce 1564–1580); S. Obirek, Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna. Kraków 1996.

¹⁶ H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym*, Polski Słownik Biograficzny XXX, s. 335–347; tenże, *Mikołaj Radziwiłł zwany Rudym*, tamże, s. 321–335. Tam obszerna bibliografia.

się proces odwrotny. Ostatecznie przy arianizmie ostał się zmarły bezpotomnie w 1592 r. potężny kasztelan wileński Janusz Kiszka, zaś jedynymi — choć trzeba powiedzieć, skutecznymi — protektorami kalwinizmu byli aż do wymarcia linii birżańskiej Radziwiłłowie Janusz, Bogusław i Ludwika Karolina, która zmarła u schyłku XVII w. W senacie Rzeczypospolitej protestanci — wśród wojewodów i kasztelanów większych — stanowili większość w 1569 r. (52%), ale w 1590 r. już tylko 22%. Dla Wielkiego Księstwa analogiczny odsetek wynosił 60 i 40%¹⁷.

Skąd ów odpływ, charakterystyczny nie tylko dla elity politycznej? Z jednej strony obawy o zahamowanie karier w osiąganiu wysokich urzędów, zwłaszcza za długiego panowania Zygmunta III Wazy (1587–1632), z drugiej uznanie dla dokonań zreformowanego katolicyzmu, przede wszystkim doskonałych w działaniu pierwszych pokoleń jezuitów. Potrafili oni umiejętnie pozyskiwać, nieradko w ciągu wieloletniej perswazji, możliwe oraz zamożne osoby z przeciwnego obozu. Oddziaływali skutecznie na dorosłych, w tym na majątne wdowy, ale bodaj bardziej na innowierczą młodzież oddawaną do ich znakomitych kolegiów. Jedno z nich powstało w Nieświeżu, założone przez Mikołaja Radziwiłła zwanego Sierotką (1549–1616), jedną z najwybitniejszych postaci w życiu politycznym i kulturalnym Rzeczypospolitej przełomu XVI i XVII wieku¹⁸.

O nadziejach, jakie Kościół wiązał z konwersjami potężnych magnatów, dobrze świadczy list, jaki doń wystosował w Rzymie dnia 22 stycznia 1583 r. w związku z pielgrzymką do Ziemi Świętej papież Grzegorz XIII¹⁹. Brat Sierotki, Jerzy (1556–1600)²⁰, który zaciekle niszczył protestantyzm, m.in. palił egzemplarze znakomicie wydanej przez ojca “Biblia Brzeskiej”, osiągnął godności biskupa wileńskiego a następnie krakowskiego i otrzymał kapelusz kardynalski. Kościół w Rzeczypospolitej osiągnął zwycięstwo szybko, zbyt szybko i zbyt łatwo — stąd jego reformy okazały się nader powierzchowne. Skutki tego stanu rzeczy dały o sobie znać w następnych stuleciach.

¹⁷ M. Kosman, Reformacja i Kontrreformacja, s. 133 n.

¹⁸ Zob. jego biogram piora H. Łulewicza w PSB XXX, s. 349–361. Na temat oświaty zakonnej szerzej w rozprawach S. Bednarskiego, B. Natońskiego i L. Piechnika, zebranych w tomie *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*. Kraków 1994.

¹⁹ Tekst tego listu ostatnio przedrukował A. Jackowski, *Pielgrzymowanie*. Wrocław 1998, s. 282 n.

²⁰ Biogram autorstwa W. Müllera, PSB XXX, s. 229–234.

Іван Саверчанка (Мінск)

РАДЗІВІЛ СІРОТКА ЯК ПІСЬМЕННИК

Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка — аўтар знакамітай каталіцкай “Перагрынацыі, або Паломніцтва ў Святу зямлю”. Адначасова ён сын лідэра беларускай Рэфармацыі, князя Мікалая Радзівіла Чорнага (1515–1565). Выходзяўся ён у кальвіністкім духу, у асяроддзі адукаваных пратэстанцкіх літаратаў-раў Дж. Б’яндрата, Ф. Станкара, Я. Тэнанда, Дж. Шомана і інш., запрошаных у Нясвіж для перакладу тэкстаў, якія пазней былі надрукаваны ў вядомай Брэсцкай бібліі 1563 г. М.-К. Радзівіл Сіротка (гэтую мянушку даў яму вялікі князь Жыгімонт Аўгуст) атрымаў бліскучую адукацию спачатку ў бацькоўскім доме, а затым у славутым Лейпцигскім універсітэце. Пасля заканчэння універсітэта юнак доўгі час вандраваў, наведаў ледзь не ўсе краіны Заходняй Еўропы.

У 18-гадовым узросце М.-К. Радзівіл паступіў на дзяржаўную службу. Вялікі князь Жыгімонт Аўгуст каля 1567 г. прызначыў яго надворным маршалкам. У час Інфлянцкай вайны Вялікага Княства Літоўскага з Масковіяй М.-К. Радзівіл узельнічаў у аблозе Улы (1569) і вызваленні Полацка (1579). Пры штурме Полацкага замка быў цяжка паранены.

Як сведца гістарычныя крыніцы, М.-К. Радзівіл меў някепскія здольнасці дыпламата. У 1573 г. ён узначальваў пасольства ў Парыж да Генрыха Валуа, якому перадаў запрашэнне нашых радных паноў на вялікакняжацкі трон. У стальным веку М.-К. Радзівіл займаў найгалоўнейшыя пасады ва ўрадзе Вялікага Княства Літоўскага — троцкага ваяводы (з 1590 г.) і віленскага ваяводы (з 1604 г.). У канцы 60-х гадоў XVI ст. М.-К. Радзівіл, пад уплывам Скаргі, Камедоні і Гозія прыняў каталіцкае веравызнанне. Неўзабаве пасля гэтага перадаў Нясвіжскую друкарню свайго бацькі віленскім езуітам.

У 1582–1584 гг. М.-К. Радзівіл здзейніў падарожжа ў Іерусалім. Усё убачанае і перажытае там ён занатаваў у эпічнай “Перагрынацыі, або Паломніцтве ў Святу зямлю”, якая ўпершыню выйшла ў свет на лацінскай мове ў 1601 г. у Бруксбергу (“Hierosolymitana peregrinatio ill. p. Nicolai Christophori Radziwili, ducis in Olyka, epistolis comprehensa”). Пазней “Перагрынацыя” двойчы перавыдавалася на лацінскай мове, у 1610 і 1753 гг. У перакладзе на польскую мову вядома восем яе выданняў (Кракаў, 1607, 1609, 1611, 1617, 1628, 1683, 1745; Вроцлаў, 1847). У першай палове XVII ст. з польскага выдання 1617 г. з’явіўся пераклад на рускую мову. У Масковіі твор доўгі час распаўсюджваўся ў рукапісах. Захавалася шэсць яго спісаў. У 1879 г. павод-

ле аднаго са старыжытных маскоўскіх арыгіналаў “Перагрынацыю, або Паломніцтва ў Святую зямлю” М.-К. Радзівіла апублікаваў П. А. Гільтэрбрант¹.

Пісьменнік абраў для літаратурнага самавыяўлення адметны жанр — лісты да сябра (усяго чатыры) — надзвычай удалы з камунікатыўнага гледзішча, у аспекте пісьменнік — чытач, бо акурат такая мастацкая форма дазваляла найлепшым чынам здымашчы умоўныя бар’еры, набліжаць чытача да аўтарскай рэфлексіі.

Найбольш ярка асаблівасці творчага метаду М.-К. Радзівіла выявіліся ў харкторы выбару ім прадметаў і аб’ектаў літаратурнага адлюстравання, мастацка-тэматычных прыярытатах.

Выключна важнае месца ў творы займае геаграфічна-геалагічная тэматыка. Яна выявілася найперш у апісаннях гістарычных земель — Галілеі, Смарыны, Бэтаніі (с. 268)². Апісваючы Галілею, аўтар, да прыкладу, падаваў звесткі пра яе ландшафт, ворныя землі, расліннасць, нацыянальны склад насельнікаў, іх асноўныя гаспадарчыя заняткі. Не засталіся па-за ўвагай пісьменніка знакамітыя вадаёмы: моры, ракі, азёры, крыніцы. Як правіла, М.-К. Радзівіл звяртае ўвагу на іх памеры — працягласць, глыбіню, даўжыню і шырыню, напрыклад: “Возера Таверыядскае, або Генісарэт, удоўжкі мае, як я мог меркаваць, дзесяць міляў нашых, ушыркі не ўсюды аднолькавае, ледзьве дзвюх міляў дасягае”.

У “Паломніцтве” надзвычай шмат месца адводзіцца горам, у прыватнасці, згадваюцца — Аліўная, Бэтанія, Табар, Кармэль ды інш. Сярод ключавых топікаў — вышыня гораў, формы іх вяршыній, расліннасць, пабудовы на скілах. Аўтар дэталёва апісвае астравы Крыт, Карцыру, Кіпр, Сіцылію, Фану. Пісьменнік падае звесткі пра вятры, вядомыя пад мясцовымі назовамі — каўрэн, афрык.

Другое па значнасці месца ў “Паломніцтве” займае урбаністычная тэматыка. М.-К. Радзівіл асабліва дбаў пра тое, каб занатаваць звесткі пра гарады, места. На старонках твора можна знайсці падрабязную інфармацыю пра Каір, Тыр, Яфу, Іерыхон, Александрию, Іерусалім, Баальбек, Дамаск, Сэфер, руіны Гартына, Астун (с. 428). Найважнейшыя топікі ў апісаннях гарадоў — геаграфічнае размяшчэнне, колькасць жыхароў, роля як гандлёвых і вытворча-прамысловых асяродкаў, абарончыя збудаванні, дагледжанасць вуліц, належнасць места.

Аўтар засяроджваецца на асобных пабудовах, перадусім цэрквях і манастырах (Іерусалімская царква, царква св. Іаана Хрысціцеля, царква св. Марыі дэ Карпіньяна); апісвае порты (Далмація); палацы і жылыя дамы (Саламонаў палац у Баальбеку, Юдаў дом, Ірадаў палац). Асаблівае захапленне выклікалі ў пісьменніка егіпецкія піраміды.

¹ Похождение в землю Святую князя Радивила Сиротки. 1582–1584. СПб., 1879.

² Спасылкі падаюцца паводле выдання: Кніга жыцій і хаджэнняў. Мн., 1984.

Прыкметнае месца ў творы, як паказвае аналіз, належыць біяморфнай тэматыцы, што выявілася ў паведамленнях пра ўласцівасці жывёл і птушак — хамелеона (с. 286), кракадзіла, страўса, марскіх коней, чыжа, вярблода, курапатак. Аўтар маляўніча апісвае зневінны выгляд свойскіх і дзікіх жывёл, іх паводзіны.

Вельмі шырока прадстаўлены ў творы раслінны свет. Пісьменнік імкнецца занатаваць звесткі пра дзікія і культурныя расліны, іх уласцівасці, вонкавы выгляд, пах і смак. Так, аўтар паведамляе пра манну, плод маўза, дрэвы касія, бальсан, пальмы, спалат, пра іерыхонскую ружу (с. 265).

На старонках твора значнае месца займае этналагічная тэматыка, апісанні нораваў і звычак блізкаўсходніх і афрыканскіх народаў — туркаў, арабаў, друзіянаў. Аўтар, як правіла, паведамляе пра ўклад жыцця, сацыяльную іерархію, гаспадарку, стравы і харчаванне, вопратку, рэлігійныя абраады, хваробы, выхаванне дзяцей (с. 336), вайсковыя турніры, сацыяльнае становішча жанчын, пахавальныя звычайі, вяселлі, танцы, паводзіны свецкіх валадароў і царкоўных іерархаў, дачыненні з суседнімі народамі. З унутраным пратэстам пісьменнік паведамляў пра гандаль нявольнікамі на Блізкім Усходзе.

Імкнучыся зайнтрыгаваць чытача, падтрымаць яго чытакае зацікаўленне, М.-К. Радзіўл засяроджваўся на розных авантурных момантах, экстраардынарных падзеях, прыродных катаклізмах — бурах, штормах, сутычках з разбойнікамі, небяспечных сітуацыях.

Аўтар пераказвае біблейныя легенды, а таксама сюжэты з рымскай і грэчаскай міфалогіі, шматлікія народныя паданні — пра скарб у 30 тысяч дукатаў літым золатам, знайдзены чарніакінжнікам (с. 190—191), пра заснаванне Парысам места Парэнцыі, пра султана Асана. М.-К. Радзіўл уключачаў у тэкст напаўвыдуманыя аповяды і гісторыі пра людзей, якіх ён нібыта сустракаў, пра розныя дзівосы, незвычайнія з'явы.

Як бачна, творчы дыяпазон М.-К. Радзіўлы быў надзвычай шырокі. Як сапраўдны майстар слова ён адлюстроўваў шматаблічнае жыццё ва ўсіх яго праявах і вымярэннях, імкнучыся напоўніць задаволіць эстэтычныя густы і пазнавальныя памкненні сваіх чытачоў.

Ірына Багдановіч (Мінск)

“ПЕРАГРЫНАЦЫЯ” МІКАЛАЯ КРЫШТОФА РАДЗІВІЛА СІРОТКІ Ў ЛІТАРАТУРНЫМ КАНТЭКСЦЕ ЭПОХІ

“Перагрынацыя, або Падарожжа ў Святую зямлю яснаасветленага князя ягамосці Мікалая Крыштофа Радзівіла (1582–1584)” успрымаецца сёння ў сукупнасці сваіх жанрава-стылёвых вартасцей, навукова-пазнаваўчых (гісторычных, геаграфічных, этналагічных) функцый, хрысціянскіх свегапоглядных арыенціраў як яркі культурна-эстэтычны феномен свайго часу. Аднак, нягледзячы на высокія мастацка-эстэтычныя якасці, жанравую выганчанасць, твор М.-К. Радзівіла ўсё ж застаецца пакуль што па-за актыўным кантэкстам тагачаснага літаратурнага працэсу на Беларусі. Часткова гэта адбываецца па традыцыйнай прычыне моўнай бар’ернасці, хоць літаратуразнаўства, як беларускае, так і польскае, даўно аргументавана прызнала фактар натуральнага шматмоўя ў межах “сарманскай культурнай фармацыі”, якая ўяўляе сабой адметную гісторыка-культурную цэласнасць (працы А. Мальдзіса, Я. Мацеевскага)¹. Сучасны пераклад твора на беларускую мову, таленавіта зроблены С. Шупай з польскага асобніка і выдадзены стараннямі А. Мельнікава², дазволіць больш шырока ўключыць гэты выдатны помнік айчыннага польскага і лацінамоўнага пісьменства ў актыўны літаратуразнаўчы ўжытак, увесці ў навучальныя праграммы па адпаведнаму курсу літаратуры.

Даследаванне кантэксту літаратуразнаўчага помніка прадугледжвае гарызантальны дыскурс у межах адпаведнай эпохі, а таксама вертыкальныя сувязі твора з папярэднімі і наступнымі жанравымі аналагамі, што выводзіць на праблемы генезісу, традыцый, уплыву і рэцэпцыі. З гэтага гледзішча “Перагрынацыя” генетычна звязана з вядомымі з XII ст. жанрамі хаджэнняў і жыцій, якія часта ўключалі ў свой сюжэт паломніцтва героя ў Святую зямлю. Напрыклад, у “Жыціі Ефрасінні Полацкай” паломніцтва святой у Іерусалім — гэта толькі адзін з заключных эпізодаў твора, у той час як падрабязнасці гэтай складанай і небяспечнай вандроўкі застаюцца па-за межамі апісання. Твор М.-К. Радзівіла, дзе якраз само падарожжа ва ўсіх яго прыгодніцкіх акалічнасцях складае галоўную тэму твора, можа нам даць ускосныя доказы

¹ Мальдзіс А. І. На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII ст.). Мн., 1980; Maciejewski J. Pogranicze: Specyfika związków polsko-ukraińsko-białoruskich w sarmackiej formacji kulturowej // Pogranicze kultur. 1997. S. 21–37.

² Кніга жыцій і хаджэнняў. Мн., 1994. (Далей спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксле з указаннем старонкі ў дужках.)

таго, што і вандроўка св. Ефрасінні адбывалася зусім не проста. Аб гэтым аднак маўчыць яе жыціе, напісанае ў часы ранняга сярэдневякоўя з яго аскетычным ідэалам і важнасцю канстатацыі самой падзеі паломніцтва, здзейсненага як цуд. У плане сувязі з традыцыяй важна тут яшчэ прыгадаць “Хаджэнне Ігнація Смаляніна ў Царград”, якое адбывалася ў 1389–1393 гг. Апісанне падарожжа ў творы мае харектар дзённікаў запісаў, дзе харектарыстыка мясцін і звязаных з імі святыняў, а таксама занатоўка падзеі падаецца праз эмацыянальнае ўспрыніяще аўтара. Пры дастаткова выразнай жанравай адметнасці твор не вылучаецца кампазіцыйнай завершанасцю, а хутчэй мае адкрыту кампазіцыю, што сведчыць аб неактуальнасці такой задачы для аўтара, які абраў адкрыту дзённікаў форму. Для твора М.-К. Радзівіла Сіроткі, напісанага ў эпоху контрреформацыі, ужо харектэрна жанрава-кампазіцыйная прадуманасць, завершанасць. Элемент жыційнасці прысутнічае, але не болей як элемент (само паломніцтва як факт). Ярка выражаны ў творы жанравы элемент хаджэння — падарожжа, паломніцтва, у якога абавязачана канкрэтная мэта і фіксуюцца ўсе падзеі, што суправаджаюць яе.

Паломніцкі (“жыційны”) харектар падарожжа ў Святую зямлю прадугледжваў цесную сувязь з біблейскімі матывамі, якія вызначаюць не толькі падзейную канву, але і духоўны свет, пафас усяго твора — хрысціянскі гуманізм. З другога боку, шырока прысутнічае ў творы і свецкі, “раманны” фон: апісанне прыгод і небяспекі марскіх і сухапутных падарожжаў, дзе буры і скалы на моры, разбойнікі ў гарах і на дарогах ставілі лёсы вандроўніку на мяжу жыцця і смерці. Свецкая канва прыгод у творы Радзівіла жанрава злучае яго з прыгодніцкім авантурным раманам.

Высокаадукаваны чалавек з тонкім эстэтычным густам і развітай духоўнасцю, М.-К. Радзівіл не толькі бездакорна валодаў лацінскай мовай як і належыць тагачаснаму чалавеку яго грамадскага статуса і стану, але бяспрэчна меў немалы літаратурна-мастацкі талент, аб чым сведчыць абраная ім умоўная эпістолярная форма пісьма. Відавочна, чатыры лісты да сябра, у якія заключана ўся гісторыя двухгадовай вандроўкі, адкуль ён нават ужо не спадзяваўся вярнуцца дадому, пакінуўшы на ўсякі выпадак тастамент, — гэта свядома абраная жанрава-кампазіцыйная форма, якая сведчыць аб тым, што аўтар быў заклапочаны не толькі мемуарна-пазнаваўчым зместам свайго твора, але ставіў перад сабой і эстэтычную задачу. Варта адзначыць неаднаразова падкрэсленае Радзівілам існаванне асаблівага стылю яго пісьма. Зусім так, як калісці аўтар легендарнага “Слова пра паход Ігараўы” назначыў, што “не по замышленію Бояню”, але “по былинам сего времени” пачынае ён свой твор, так і М.-К. Радзівіл некалькі разоў звяртаў увагу свайго умоўнага адрасата (шырэй — чытача), на тое, што “... на манер гісторыкаў пісаць да цябе не буду...” (166). Падкрэсліваў тым самым, што гэта прыватнае індывідуальна-аўтарскае апавяданне, заснаванае на канкрэтных, асабістых ўражаннях ад знаёмства з тымі мясцінамі, пра якія ёсць звесткі і ў апісаннях гісторыкаў. А паколькі з меркаваннем апошніх

думка аўтара “Перагрынаць” часта разыходзілася, гэта сведчыць пра дасканалае веданне ім іх прац.

Асноўны гістарычны шляхаводнік (“пучевадзіцель”) для аўтара ў яго падарожжы — гэта Біблія. Апісанні святых мясцін заўсёды суправаджаюцца ў яго адпаведнымі падзеям згадкамі з Евангелля, Дзеяў Апостальскіх, Старога Запавету або з апакрыфічных твораў. Такім чынам, Біблія — асноўная кніжная крыніца, на якой грунтуецца “Перагрынаць”, і біблейскі кантэкст твора заслугоўвае асаблівай увагі. Біблія таксама і духоўная жыватворчая крыніца, якая вызначае і асобу самога аўтара, і сістэму яго паводзін як героя. Аўтар-герой падкрэслівае, што ён католік (як і адрасат), і гэта важнае сведчанне контррэфармацыйнага накірунку твора. Але з’яўляецца тут вызначальны не столькі знешняя канфесійная атрыбутыўнасць, колькі сутнасны, глыбокі светапогляд — хрысціянскі гуманізм, які праз асобу аўтара-героя мы можам праецыраваць на канцепцыю асобы чалавека другой паловы XVI ст., калі рэнесансавы чалавек саступаў месца чалавеку эпохі барока. Праз узмацненне ролі каталіцтва на хвалі контррэфармацый ў літаратуру вяртаецца хрысціянскі ідэал, але не ў яго раннесярэдневяковым аскетычным выглядзе. Рэнесанс разняволіў асобу, яе стваральныя здольнасці на шляху духоўнага самаўдасканалення. Невыпадкова цэнтрам гуманістычнага светапогляду Ф. Скарыны была апостальская фраза: “Да совершен будет человек Божий и на всяко дело добро уготован”³. Рэнесанс, такім чынам, сцвердзіў і абургунтаваў дасканаласць чалавека, якая ёсьць адбіткам дасканаласці Божай, і паводле гэтай антрапалагічнай мадэлі не толькі аскеза можа быць шляхам удасканалення, але і “усякая добрая справа”. З гэтym рэнесансавым адкрыццём чалавека ў чалавеку не магла не лічыцца ўжо ніводная з наступных эпох. Біблія стала даступнай свецкім людзям, а не толькі вузкаму колу царкоўных іерархаў: у гэтай рэнесансавай “ерасі” быў заключаны культурна-грамадскі выбух.

Біблейская матывы становяцца на хвалі Рэнесансу тэмамі і сюжэтамі многіх мастацкіх твораў, абсалютна “свецкіх” па духу і ідэйнай накіраванасці. У іх магчымым стала спалучэнне хрысціянскіх і аntyчных матывau. Біблейская тэматыка прываблівала, на думку Я. Неміроўскага, магчымасцю сцвярджаць мастацкім вобразам агульначалавечыя каштоўнасці⁴. Аntyчнасць жа была tym узорам і ідэалам, якія ўзяліся адраджаць новая эпоха, пераадольваючы схаластыку сярэдневяковага хрысціянскага светаадчuvання. Новая светапоглядная мадэль, такім чынам, выпрацоўвала сваю меру суадносін аntyчных і хрысціянскіх каштоўнасцей — Ciceronianus і Christianus. Гэта было, між tym, пытанне з пытанняў эпохі Рэнесансу, акрэсленае Эразмам Ратэрдамскім. Польскі даследчык Я. Пэльц сцвярджае, што з 40-х гг. XVI ст. у польскай паэзіі,

³ Скарына Ф. Творы. Мн., 1990. С. 17.

⁴ Немировский Е. Л. Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. Минск, 1990. С. 274.

перадусім у творчасці Яна Каханоўскага, першынство замацоўваеца за ідэалам чалавека Christianus, але з рысамі Ciceronianus⁵. Я. Каханоўскі — “вяршыня польскага Рэнесансу”, па вызначэнню Пэльца, быў сучаснікам М.-К. Радзівіла Сіроткі, чалавекам адной з ім сармацкай культуры. Больш таго, ён быў з ім, або, што найбольш верагодна, з яго бацькам Мікалаем Радзівілам Чорным, асабістая знаёмы. На гэтым сыходзяцца думкі як польскіх, так і беларускіх даследчыкаў⁶. Заслугоўвае ўвагі радзівілская тэматыка ў творчасці Я. Каханоўскага, а таксама яго буйнейшых сучаснікаў-паэтаў Андрэя Рымшы, Гальша Пельгрымоўскага. Некалькі твораў Я. Каханоўскі прысвяціў Радзівілу Чорнаму. Ці быў адрасатам яго творчасці М.-К. Радзівіл Сіротка? Як вядома з яго “Перагрынацыі”, Сіротка ўдзельнічаў у 1579 г. у Полацкай вайсковай кампаніі Стэфана Баторыя супраць Масковіі, апісанай Я. Каханоўскім у песні на ўзяцце Полацка. Аднак Мікалай Крыштоф Радзівіл, што стаў легендарным героям і твораў Каханоўскага, і эпічнай паэзіі Рымшы і Пельгрымоўскага, а таксама персанажам успамінаў Ф. Еўлашоўскага, быў не Сіротка, а яго стрыечны брат з віленскай галіны Радзівіла Рыжага, ваяўнічы і часам скандальны, па мянушцы Пярун. Нягледзячы на такую акаличнасць, не будучы адрасатам і персанажам твораў сваіх знакамітых паэтаў-суайчыннікаў, М.-К. Радзівіл Сіротка сам заняў пачэснае месца ў пісьменніцкай эліце эпохі, напісаўшы твор аб сваім паломніцтве, назначаны адпаведнай для той эпохі перавагай духу Christianus.

Хрысціянскі гуманізм Радзівіла Сіроткі, як ужо адзначалася, увабраў у сябе рысы рэнесансавага гуманізму і накрэсліў абрысы перадбарокавага светаадчування, калі свабодны ў сваіх творчых парывах і самаудасканаленіні “чалавек Божы” страчваў пазіцыі ўладара становішча і рабіўся забаўкай у руках фартуны, асобай, якая не можа кроку зрабіць без волі Усівышняга. Узмацненне каталіцтва і ўвесць дух контэррэфармациі добра адпавядалі такому светаадчуванню, якое ў нетрах новага хрысціянскага ідэалу захоўвала і дух антычнасці. Такім чынам, ідэалагічна твор Сіроткі звязаны са сваёй эпохай і адпавядае мадэлі Christianus.

Жанрава-сюжэтная арганізацыя твора сама па сабе таксама патрабавала непасрэднай сувязі з Бібліяй і апоры на яе. Аўтар-герой адчувае сябе заўёды пад Боскай апекай, ішчырасць яго веравызнання засведчана на ўсім працягу кнігі, якая і пачынаецца, і заканчваецца ў імя і славу Гасподню. Ужо сама святое падарожжа было задумана і здзеіснена як вынік настаўлення звыш, як знак падзякі за цудоўнае выздараўленне і ацалеласць у час вайсковых паход даў. “Перагрынацыя” сведчыць аб tym, што каштоўнасці веры для аўтара не другарадная рэальнаясць, а зрошчаны з унутранай сутнасцю яго духоўна

⁵ Pelc J. Jan Kochanowski wobec polskiego i europejskiego Renesansu // Jan Kochanowski 1584–1984. Epoka – Twórczość – Recepja. Lublin, 1984. Т. 2. С. 20.

⁶ Мархель У. І. Ян Каханоўскі ў Беларусі (XVI–XIX стст.) // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1985. № 3. С. 97–98.

ўзмужнелай асобы светапогляд. Гэта быў і адзін з найважнейшых чыннікаў сармацкага культурна-эстэтычнага феномена.

Біблейная прысутнасць у творы выяўляеца на розных узроўнях. Ляжыць на паверхні і лёгка адкрываеца знешні ўзровень, звязаны з наведваннем святых мясцін. Гэта своеасаблівая “біблейная геаграфія”, прапушчаная праз успрыняще аўтара. Прыкладаў тут мноства, абмяжуемся адным, калі гаворка вядзеца пра раку Іардан: “Пасля ішлі мы паўтары мілі праз глыбокі пясок да месца, дзе Господа Нашага Св. Ян хрысціў. З правага боку ад рэчкі (якая часам вельмі пакручаста плыве) прытым месцы, дзе Збаўца хрыштоны быў, ёсць невялікі гай цёмны, на паўмілі ўздоўжкі, а ўшыркі на стрэлічны, усцяж над берагам ідзе. У ім дрэвы, лісце якіх да вербы падобнае, але ўсё ж іншае, як з галінак пабачыць можна, якія я з сабой прывёз. І гэта якраз той гай, пра які Мацвей у раздз. 3, а Марк у раздз. 1 згадваюць, дзе Св. Ян хрысціў і прапаведаваў пакаянне. Тоё ж, што Св. Ян еў (конікі палявыя, або саранча і дзікі мёд), усё ўжо ў мясцінах гэтых пазнікала, не знайсці нідзе” (263). Кананічнае Евангелле аднак не дае апісання гаю — ні ў Мацвея, ні ў Марка. Абодва евангелісты толькі падкрэсліваюць, што сапраўды св. Ян еў саранчу і дзікі мёд. Пра гай прырацоўкі, калі месца хрышчэння Ісуса Мікалай Крыштоф хутчэй за ўсё меў апакрыфічныя звесткі, а таксама абапіраўся на ўласныя назіранні і ўражанні, што і ўвасобілася ў маліяўніча-мастацкае і навукова-дакладнае апісанне. Усё гэта сведчыць аб выключным веданні аўтарам тэксту Бібліі, з якой суадносілася і якой выявяралася яго падарожжа.

Аб валоданні “духам” Бібліі сведчыць другі ўзровень біблейнай прысутнасці ў творы — унутраны. Ілюстраваць яго можна наступным прыкладам — вядомым сюжэтам з твора, калі пры вяртанні паломнікаў абраставалі разбойнікі. Навучаныя Радзівілам яго людзі і ён сам, прадбачачы такую сітуацыю, адказвалі рабаўнікам, што ўсе яны арцель хаўруснікаў, аднолькавыя ў сваім статусе, і “пана паміж намі ніякага няма”. Сітуацыя была звышкрытычнай, на мяжы жыцця і смерці. Але што ў напружаны момант вымаўляе герой-аўтар апавядання — у той момант, калі адзін з людзей яго каманды слязліва просіць бандытаў не забіваць іх? Ён з вялікай годнасцю знаходзіць мудрыя слова, каб пагасіць распаленую агрэсію рабаўнікоў і абудзіць у іх забытую чалавечнасць: “А ён зноў прасіў, рукі складаючы, на што я сказаў угорас: “Дарэмна іх прасіць, бо яны людзі добрыя хрысціяне, але як патрэба іх гвалтоўная цісне, дык мусіць браць, каб было з чаго жыць, але ж нас напэўна не заб’юць, бо мы ім нічога не вінаватыя”. Тады адзін з тых, што вартавалі, абняў мяне і дзякаваў, што я пра іх так добра думаю. І нямала нам гэта дапамагло. Бо калі мне ўжо адзін здымай плашч, дык той сказаў яму, каб мяне не чапаў, называючы мяне добрым чалавекам” (434–435). Паважлівия слова ў адрас рабаўнікоў, якія праз хвіліну маглі забіць іх, на першы погляд здаюцца дзіўнымі і ненатуральнымі, успрымаючыя як авантурнае прыўкраса. Але на самой спрабе гэта не так. Тут мы бачым прайву глыбокага хрысціянскага духу аўтара — героя твора, для якога новазапаветныя этичныя нормы з’яўляліся

натуральнымі крытэрыямі паводзін. Выратавальныя слова Радзівіла прагу-
чалі ў речышчы евангельской мудрасці: “Вы чулі, што сказана: любі блізкага
твайго і ненавідзь ворага твайго. А я кажу вам: любеце ворагаў вашых, слайце
праклінаочных вас, рабеце добро ненавідзячым вас і малецеся за крыўдзячых
vas і пераследуючых вас” (Мац. 5; 43–44).

Такім чынам, біблейская прысутнасць у тэксле М.-К. Радзівіла выяўляецца на некалькіх узороўнях (знешнім і ўнутраным), што накладвае адметны адбітак на ідэйна-мастацкую якасць твора, узбагачае яго рысамі псіхалагізму. Сам твор з’яўляецца ўзорам жанрава-стылёвой сінкрэтычнасці, бо структура яго змяшчае ў сабе элементы прыгодніцкага рамана, падарожнага нарыса, жыцця, хаджэння. Апрача гэтага, жанравую форму характарызуе ўскладнёны мемуарны стыль, які, па-першае, вылучаеца не “дзённікавасцю”, а “мінейнасцю” (часавыя адрезкі апісанняў падзяляюцца на месяцы), а па-другое, аб’ядноўвае ўсё апісанне чатырохчастковай эпісталалярнай кампазіцый, што надае твору выразную завершанасць. Біблейная прысутнасць у творы не з’яўляецца жанраваарганізуючай, звязана толькі з самім паломніцка-жыцційным фактарам. Аднак біблейныя матывацыі абумоўліваюць ідэйна-стылёвае адзінства і глыбіню твора, утвараюць яго асаблівае духоўнае поле. Менавіта гэта дазваляе гаварыць аб “Перагрынацьі” Радзівіла Сіроткі як аб культурна-эстэтычным феномене свайго часу. Тут заключаны не толькі важныя пазнавальнія звесткі, але і створаны яркі, неардынарны вобраз літаратурнага героя — чалавека на сумежжы эпох Рэнесансу і контэррефармацыі (барока).

Zbigniew Wójcik (Warszawa)

SARMACKI HORYZONT GEOGRAFICZNY MIKOŁAJA KRZYSZTOFA RADZIWIŁŁA ZWANEGO SIEROTKĄ

1. Uwagi wstępne

Pojęcie sarmatyzmu. Zygmunt Gloger w Encyklopedii staropolskiej zapisał: "Sarmata i sarmatyzm. W mowie staropolskiej Sarmata znaczył Polaka starej daty. Starowolski w XVII w. pisze: "Jeszcze chwała Bogu nie schodzi Sarmatom na mężach dobrych, na rozumiech bystrych i dostatkach wojennych". W drugiej połowie XVIII w. sarmatyzmem zaczęto nazywać obyczaj staroświecki, staroszlachecką rubasznosć z jej prostotą, szczerością, prawdomównością i krewkością, jednym słowem, wszystkie te cechy rdzennie polskie, narodowe i słowiańskie, które u ludzi salonowych i z cudzoziemcały szły w poniewierkę"¹.

Aleksander Brückner w swojej Encyklopedii staropolskiej wspomniał o staropolskich korzeniach pojęć sarmacki i sarmatyzm. Podkreślił jednak — czerpiąc przykłady głównie z literatury epoki Oświecenia — iż terminy te oznaczały styl staroszlacheckiego życia i myśli, ba nawet rodzaj konserwatyzmu i zacofania².

W niniejszym opracowaniu pisząc "sarmacki" nawiązujemy do określenia Szymona Starowolskiego, który zresztą mógł poznać osobiście Sierotkę. Jego słowa dziś rozumiemy wprost: Sarmata to mąż dobry, bystry i rycerski. Treść "Podróży do Ziemi Świętej i Egiptu 1582–1584" potwierdza tę diagnozę. To, o czym pisał Brückner, odpowiadała bardziej Radziwiłłowi "Panie Koachanku".

Pojęcie horyzontu geograficznego. Stanisław Nowakowski w "Historii rozwoju horyzontu geograficznego" pojęcie to uważa za równorzędne innemu: odkryciom geograficznym³. W pewnym stopniu Michał Krzysztof Radziwiłł podróżując po Bliskim Wschodzie odkrywał, przynajmniej dla społeczeństwa Rzeczypospolitej, nieznane obszary globu ziemskiego. W niniejszym opracowaniu pisząc o horyzoncie geograficznym Sierotki mamy na myśli jego wiedzę o różnych kontynentach, powstałą wskutek eksploracji Europejczyków od zarania dziejów. W tym przypadku horyzont geograficzny jest określeniem ujmującym w sobie nie tylko osobiste doświadczenia podróżujących, ale także przyswojoną przez piszących wiedzę o odkryciach geograficznych w epoce wielkich wypraw badawczych do Afryki, Ameryki i Azji.

¹ Edycja reprintowa, ogłoszona w Warszawie w 1972 r., t. 4, s. 199–200.

² Edycja reprintowa, ogłoszona w Warszawie w 1990 r., t. 2, s. 551–553.

³ Edycja PWN, Warszawa 1965, s. 21.

Narodowość Sierotki. Z pewnością wywodził się z rodu ruskiego, osiadłego od wieków na obszarze, który później wszedł w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego (dziś głównie Białoruś i Ukraina oraz Litwa). W związku z tym uważa się za Litwina i był patriotą litewskim w ówczesnym tego słowa znaczeniu (terytorialnym a nie etnicznym). Jego językiem domowym był polski, którym posługiwał się także ze slugami podczas pielgrzymki⁴ i spisał w nim swe wspomnienia. Znał jednak, podobnie jak wszyscy stali mieszkańców wschodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, język ruski (dziś białoruski), w którym m. in. — obok polskiego — zapisano akt utworzenia Ordynacji Nieświeskiej⁵. Biegły posługiwał się językami wyuczonymi, przede wszystkim łaciną. Polszczyzna jego listów — aczkolwiek z wstępami łacińskimi — charakteryzuje się wysokim kunsztem, o co musiał dbać zwłaszcza ojciec Mikołaj Czarny.

2. Kształtowanie się horyzontu geograficznego Sierotki.

W liście pisany do kuzyna Krzysztofa Pioruna Radziwiłła w dniu 2 sierpnia 1597 r. Sierotka użalając się nad niedostatkiem własnego wykształcenia podkreślił refleksyjnie: "I taka przyczyna była jazdy mojej do Strasburga, a nauki tyle, ilem w Łukiszkach umiał, w Tibindze potem 2 lata mieszkałem, trochę się rzekomo uczył"⁶. Jest to tekst autoironiczny. Jako pierworodny syn Mikołaja Czarnego w owych Łukiszkach był starannie przygotowywany nie tylko do prowadzenia olbrzymiego majątku, ale także do posługi państowej. Ojciec zatrudnił najlepszych nauczycieli (m. in. Piotra Pawła Vergerio, Baltazara Lewalta Jezierskiego, Hieronima Makowieckiego⁷), którzy uczyli młodzieńca nie tylko katechizmu i umiejętności wygłaszaania mów, ale także prawa, budownictwa, pomiaru gruntów, geografii, przyrody, rolnictwa itd. Powstała około 1592 r. jego relacja z pielgrzymki do Ziemi Świętej świadczy o olbrzymiej wiedzy Sierotki: przyrodniczej (rozróżnił np. skały, a w tym porfiry, znał dobrze florę i faunę, także krajów egzotycznych), geograficznej, historycznej, etnograficznej, a także z historii sztuki.

Faktem jest, że w drugiej połowie XVI w. na poziomie średnim uczyono głównie literatury oraz historii i geografii z dzieł starożytnych Greków i Rzymian. To w dużej mierze kształtało u uczniów horyzont geograficzny, a obszar śródziemnomorski łącznie z Bliskim Wschodem był im lepiej znany niż odkrycia następców Kolumba w Ameryce. Od młodości wiedziano także wiele o krajach Eu-

⁴ Por. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka, *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582–1584*, Opr. L. Kululski, Warszawa 1962, s. 94.

⁵ Por. *Z dokumentów Xięcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła zwanego Sierotką*, Warszawa 1936, s. 9–24.

⁶ Cytat za: H[enryk] M[ercyng], *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł i jego przyjęcie katolicyzmu w r. 1567. Przyzyczek do dziejów reformacji w Polsce*, "Przegląd Historyczny", t. 12, 1911, s. 4–5.

⁷ Por. Henryk Lulewicz, *Radziwill Mikołaj Krzysztof zwany Sierotką*, (w:) *Polski słownik biograficzny*, Wyd. Ossolineum PAN, Wrocław 1987, t. 30, s. 349. Szczegóły życiorysu Sierotki czerpano główne z tego opracowania.

ropy Zachodniej, a także Państwie Moskiewskim oraz obszarach zasiedlonych przez Tatarów (m. in. Krym) i Turków. Horyzont geograficzny młodzieży po szkołach średnich był zatem bardzo rozległy, zwykle zresztą wspanią własnym doświadczeniem. Dzieci bogatszej szlachty bowiem bardzo wiele podróżowały z rodzicami.

Ojciec Sierotki Mikołaj Czarny starannie przygotował syna do nauki w szkołach wyższych Europy zachodniej. Wiadomo, że zatrzymał się on przez pewien czas w Strasburgu, gdzie miał słuchać J. Sturma. Zarówno tam, jak i w innych miastach chłopiec (gdy opuszczał Litwę miał 14 lat) uczestniczył głównie w życiu towarzyskim różnych dworów. Przygotowywało go to wprawdzie do działalności społecznej i państwowej, ale określonej wiedzy naukowej nie posiadał nawet w Tybindze, gdzie był niemal dwa lata. Treść wspomnień z podróży do Ziemi Świętej świadczy, iż był wręcz niebywały erudyty. Uczył się zatem — mimo wszystko — w Niemczech, a także w latach późniejszych. Kierował także nauką swego młodszego rodzeństwa. Jego bracia Jerzy, Albrycht i Stanisław znani byli również z głębokiej wiedzy.

Swój horyzont geograficzny Sierotka kształtała głównie podczas podróży krajowych i zagranicznych. Z ojcem jeździł często na różne zgromadzenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pierwszą swą podróż zagraniczną odbył w latach 1563–1565, z której na wieść o zgonie ojca wrócił na Litwę. Ponownie udał się na Zachód pod koniec 1565 r. Zwiedził wtedy Niemcy, Francję i Italię. Do kraju wrócił na początku 1567 r. Przejął dobrą rodzinę, co znów wymagało podróży (także do Korony). Koniec tego roku i początek następnego spędził w obozach wojskowych podczas wojny z Moskwą (walczył pod Ulą). Później podróżował po kraju (Grodno, Lublin). Jako wysoki urzędnik państwoowy w 1573 r. jeździł do Francji z misją do Henryka Walezego. W 1576 r. był na kuracji pod Lwowem, a dwa lata później w Niemczech. Mimo kłopotów ze zdrowiem w walkach z wojskami moskiewskimi uczestniczył w 1577 i 1579 r. Ranny w ostatniej z tych kampanii po wyleczeniu ran mianowany został przez Stefana Batorego marszałkiem wielkim litewskim. Już wtedy niewątpliwie był jednym z najlepszych znawców geografii Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Koniec 1580 i początek następnego spędził w Italii, skąd wrócił do kraju i w połowie 1581 r. brał udział w wojnie z Moskalami pod Pskowem. We wrześniu roku następnego przez Italię wyruszył na pielgrzymkę do Ziemi Świętej. Wenecję opuścił w kwietniu 1583 r., a w czerwcu był już w Trypolisie, skąd przez Damaszek dotarł do miejsc związanych z Chrystusem. Niebawem popłynął do Egiptu docierając do Kairu, Gizeh i Memfis. Wracając przez Krete, Italię do kraju, odwiedzając Rzym, Wenecję, Innsbruk i Wiedeń. W Nieświeżu był już 2 lipca 1584 r.

Treść wspomnień z pielgrzymki do Ziemi Świętej i Egiptu dowodzi, że Sierotka w szczególny sposób zdołał poznać niektóre elementy geografii historycznej obszaru śródziemnomorskiego. Na pielgrzymkę udawał się jako krajoznawca, który znał na swej trasie wszystkie miejscowości związane głównie z kultem świętych oraz ważniejszymi wydarzeniami historycznymi. Tylko częściowo było to następstwem dobrej znajomości Starego i Nowego Testamentu. Przed wyjazdem,

głównie czekając na możliwość udania się morzem do Palestyny, studiował wszelką dostępną literaturę przedmiotu. Przeprowadzał także systematycznie rozmowy z tymi, którzy do Italii wracali z Bliskiego Wschodu. O tym jak szczegółowo znał teren swej pielgrzymki świadczy opis okolicy miasta Sachar w Samarii: "Rano ujechawszy od miasta półmile małe, zwróciwszy się w lewo z drogi na strzeleniu z łuka, byliśmy u studni, gdzie Pan Chrystus z Samarytanką rozmawiał; zamiotana teraz ta studia kamieńmi ją przedsię znać dobrze"⁸.

Zwykle Sierotka dokumentuje swoje spostrzeżenia odwołując się do Pisma Świętego. Nic więc dziwnego, że jego relacje z całej podróży są bardzo ścisłe. To również odnosi się do jego wypadu krajoznawczego do Egiptu. Geografię tego kraju poznał z literatury przed pielgrzymką. Przypadek zdarzył, że w porcie Joppe poznał jadącego do Ziemi Świętej pielgrzyma, który wcześniej był w Egipcie. Pod wpływem jego opowieści zdecydował się pątnik z Litwy pojechać do Egiptu. Pocynione tam spostrzeżenia geograficzne (zwłaszcza dotyczące wylewu Nilu oraz lokalizacji zabytków) są w pełni wiarygodne. Sierotka doskonale zresztą wiedział, czym może w kraju zaimponować słuchaczom jego relacji z podróży po Bliskim Wschodzie. Właśnie dlatego potajemnie wywiózł dwie mumie. Nie dowiózł ich do kraju, to prawda. Przywióz jednak żywe zwierzęta, których obecność również miała wpływ na szerzenie wiedzy geograficznej o Afryce.

Relacja Sierotki z podróży do Ziemi Świętej i Egiptu zawiera także liczne przykłady dobrej znajomości różnych państw Europy, w których bywał (tu m. in. Szwajcaria) lub nie (zwłaszcza Hiszpania i Portugalia). Jest to wynik lektur, ale także spotkań z wysłannikami z państw zachodnich. Niektórzy z nich z pewnością kontaktowali się z Sierotką w Wilnie i Nieświeżu.

Po raz ostatni w Italii był na kuracji w 1593 r., tzn. już po spisaniu wspomnień z pielgrzymki do Ziemi Świętej. Tym razem był to wyjazd na kurację. W latach 1584–1593 i później wiele podróżował po kraju, głównie po Wielkim Księstwie Litewskim (odwiedzał także swoje dobra w Koronie). W końcu XVI i na początku następnego roku interesowała go jednak najbardziej Litwa oraz jej wschodni sąsiad — Państwo Moskiewskie.

Nie mamy dokumentów świadczących, że przekroczył kiedykolwiek północno-wschodnią granicę Księstwa. Był wprawdzie pod Pskowem w czasie wojny prowadzonej przez Stefana Batorego, ale w istocie miało to znaczenie incydentalne. Sprawami wschodniego sąsiada interesował się od dziecka i jednym z celów jego pierwszego pobytu w Europie Zachodniej — obok nauki — było informowanie dworów niemieckich o sukcesach wojsk litewskich w wojnach z Moskwą. Nie był jednak programowo niechętny carom. Tak np. w Wilnie w 1575 r. w gronie senatorów litewskich prowadził rokowania z posłami cara Iwana Groźnego. Ba, w 1587 r., wspólnie z Krzysztofem Piorunem Radziwiłłem rozważał możliwość obrania cara Fiodora na króla Rzeczypospolitej, mając na uwadze zawarcie korzystnej umowy pokojowej Księstwa z Państwem Moskiewskim. Po namyśle miał jednak powie-

⁸ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł "Sierotka", op. cit., s. 48.

dzieć: "Moskwicin jest bardzo potężny, tylko iż jest scyzmatyk, ja nań żadną miarą zezwolić nie mogę"⁹.

Relacja z podróży Sierotki do Ziemi Świętej zawiera kilka pośrednich informacji, iż jej autor w czasie pobytu w kraju interesował się sprawami Moskwy. Pierwsza z nich nawiązuje do pobytu w Klasztorze św. Saby. Zapisał: "Gdym u wieczerzy po polsku z drugimi swoimi slugami mówił, był jeden czerniec, imieniem Dionisius Damascenus, z Macedonii rodem, który zrozumiał i począł ze mną po słowieński mówić, powiadając, że bywał w Litwie i znał mało nie wszystkie pany, i pytał o mnie mnież samego; na koniec mianował też imię moje, wspominając, że po śmierci króla Zygmunta Augusta, gdym w Wilnie z nieboszczykiem księdzem biskupem wileńskim Walerianem był od panów zostawion, dałem mu list wolny, gdy do Moskwy po jałmużnę jechał¹⁰.

I nieco później: "Natenczas gdym ja był, w klasztorze tym było samych czerniów blisko trzydziestu; był potem u mnie w Czarnawczycach 19 Martii 1588 tenże czerniec i z drugimi: Hermannem z Korfu, Erazmem z Tessaloniki, Joachim z Chios, gdy z Moskwy wracali się do Ziemi Świętej [...]"¹¹.

Zatem ruch zakonników, zwłaszcza prawosławnych, z Ziemi Świętej do Moskwy przez Litwę był stosunkowo duży. Niektórych podróżników Sierotka poznal w Wilnie, gdzie okresowo urzędował, innych w swoich dobrach.

Będąc w Egipcie był świadkiem wesela. Weselnicy przybyli do brzegu, przy którym na statku zatrzymali się podróżnicy. Zapisał wtedy: "Takżeć dopuściliśmy im przyjść do brzegu; wtem nowożenia począł tańcować przy onej muzyce trefnym poskokiem, krzywiąc sobą, barzo coś podobnie na tobołę moskiewską. Czasem też przypadał ku ziemi na kształt hajduckiego, więc też i powinni jego pospołu z nim"¹².

Zdaje się więc, że w okolicy Połocka przyglądał się dokładniej zabawom tamtejszego ludu. Z głębi Państwa Moskiewskiego miał, rzecz zrozumiała, o wiele dokładniejsze relacje. Przede wszystkim informowali go o stosunkach panujących w tym kraju posługujący panowie litewscy, w tym zwłaszcza Lew Sapieha, który m. in. w czerwcu 1584 r. przekazał Sierotce wierny obraz miasta oraz panujących tam zwyczajów¹³.

Choroba (według wszelkich danych weneryczna), a zwłaszcza ówczesne sposoby jej leczenia (m. in. rtęcią) rujnowały zdrowie Sierotki, ograniczając jego działalność w urzędach państwowych. Nasilające się objawy dewocji przyczyniły się w dużym stopniu do bardziej osiadłego trybu życia. Z czasem Nieśwież, główna rezydencja Sierotki, stał się ważnym ośrodkiem katolicyzmu (jezuici), a także miej-

⁹ Henryk Lulewicz, op. cit., s. 353.

¹⁰ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł "Sierotka", op. cit., s. 94.

¹¹ Tamże, s. 95.

¹² Tamże, s. 173.

¹³ Por. *Archiwum Domu Sapiehów. Wydanie staraniem rodziny*, t. 1. *Listy z lat 1575–1606*, Opr. A. Prochaska, Lwów 1912, s. 5.

scem przebywania uczonych i artystów. Niewątpliwie jednym z ważniejszych przedsięwzięć Sierotki było sporządzenie mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego i obszarów przyległych. Jej pierwsza wersja miała być wydrukowana około 1603 r., a kolejna — znana dziś z jednego egzemplarza 1613¹⁴.

Okoliczności wydania tzw. Mapy Radziwiłowskiej ustalił Stanisław Aleksandrowicz w monografii z 1989 r. „Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku”. W skrócie przedstawiamy te ustalenia. Kartografów wojskowych mieli królowie Rzeczypospolitej prowadzący wojny z Moskwą. Jeden z nich — Maciej Strubicz — w 1589 r. sporządził mapę, która na północy obejmowała Wołogdę i Zatokę Fińską, na południu dorzecze Niemna, okolice Mińska i Kurska, a na Wschodzie Jarosław i Riazań. Niewątpliwie odpowiadała ona zamierzeniom wojennym Stefana Batorego, który zresztą wschodnim wybrzeżem Bałtyku interesował się mniej.

Sierotka do sporządzenia mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego (w jego granicach sprzed Unii Lubelskiej) wykorzystał wiedzę i doświadczenie Strubicza. Do współpracy zaangażował jednak — jak się wydaje — profesorów Akademii Wileńskiej, swoich przyjaciół wojewodów, a przede wszystkim jezuitów, których kościoły wspierały finansowo i moralnie. Teren znał doskonale z licznych podóży oraz udziału w kampaniach wojennych antymoskiewskich. Z pewnością miało to duży wpływ na precyzję mapy, której ostateczne zestawianie musiał sam nadzorować. Czystorys rysował artysta zatrudniony w Nieświeżu — Tomasz Makowski. Egzemplarz wydany w Amsterdamie w 1613 r. rytował Hessel Gettits, który opatrzył mapę także — sporządzonymi zapewne przez Sierotkę — informacjami geograficznymi, historycznymi, a nawet gospodarczymi.

Stanisław Aleksandrowicz swe rozważania o Mapie Radziwiłowskiej zakończył stwierdzeniem, iż jest to jedno z najcenniejszych dzieł staropolskiej kartografii. „Ze względu natomiast na swą treść i okoliczności powstania, wyrażoną ideologię i aspiracje naukowe zajmuje ona czołową pozycję w historii kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego — czyli obecnej Litwy, Białorusi i Ukrainy”¹⁵.

Dodajmy w uzupełnieniu, że zespół sporządzający mapę, a w tym głównie jej inspirator i mecenas przedsięwzięcia kartograficznego, mniej interesował się Państwem Moskiewskim. Mapa na północy sięgała niemal pod Psków, wschódzie — nieco za Smoleńsk, południu — po Kamieniec Podolski, a zachodzie — po Zatokę Gdańską i okolice Krakowa. Zasadnicza mapa oraz teksty uzupełniające stanowiły w istocie opracowanie naukowe. Posługiwała się nią administracja Księstwa, ale także wojskowi. Może dlatego jej pierwsza edycja w ogóle nie jest znana historykom kartografii, a edycja amsterdamska ocalała w jednym egzemplarzu w zbiorach

¹⁴ Stanisław Aleksandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Wydanie II poprawione i uzupełnione, Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1989. Tamże obszerna literatura przedmiotu, a w tym rozprawa tegoż autora o roku sporządzenia wspomnień z podróży do Ziemi Świętej i Egiptu (1592).

¹⁵ Tamże, s. 136.

rach szwedzkich. Została ona zreprodukowana we wspomnianym opracowaniu Alexandrowicza, ale odbitka nie jest dostatecznie czytelna.

3. Horyzont geograficzny współczesnych Sierotki.

Wspomnienia swe Sierotka utrwałał z myślą o czytelnikach, którzy mieli średnie wykształcenie (lub wyższe). Musieli oni wszakże znać dobrze geografię, skoro na marginesie pobytu w Aleksandrii spisał on przygody kupca weneckiego Antonio Barochi w następujący sposób: “[...] Ten Antonio, bywały to człowiek, już dwakroć był in Indi Orientali i dobrze tam świadom. Oba razy puszczał się z Aleppo ad Euphratem, stamtąd na dół do Sinum Persicum, olim mare Elcatif potem do Ormus, więc do Goi, a zasię nazad się wracał do Kairo przez Czerwone Morze, wysiadł w Tur, które to miasto leży nad tym morzem na tym miejscu, gdzie Żydowie sucho, przed faraonem uciekając, przeszli”¹⁶.

Pierwiacy, jeszcze rękopiśmiennej wersji tych wspomnień, wiedzieli z pewnością także o podróżach do Ziemi Świętej innych rodaków. Tak np. w latach 1507–1533 przebywał w Palestynie Anzelm Polak. Jego relacja “Terra sanctae et urbis Hierusalem descriptio fratris Anzelmi ordinis Minorum de observantia” ukazały się w Krakowie w 1512 r. Raczej Sierotka czytał to dziełko, zresztą przełożone i wydane w Wilnie w 1595 r. pt. “Chorographia albo Topographia, to jest osobliwe a okolne opisanie Ziemi Świętej. Wspomnienia z pielgrzymki do Grobu Pańskiego, odbytej przed 1570 r.”, spisał także Jan Gortyński, i niewątpliwie krążyło one w odpisach rękopiśmiennych.

Stosunkowo często nasi rodacy podróżowali do Turcji i na Krym, a także na Sicz Zaporożską. “Kronika polska” Marcina Bielskiego nanowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana w Krakowie w 1597 r., zawiera relację Andrzeja Tarnowskiego z podróży do Turcji w latach 1569–1579. W obszerniejszej wersji ukazała się ona w 1571 r. w Norymberdze pt. “Beschreybung einen Reyse oder einzuges [...] gen Constantinopel und von dannen die Tartarey gezogen”. Tarnowski był zresztą wyjątkowo ruchliwym dyplomatą. W 1569 r. odwiedził np. Astrachan. Dwukrotnie w 1577 i 1573 r. był na Krymie (tu zresztą spotkał innego posła królewskiego Marcina Broniewskiego). Współcześni znali w odpisach także Tarnowskiego “Sprawozdanie z poselstwa do Moskwy z 1573 r.” Czytali również relacje wierszowane Macieja Stryjkowskiego, towarzyszącego Tarnowskiemu. W swoich publikacjach z lat 1582–1587 pisał on nie tylko o Turcji, ale także o Bułgarii i Grecji. Stryjkowskiego “Kronikę polską, litewską, żmódzką i wszystkich Rusi”, wydaną w Królewcu w 1582 r., miał z pewnością w swej bibliotece Sierotka.

Nie można wykluczyć, że ordynat nieświeski wiedział o przedsięwziętych przez Krzysztofa Pawłowskiego w 1596 r. podróżach. Popchnął on do Indii wokół Afryki. W Goa był w listopadzie tego roku. Jak się wydaje, motywem jego wyjazdu były sprawy handlowe. Wacław i Tadeusz Śląbczyńscy, znawcy dziejów geografii,

¹⁶ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł “Sierotka”, op. cit., s. 202.

uważali jednak, iż kierował się on także chęcią naukowego poznania innych krajów. Tylko tym bowiem można wytlumaczyć jego pobyt w Persji, gdzie zresztą zmarł w 1603 r.¹⁷.

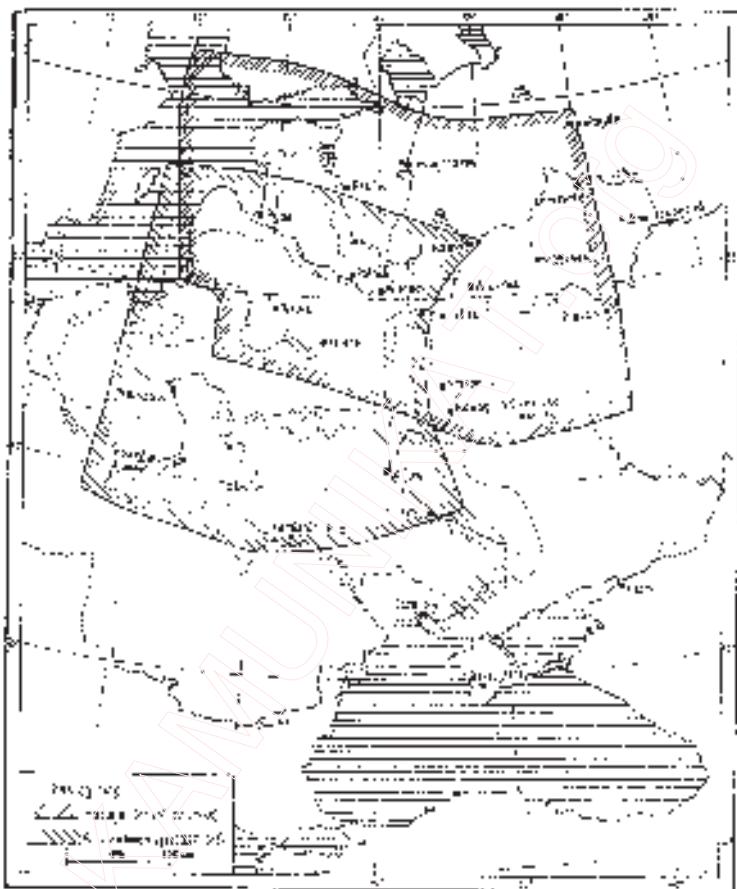
Radziwiłłowie, Sapiehowie, Chodkiewiczowie i w ogóle stan rycerski Wielkiego Księstwa Litewskiego najbardziej zainteresowani byli tym wszystkim, co działo się w Państwie Moskiewskim. Był to już wtedy wyjątkowo kłopotliwy sąsiad. Prowadzono z Moskwą wojny oraz pertraktacje pokojowe. Nie wykluczano możliwości wyboru jednego z carów na tron Rzeczypospolitej. Przypomniana uprzednio mapa Strubicza z 1589 r. powstała, o ile chodzi o Państwo Moskiewskie, głównie na podstawie relacji jeńców wojsk litewskich, którym udało się przeżyć i wrócić do kraju. Nic więc dziwnego, że rezydencje Sierotki (podobnie zresztą jak i siedziby Krzysztofa Pioruna Radziwiłła) w Wilnie i Nieświeżu, stanowiły miejsca spotkań dostojników państwowych, uczonych i duchownych zainteresowanych sprawami wschodnimi. W pewnym stopniu zaowocowało to także na jakości Mapy Radziwiłłowskiej, choć informacje o zachodnich krańcach Państwa Moskiewskiego potraktowano tam marginalnie.

W piśmiennictwie pamiętnikarskim okresu aktywności państowej Sierotki relacje o Moskwie zajmują ważne miejsce. Ordynat nieświeżski z pewnością interesował się tym i kazał sporządzać odpisy dostępnych manuskryptów. Wśród nich mogły być: Eliasza Pielgrzymowskiego “Diariusz poselstwa Lwa Sapiehy do Borysa Godunowa w 1600 r.” Mógł kazać przepisać wspomnienia członków poselstwa Rzeczypospolitej więzionego w latach 1606–1608 w czasie tzw. Dymitriady. Dostępne były wtedy relacje m. in. Stanisława Niemojewskiego (więzili go w Moskwie, Rostowie i Bieloziersku), Pawła Palczowskiego, Abrahama Roźnatińskiego i innych. Przynajmniej niektórzy wracający z niewoli moskiewskiej zatrzymywali się w Nieświeżu i informowali ordynata o sytuacji politycznej nie tylko w stolicy Państwa Moskiewskiego, ale także na prowincji.

Z tego, co wyżej przedstawiono, wynika, że horyzont geograficzny Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła zwanego Sierotką oraz współczesnych mu elit oparty był na gruntownych studiach, wspartych doświadczeniem. Jest tylko kwesią czasu ustalenie skali mecenatu Sierotki oraz jego osobistego zaangażowania w szerzeniu wiedzy o ówczesnym horyzoncie geograficznym rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dotychczas udokumentowano jego wiedzę o geografii Europy Zachodniej oraz obszaru śródziemnomorskiego (w tym Syrii, Palestyny, Egiptu). Dzięki licznych publikacjom Stanisława Alexandrowicza wiemy o wiedzy Sierotki o Wielkim Księstwie Litewskim w jego granicach sprzed 1569 r. Dalszych studiów wymaga

¹⁷ Por. Wacław i Tadeusz Ślabczyński, *Słownik podróżników polskich*, Wyd. „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1992, s. 243. Informacja o podróży Sierotki znajduje się także w *Bibliografii literatury polskiej “Nowy Korbut”*. *Piśmiennictwo staropolskie*, Oprac. pod kierownictwem Romana Pollaka, t. 3, Warszawa 1965, s. 95–96. W tomie tym “Nowego Korbuta” znajduje się wiele informacji o znanych opracowaniach sarmackich podróżników, żyjących w okresie działalności państwowej Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła.

analiza źródeł dotyczących upowszechniania wiedzy o Państwie Moskiewskim. Z pewnością w archiwach Białorusi i Rosji oraz Litwy i innych państw istnieją także na ten temat wiarygodne dokumenty.

Абсяг карт: Мацея Струбіча (1589) і Радзівілаўскай (1603?, 1613).

Малюнак Л. Фіяла.

Паводле кнігі С. Александровіча

Валерый Ярмоленка (Мінск)

ПАДАРОЖНІК, ГЕОГРАФ, ПЕРАЎТВАРАЛЬНІК НАВАКОЛЬНАГА АСЯРОДДЗЯ

Сёлета наша геаграфічна наука адзначае 450-годдзе з дня нараджэння заснавальніка геаграфічных ведаў У Вялікім Княстве Літоўскім — Мікалая Крыштофа Радзівіла. Пачынаючы з XV ст. Радзівілы займалі вышэйшыя дзяржаўныя і вайсковыя пасады ў ВКЛ, потым — у Рэчы Паспалітай, а з канца XVIII і ў пачатку XX ст. — і ў Расіі. Яны заўсёды дадавалі мянушкі да аднолькавых імёнаў прадстаўнікоў свайго роду, тым самым прыраўноўваючы сябе да найпершых у Еўропе дынастыі. Мікалай Крыштоф атрымаў мянушку Сіротка з лёгкай рукі Жыгімонта II Аўгуста, вялікага князя літоўскага (з 1529 г.) і караля польскага (з 1548 г.). З гэтай мянушкай ён увайшоў у гісторыю і як дзяржаўны дзеяч, і як падарожнік, і як асветнік-літаратар.

Выхаванне і адкузацьню Мікалай Крыштоф атрымаў грунтоўныя. Інакш і быць не магло: бацька, Радзівіл Чорны, вучыўся ва ўніверсітэтах Германіі, аб'ездзіў усю Еўропу. Заўзяты кальвініст, ён заснаваў у Брэсце і Нясвіжы друкарні і выдаў славутую Брэсцкую (Радзівілаўскую) біблію, звярнуў значную ўвагу на выхаванне сына. Пачатковую адкузацьню Сіротка атрымаў у Нясвіжскай пратэстанцкай школе, таксама заснаванай яго бацькам. Гэтая школа карысталася вялікім аўтарытэтам — сярод выкладчыкаў былі такія вядомыя вучоныя і літаратары, як Дж. Б'яндрат, Ф. Станкар, Я. Тэнанд, Дж. Шоман. Сярод вучняў школы — і будучы канцлер Вялікага Княства Літоўскага Леў Сапега. Пасля М.-К. Радзівіла скончыў Лейпцигскі ўніверсітэт (1565), дзе вывучаў геаграфію і медыцыну, а пазней, згодна з апошнім волем бацькі, шмат падарожнічаў па Заходній Еўропе — Германіі, Францыі, Аўстрый, Італіі, наведаў шэраг ўніверсітэтаў.

У той час Сіротка трапіў пад уплыў вядомага рэлігійнага і палітычнага дзеяча, прапаведніка-езуіта Пятра Скарбі і ў 1567 г. перайшоў у каталіцкую веру. Неўзабаве ён вярнуўся на радзіму ў сувязі з афармленнем спадчыны, якая засталася пасля памерлага графа Юрыя Ільініча. Да свайго тытула “князь на Нясвіжы” Мікалай Крыштоф дадаў тытул “граф на Міры” і неадкладна (1568) атрымаў свою першую дзяржаўную пасаду — вялікага літоўскага маршалка, стаў адным з вышэйшых саноўнікаў вялікакняжацкага двара. Нясвіжскі князь адразу ж уключыўся ў работу па стварэнню уніі, якая была прадыктавана абставінамі, звязанымі з Лівонскай вайной, і абыядноўвала ВКЛ і Каралеўства Польскае ў адну дзяржаву — Рэч Паспалітую. Гэты дагавор увайшоў у гісторыю як Люблінская унія 1569 г. Стаўленне князя Радзівіла да уніі пера-

канайча пацвярджае ліст яго малодшага брата — кардынала Рэчы Паспалітай Ежага Радзівіла: “Я выказываю ўпэўненасць, што ты працягваеш называць сябе ліцвінам, а не палякам”.

Радзівіл Сіротка падтрымліваў унутраную і зневажную палітыку Стэфана Баторыя, які з красавіка 1576 г. стаў каралём Рэчы Паспалітай. На апошній стадыі Лівонскай вайны (1558–1583), пры асадзе Полацка (1579), Сіротка атрымаў кулявое раненне ў галаву, пасля чаго беспаспяхова лячыўся на лепшых курортах Германіі і Італіі. Тады ж у яго ўзнікла думка наведаць “у імя выратавання” святых мясціны Іерусаліма.

У 1581 г. Радзівіл прыняў удзел у асадзе Пскова арміяй Стэфана Баторыя, а наступнай вясной пачаў рыхтавацца да падарожжа на Усходніе Міжземнамор’е. У гэты час, у пачатку 1582 г., Нясвіж, забудова якога была ў той час цалкам драўлянай, наведалі прадстаўнікі езуіцкага ордэна. Мястэчка ім не спадабалася. У сваёй справаздачы ў Рым яны пагардліва назвалі яго “логавам”. Гэта літаральна абурыла Сіротку, ён пакляўся пасля вяртання “з Паліасцін” зрабіць з “логава” сапраўдны горад і загадаў пачаць падрыхтоўчыя работы.

У жніўні 1582 Радзівіл адправіўся ў падарожжа праз Гродна, куды заехаў для развітання з каралём Рэчы Паспалітай. Стэфан Баторый раіў яму ехаць праз Канстанцінопаль, але Радзівіл вырашыў рухацца праз Варшаву, Кракаў і Вену ў Венецыю.

Падарожжа Радзівіла Сіроткі ва Усходніе Міжземнамор’е працягвалася з 16 верасня 1582 да 7 ліпеня 1584 г. З ім было 9 чалавек світы — у якасці слуг і спадарожнікаў, у tym ліку лекар Іаан Шульц, кухар Ерамей Гермек і два езуіты ад Пятра Скарті. Ужо ў лістападзе 1582 г. Радзівіл быў у Венецыі, дзе заставаўся вельмі доўга. Далейшы яго шлях ляжаў па Адрыйскім і Міжземным морах да вострава Крыт. У пачатку чэрвеня ён высадзіўся ў Яфе і к канцу месяца прыбыў у Іерусалім, наведаўшы Галілею і Самарыю. Дарога пралягала па месцах, што згадваюцца ў Свяшчэнным пісанні і жыццях святых: у Бальбеку ён наведаў руіны палаца Саламона і гару, на якой, па паданню, Каін забіў Авеля, пабачыў крыніцу, дзе хрысцілі святога Паўла.

У святых мясцінах Радзівіл правёў два тыдні і 9 ліпеня накіраваўся ў Егіпет, дзе пробыў тры месяцы, наведаў Александрыю, Каір, Мемфіс і зрабіў падарожжа ўверх па Ніле (дарэчы, першым з беларусіх зямель падняўся на піраміду Хеопса). Вяртаючыся на караблі “Сагітрыя”, ён спыняўся на астравах Кіпр, Родас, Крыт і іншых і толькі ў сакавіку 1584 г. выйшаў на бераг Еўрапейскага мацерыка на поўдні Італіі, хутчэй за ўсё ў Калабрыі. Адсюль Сіротка накіраваўся на поўнач, у Венецию, уздоўж усходняга ўзбярэжжа Італіі, наведаў Вечны горад — Рым.

З свайго падарожжа Радзівіл прывёз у Нясвіж археалагічныя і заалагічныя калекцыі. Дзве егіпецкія муміі (мужчынскую і жаночую), якія ён набыў тайна ад уладаў, былі выкінуты за борт на зваротным шляху ў час штурму ў Міжземным моры па патрабаванню прымхлівых спадарожнікаў. Таксама

ў Нясвіж для ўласнага заапарка былі дастаўлены пара малпаў, два леапарды, папугай і пара “фараонавых пашукоў” — суслікаў. Пазней незвычайную гісторыю з нясвіжскімі суслікамі апісаў Уладзіслаў Сыракомля ў сваёй кнізе “Wędrówki po moich niegdyś okolicach”. (Wilno, 1853).

Пасля вяртання ў Нясвіж усе прыгоды і ўражанні ад падарожжа, занатаваныя ў дарожным дзённіку, Мікалай Крыштоф апісаў на польскай мове ў выглядзе лістоў да прыяцеля. Рукапіс, аднак, не быў адразу выдадзены, хаця для гэтага князь меў досьць часу. Першапрацоўкай свайго дзённіка ў кнігу князь заняўся толькі ў 1590 г., калі атрымаў ад новага караля Жыгімонта III спакойную пасаду троцкага ваяводы. Трокі (цяпер Тракай), размешчаныя ў малаяўнічым азёрным краі пад Вільні, яшчэ ў XV ст. былі рэзідэнцыяй вялікіх літоўскіх князёў. Цудоўная прырода, атмасфера прыгожага сярэдневяковага замка садзейнічалі творчай працы над кнігай, якая і была завершана напярэдадні 1595 г.

Кнігу Радзівіл напісаў з мэтай “пашырэння кругагляду сваіх землякоў”, але яна выходзіць далёка за межы простага апісання. Пасля яе прачытання пераконваецца, што аўтар грунтоўна вывучыў літаратуру пра Блізкі Усход: у тэксце шмат спасылак на шэраг літаратурных крыніц, аўтар цытуе старажытных гісторыкаў — Флавія, Плінія, Тацыта, падарожнікаў XI–XII стст., пісьменнікаў XVI ст. Відавочна, што пры работе над кнігай Радзівіл карыстаўся багатай нясвіжскай бібліятэкай, заснаванай яшчэ бацькам, Радзівілам Чорным, дзе былі такія рарытеты, як “Экзатычная бібліятэка”, “Мусульманскія гісторыі” і нават старадаўняя карта Еўропы і Паўночнай Афрыкі на пергаменце.

Выкладанне матэрыялу і крытычныя адносіны аўтара да першакрыніц даюць усе падставы харектарызаваць Радзівілаву працу як першы волыт на-вукова-папулярнага апісання географічных аб'ектаў і з'яваў ва ўсходнеславянской літаратуры канца XVI ст. Кніга Сіроткі належыць да лепшых твораў XVI ст. па географіі і падарожжах. Апублікавана яна ўпершыню Фамой Трэцірам у Прусіі ў 1601 г. на лацінскай мове пад называй “Hierosolymitana peregrinatio ill. p. Nicolai Christophori Radziwili” і перавыдавалася потым у Галандыі ў 1610, 1614, 1753, 1756 гг. Польскі пераклад, зроблены Андрэем Варгоцкім, неаднаразова выдаваўся ў Кракаве (1607, 1609, 1611, 1617, 1628, 1683, 1745) і Вроцлаве (1847) пад называй “Peregrinacia albo Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej Krzysztofa Radziwiłła”. З лацінскага перакладу Трэцэра былі выпушчаны ў свет два выданні на нямецкай (1603, 1605) і адно на рускай мове (СПб., 1787), а рускі пераклад з польскага (4-е выданне Варгоцкага) быў выдадзены ў Маскве (1617) і перавыдадзены ў Пецярбургу (1879). Арыгінал дзённіка князя Радзівіла на польскай мове (Podróz do Ziemi Świętej, Syrii i Egyptu. 1582–1584), што захоўваецца ў Варшаве ў бібліятэцы Красінскіх, упершыню быў апублікаваны ў 1925 г. у апрацоўцы Я. Чупкі і пароўнальна нядаўна ў Варшаве (1962) з пасляслоўем Л. Кукульскага. Фрагменты дзённіка прыведзены таксама ў “Антalogii польскіх помнікаў XVI стагоддзя” (Варшава, 1966). Усё гэта сведчыць пра папулярнасць твора Сіроткі.

Рускія пераклады 1787 г. (“Путешествие ко святым местам и в Египет князя Николая Христофора Радивила”) і 1879 г. (“Похождение в землю Святую князя Радивила Сиротки. 1582–1584”) — цяпер вялікая рэдкасць. Адзін экземпляр выдання 1787 г. ёсьць у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, яшчэ адзін 1879 г. — у Цэнтральнай навуковай бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук. Рускі пераклад 1617 г. захаваўся толькі ў Маскоўскай Сінадальнай бібліятэцы. Аўтар “Обзора русской духовной литературы” (1863) справядліва называе гэтую працу Радзівіла цудоўнай, а аўтар прадмовы для выдання 1879 г., правадзейны член Рускага геаграфічнага таварыства Пётр Гільтэрбрант, адзначае, што з усіх выдадзеных старадаўніх “хождений в Святу землю” толькі кніга князя Радзівіла адпавядае патрабаванням навуковай крытыкі: “Сапраўды: гэта — твор вельмі назіральнага і адукаванага чалавека”. Такая высокая ацэнка “Хождений” Радзівіла асабліва важная ў сувязі з tym, што гэта першае ў Беларусі навукова-папулярнае геаграфічнае выданне. Аж да XIX ст. яно было адзіным фундаментальным і дакладным даведнікам для жыхароў Беларусі, Літвы, Польшчы, Расіі і іншых краін, якія накіроўваліся ва Усходніе Міжземнамор’е. Каштоўнасць твора Радзівіла яшчэ і ў tym, што ён упершыню абверг шматлікія на той час забабоны ў апісаннях геаграфічных аб’ектаў і з’яваў.

Накіроўваючыся “ў Палесціны” дзеля наведання святых мясцін, Радзівіл tym не менш прабыў у Іерусаліме не больш двух тыдняў. Рэлігійныя сюжэты ў яго кнізе адступаюць на задні план. Ён падверг сумненню некаторыя міфы. Яго крытыцызм асабліва прыкметны пры апісанні Мёртвага мора, дзе ён не выявіў “цудоўных фруктаў, якія ператвараюцца ў попел”, пра што пісаў Іосіф Флавій у сваёй кнізе “Іудзейскія старажытнасці”. Аўтар кнігі ў асноўным зыходзіць з рэчаіснасці. Перад намі — прыроднае, геаграфічна-этнографічнае і гаспадарчае апісанне ўбачаных ім краін, заснаванае на асабістых назіраннях “адукаванага чалавека”. У сувязі з гэтым вельмі характэрны такі факт: Радзівіл ахвяраваў шмат грошай храмам Іерусаліма і Віфлеема, за што канвент іерусалімскіх бернардзінцаў пасвяціў яго ў рыцары Труны Гасподняй і прысвоіў яму званне пракуратара Святай зямлі.

Радзівіл праўшоў 10 тысяч кіламетраў (5 тысяч па сушы і столькі ж морам) — праз Аўстрыйю, Італію, Далмацію, Сірю, Палесціну і Егіпет, а на зворотным шляху спыняўся на многіх астравах Міжземнамор’я. Ён наведаў Вену, Венецию, Верону, Рым, Трыпалі, Бейрут, Дамаск, Яфу, Іерусалім, Каір, Александрыю. Апісваючы манастыры і храмы, палацы і руіны, жылья пабудовы, ён расказваў пра іх месцазнаходжанне і матэрываля, з якіх яны ўзвядзены, паруноўваў з еўрапейскімі будынкамі, даваў архітэктурным помнікам эстэтычную ацэнку. Праяўляў цікавасць да гісторыі і мастацтва: у Палесціне Радзівіл агледзеў руіны замка цара Давіда і магілу Дзевы Марыі, пры апісанні храма Труны Гасподняй у Іерусаліме звярнуў увагу на надмагіллі крыжаносцаў Балдуіна Фландрскага і Готфрыда Бульёнскага, як сапраўдныя мастакі распавядаў пра Мёртвага мора, што мяняе колер вады на працягу дня ад чарнава-

тай да блакітнай і чырванаватай, Генісарэцкае (Тыверыадскае) возера, звязанае з многімі момантамі з жыцця Ісуса Хрыста. Згадваў горы Палесціны — Гіён, Сіён і Галгофу, раку Іардан: яна мае “ваду вельмі мутную, але здаровую для піцца”, апісаў мазаікі храма Іаана Хрысціцеля, індыйскіх гандляроў каштоўнымі камяннямі ў Дамаску. Расказаў пра сфинксаў і піраміды Егіпта, пра веліч Ніла і Каіра, параўноўваў іх з Дунаем і гарадамі Еўропы (“Ніл каля Каіра шырэйшы ў два разы, чым Дунай пад Лінцам, а Каір большы ў пяць разоў, чым горад Парыж у Францыі”). Падрабязна апісаў сажалку Вірсавіі — жонкі цара Давіда, грабніцы і забальзамаваныя муміі, не абыходзіў увагай інтэр’еры рэлігійных пабудоў, старажытнахрысціянскую калону ў Александрыі, форму акон у дамах егіпцян. Расказаў пра старадаўнія каменаломні і руіны крыцкага горада Гарціны, вядомага па старажытнагрэчаскіх “Гарцінскіх законах” VI – пачатку V ст. да н. э. (рукапісы выяўлены італьянскімі археолагамі ў 1884 г.); пахаванне Цыцэrona.

Радзіў намаляваў яркія карціны Адрыятычнага, Эгейскага і Міжземнага мораў з іх шматлікімі астравамі. На востраве Крыт ён адзначаў: “Дзіўна бачыць вялікую і хуткую перамену клімата, калі з поўдня на поўнач ідзеш, а асабліва праз гару”. Апісваючы экзатычную флору і фауну Усходняга Міжземнамор’я, аўтар падрабязна расказаў пра невядомых славянам жывёл: кракадзіла, бегемота, леапарда, пра страусаў і папугаяў, хамелеонаў і да т. п., параўноўваў фауну і флору з айчынным раслінным і жывёльным светам (страусы “бегаюць хутка, як і нашы дрофы”, на берагах Ніла “было многа буслоў, якія туды залятаюць ад нас”).

Аўтар падрабязна расказаў пра звычаі, узаемаадносіны паміж асобнымі народамі — туркамі, арабамі, неграмі. З абурэннем згадваў пра рынак рабоў. Як знаўца медыцыны асвятляў пытанні аховы здароўя, у прыватнасці, прычыны розных эпідэмій. Не абыходзіў увагай дзяржаўны лад і гаспадарчую дзейнасць. Яго ўвагу прыцягвала літаральна ўсё, палі дзённіка стракаціць паметкамі: “дзіўна”, “пудоўна”, “вельмі цікава”…

Кніга Радзівіла паслужыла штуршком да актывізацыі падарожжаў і выдання геаграфічных твораў у Вялікім Княстве Літоўскім — пасля Сіроткі ва Усходнім Міжземнамор’і пабывалі Іаан Баптыст Сапега (1613), Іаан Бялкоўскі (1618), Мялецій Сматрыцкі (1623) і іншыя.

Адначасова з работай над кнігай князь Радзівіл сур’ёзна заняўся добраў-парадкаваннем сталіцы сваёй ардынацыі. У Нясвіжы было пачата небывалае ў тутэйшых мясцінах будаўніцтва: сам горад з плошчай-рынкам і ратушай з вежай і гадзіннікам, вакол плошчы — касцёлы з кляштарамі, пры пад’ездзе да горада — абсаджаныя дрэвамі дарогі з мураванымі слупамі, пры ўездзе — мураваныя гарадскія брамы. Побач з горадам узводзіўся мураваны княжацкі палац з бастыённымі ўмацаваннямі па апошняму слову абарончай тэхнікі, прынятай у Еўропе. І ўжо ў 1586 г. горад атрымаў магдэбургскае права і герб. Тады ж у маярат Сіроткі прыехаў вопытны італьянскі архітэктар Джавані Бернардоні (1541–1605), які працаваў у Нясвіжы 13 год — з 1586 да 1599. Яму

дапамагаў ураджэнец Мінска Ян Франкевіч, якога Бернардоні вывучыў “на архітэктара” (пазней Франкевіч пабудаваў у Вільні касцёл св. Казіміра на Ратушнай плошчы). У Нясвіжы былі ўзвядзены езуіцкі, бернардзінскі, дамініканскі мужчынскія кляштары з касцёламі і бенедыкцінскі жаночы кляштар — першы жаночы каталіцкі кляштар на тэрыторыі Беларусі. Будынак ліквідаванай кальвінскай гімназіі ў канцы 1584 г. быў перададзены езуітам пад калегіум. Езуіцкі касцёл будаваўся як парафіяльны і адначасова як магільны склеп князёў Радзівілаў: з гэтай мэтай былі прадугледжаны два скляпеністывы ўваходы ў крыпту-падзямелле. Гэта першы архітэктурны помнік касцельнага барока ва Усходняй Еўропе і другі, пасля касцёла Эль Джэзу ў Рыме. Нясвіжскі фарны касцёл быў узорам для шматлікіх барочныхных касцёлаў XVII–XVIII стст. у Рэчы Паспалітай. Толькі ў першай палове XVII ст. было ўзвядзена каля 20 касцёлаў такога тыпу ў Гродне, Любліне, Кракаве, Варшаве, Львове і іншых гарадах. Замест драўлянага палаца ўзняўся мураваны замак — дамінанта палацава-парковага комплексу, што захаваўся да нашага часу. Радзівілаўскі Нясвіж у пачатку XVII ст. называлі “маленькай Варшавай” і нават “маленькім Парыжам”.

Радзівіл вызваліў гараджан ад многіх павіннасцей і падаткаў, бясплатна аддаваў ім зямлю, бровары і інш. Але пры гэтым ставілася ўмова: жыхары Нясвіжа штогод аддаюць гроши на школу і бальніцу, забяспечваюць належнае ўтрыманне абарончых пабудоў. Не спадзеючыся толькі на гэтыя пабудовы, Радзівіл стварыў уласную майстэрню па ліццю гармат. Ён аказваў немалую дапамогу і бедным людзям: жабракам, падарожнікам, удовам і сіротам, сялянам, якіх спасцігla якая-небудзь бяда.

У канцы XVI ст. у Нясвіжы было 50 рамеснікаў 14-ці прафесій. Развіваліся апрацоўка металу і дрэва, гарбарная вытворчасць, ткацтва, кравецтва, перапрацоўка прадуктаў сельскай гаспадаркі, мулярства і цяляштва. Нясвіжскія купцы вялі бойкі гандаль з Прыбалтыкай, Польшчай, Расіяй. Штогод у горадзе праходзілі два двухтысічныя кірмашы. У радзівілаўскай сталіцы размяшчаліся адміністрацыйна-гаспадарчыя ўстановы: ардынацкі суд, галоўная каса, будаўнічае ўпраўленне, княжацкі архіў.

Для развіцця рамёствай і гандлю Радзівіл запрашаў у Нясвіж іншаземцаў на службу і жыхарства. Ён натхніў славутага гравёра і картографа Тамаша Макоўскага, які з 1600 г. кіраваў нясвіжскай друкарні, на стварэнне першай карты Вялікага Княства Літоўскага і даў гроши на яе выданне (Амстэрдам, 1613). Гэта карта вядома гісторыкам як “радзівілаўская” і знаходзіцца ў бібліятэцы Вільнюскага ўніверсітэта. Макоўскі склаў да карты тлумачальны тэкст, куды ўключыў найважнейшыя звесткі пра княства і агульную характеристысць краю. Ён жа падрыхтаваў гравюры да першага выпуску кнігі пра падарожжы Радзівіла на лацінскай мове (1601).

У 1596 г. князь Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка выступіў у Брэсце ад імя караля Рэчы Паспалітай з патрабаваннем аб’яднаць праваслаўную і каталіцкую цэрквы ва ўніяцкую царкву, а з 1604 г. становіцца віленскім ваяводам,

поўнасцю прысвячае сябе дзяржаўнай дзейнасці. Яго называлі “некаранаванным каралём Літвы і Беларусі”, ён мог дазволіць сабе сказаць у вочы свайму манарху: “Ты, кароль, у Кракаве вышэйшы, але я ў Нясвіжы галоўны”. У сваё апошняе падарожжа з няспіскага палаца ў фамільны склеп езуіцкага касцёла вялікі князь адправіўся “ў простым адзенні”, загорнуты ў плашч пілігрыма. На барэльефе надмагільнай пліты — пілігрым з кіем у руцэ і шыракаполым капелюшом за плячыма. Пад барэльефам надпіс-эпітафія на лацінскай мове: “Перад ablічкам смерці любы чалавек — не рыцар, а толькі пілігрым”. Такая была апошняя воля князя, народжанага на беларускай зямлі.

Раймонда Рагаускене (Вильнюс)

РАДЗИВИЛЛ РЫЖИЙ И РАДЗИВИЛЛ СИРОТКА: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ КЛИЕНТУРЫ В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ В XVI в.

Вопрос преемственности клиентуры еще не обращал на себя пристального внимания ученых. Довольно много писалось о кровных связях клиентов в XVI–XVII вв., но поставленный вопрос, относящийся к проблеме рекрутации клиентуры, не ясен. Процесс перехода клиента к другому патрону и служба им обоим существовал и в Литве XVI в., только с тем различием от подобных процессов в тогдашней Западной Европе, что во многих случаях клиенты не выходили из круга рода патрона. Таким примером могут служить два могущественных патрона XVI в. в Литве — Радзивилл Рыжий и его племянник Радзивилл Сиротка и их сначала отдельные, а потом общие клиенты — королевские секретари Николай Савицкий и Иероним Маковецкий.

Два десятилетия тому назад Пол Христиансон, исследующий политические события в Англии в XVII в., подчеркнул, что историки обязаны обратить внимание на клиентурную систему, доминировавшую в политике двора и страны¹. Действительно, в последнее время западные и американские историки доказали важное значение клиентурных отношений в Европе XIV–XVII вв.². Не осталось без внимания и Великое Княжество Литовское, но генезис структуры неформальной системы власти здесь виден только в конце XVI в. Тем не менее источники — книги Литовской метрики (далее — ЛМ), сохранившаяся корреспонденция позволяют уточнить начало процесса, обозначенное А. Мончаком. Развитая клиентурная система в ВКЛ существовала уже в середине XVI в., а ее генезис можно отнести к началу века. Как видно из книг записей ЛМ — ни одна привилегия на должность или землю не была выдана без покровительства вельмож. Книги записей можно распределить по той примете на патронатство канцлера Радзивилла Черного (с 35 по 49 книги) или Радзивилла Рыжего, Осташа Воловича (с 50 до примерно 65). Судебные книги дают представление о группах клиентов отдельных магнатов, распространенность явления — клиентами были и небогатые шляхтичи. О том же самом свидетельствует и фразеология

¹ Cristiansson P. Politics, Patronage, and Conceptions of Governance in Early Stuart England: The Duke of Buckingham and His Supporters in the Parliament of 1628 // Huntington Library Quaterly. 1999. Vol. 60. Nr. 3. P. 289.

² Основные работы, посвященные теме клиентуры, обобщены в трудах: Mączak A. Rządzący i rządzeni: Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowołyńskiej. Warszawa, 1986. S. 134–150, 271–273 и др.; он же: Klientela: Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. Warszawa, 1994. S. 10, 35–111 и др.

корреспонденции, — когда корреспондент именовал себя клиентом или служой, заявлял о готовности служить до смерти, просил не лишать его покровительства во всех делах. Это не доказывало искренности его чувств, но, без сомнения, было выражением клиентурности³.

Развитость неформальной системы власти хорошо отражают примеры клиентуры отдельного патрона, например, канцлера ВКЛ Николая Радзивилла Рыжего, с первой четверти до конца XVI в. Трудно установить точное число всех его клиентов, в одно время канцлеру могли служить не менее 300 лиц, а связи между патроном и его клиентами были постоянными и полезными обеим сторонам. За информацию, службу в управляемых и его собственных землях, охрану и подобные услуги клиенты получали поручительство перед королем, а затем желаемые должности, земли, деньги.

Важно обратить внимание на аспект рекрутации клиентуры. Действовало соглашение, формально обоснованное индивидуальной связью между патроном и клиентом, которое практически обозначало связь патрона со всей родней клиента и прекращалось после угасания рода клиента⁴. Многие клиенты от отца перешли к Радзивиллу Рыжему, которых он в свою очередь передал по наследству сыновьям Николаю и Кристоферу Радзивиллам. Можно выделить более 10 династий клиентов, служивших Радзивиллам, — Агриппы, Чижы, Каледы, Костюшки, Клюковские, Оборские, Роды, Семашки, Швейковские и другие. Как и в Западной Европе, в ВКЛ политика двора была изменчива, и клиент, как и в тогдашней Англии, после присяги на службу патрону постоянно искал более могущественного или же равного по возможностям патрона⁵. В Литве из-за большего влияния магнатов такие ситуации встречались реже. Например, клиенты Радзивилла не переходили к другому патрону, но Рыжему служили перешедшие от Воловичей, Гаштольдов и других угасших или к тому времени менее влиятельных вельмож. Значит, патрон одних клиентов наследовал, других вербовал сам из близкого ему по политическому духу окружения. Клиенты тоже искали подходящего патрона, и, как писал Войцех Тыгельский, еще не известно, кому приходилось сложнее — тем, кто искал клиента, или тем, кто искал патрона⁶.

³ О значении клиентурной фразеологии см.: Kettering S. Patronage in Early Modern France // French Historical Studies. 1992. Vol. 17. Nr. 4. P. 839–862; Kalas R. J. Marriage, Clientage, Office Holding and the Advancement of the Early Modern French Nobility: The Noailles Family of Limousin // The Sixteenth Century Journal. 1996. Vol 27. Nr. 2. P. 369; Herman A. L. The Language of Fidelity in Early Modern France // The Journal of Modern History. 1995. Vol. 67. March. P. 1–24.

⁴ Augustyniak U. Znaczenie więzów krwi w systemach nieformalnych w Rzeczypospolitej pierwszej połowy XVII wieku na przykładzie klienteli Radziwiłłów birżańskich // Kultura stęropolska — kultura europejska: Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątce rocznicę urodzin. Warszawa, 1997. S. 205–210.

⁵ Peck L. L. Court patronage and corruption in early Stuart England. London, 1990. P. 50 и др.

⁶ Tygielski W. Politics of Patronage in Renaissance Poland: Chancellor Jan Zamoyski, His supporters and the Political Map of Poland. 1572–1605. Warszawa, 1990.

Была еще одна категория клиентов, служивших сразу нескольким патронам. Такие рокировки были возможны только в рамках одного патронского рода. Если, например, в ЛМ и найдем клиента, хирурга Лукаса Вольфа, которому в 1574 г. для получения привилегии покровительствовали сразу три патрона — Радзивиллы Рыжий и Сиротка и О. Волович⁷, то это не означало, что он служил всем троим. Он имел одного покровителя, который попросил других также заступиться для верности дела. Об этом свидетельствует и корреспонденция: например, Радзивилл Сиротка не раз просил Рыжего заступиться за его клиентов, обещая при встрече отблагодарить.

В одном патронском роде клиент мог иметь нескольких патронов и надеяться на их помощь. Важными были взаимоотношения между отдельными членами магнатского рода, в который входили как прямые наследники, так и все их родственники, так называемый дом Радзивиллов. Впрочем, такое сочетание слов, особенно часто употребляемое самими Радзивиллами в XVI в., как и экспонирование произведений искусства, свидетельствовавших о славе членов всего рода, доказывает единство дома⁸. Дом Радзивиллов XVI в. можно сравнить с партией одного политического уклада, целью которого была слава рода. Достаточно вспомнить общие усилия Радзивиллов по случаю королевского брака Барбары Радзивилл, согласие относительно ее коронации, позже враждебное отношение к унию. Но когда появлялась возможность получить выгодную должность или поделить земли, консолидацию сменяла разобщенность. Так, в 1550 г. шла борьба за должность воеводы трокского и виленского; несвижские Радзивиллы враждовали при разделе наследственных владений. Несмотря на это, Радзивиллы XVI в., довольно консолидированный род. Отношения между Рыжим и его племянником — сыном двоюродного брата, были дружескими. Их объединяли общие политические убеждения и стремление возвысить свой род⁹. Негативно не оказались даже религиозные разногласия — о том свидетельствует такая деталь, как согласие протестанта Рыжего, чтобы Юрий Радзивилл, брат Сиротки, стал католическим священиком.

Так клиенты Радзивиллов могли рассчитывать на поддержку нескольких патронов из данного рода. Имелись примеры общих и перешедших клиентов и в прошлом. С 1550 по 1558 г. Рыжему служил Давид Толкач, а его сын Григорий в 1560 г. уже был на службе у Черного¹⁰. Клиентами обоих Радзи-

⁷ Литовская метрика. Кн. 57. Л. 2 обр.

⁸ Zielińska T. Więź rodowa domu Radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Radziwiłła Rybeńki // Miscellanea Historico-Archivistica. Warszawa; Łódź, 1989. T. 3. S. 190.

⁹ Lulewicz H. Radziwiłł Mikołaj Krzysztof zwany Sierotką // Polski Słownik Biograficzny. T. 30. S. 349–361.

¹⁰ 20.06.1550, 5.04.1560 сделаны записи, в которых Д. Толкач — клиент Рыжего. ЛМ. Кн. 238. Л. 413 обр., ЛМ Кн. 256. Л. 317; 23. 03.1560 Д. Толкач — клиент Радзивилла Черного. ЛМ. Кн. 256. Л. 295 обр., 317.

виллов называл себя Петр Николаевич Нарбут, получивший за их поручением Довгялишки¹¹. Обеим сторонам полезными были связи с влиятельным при дворе, бывшим сначала королевским секретарем Николаем Тчебуховским. Считающийся клиентом Черного, в письмах Рыжему он именовал себя и его клиентом, передавал информацию, выполнял наказы. Даже король его называл общим клиентом Радзивиллов¹². Примером службы двум патронам может являться и гродненский конюший, позже маршалок господарский Ян Николаевич Гайка. Начав службу у биржанской линии, он был дворянином Юрия Радзивилла, отца Рыжего, став королевским писарем, сотрудничал с тогдашним канцлером Радзивиллом Черным — под его руководством заполнил 43-ю и другие книги ЛМ. Остался верным и первому патрону. Об этом свидетельствует запись имущества, завещанного им жене в 1560 г.: экзекуторами он назначил обоих Радзивиллов¹³. Видно, что уже в середине XVI в. существуют и общие клиенты.

Радзивилл Сиротка унаследовал многих клиентов отца, хотя их состав скорректировала перемена его вероисповедания. Радзивиллы в XVI в. при выборе клиентов обращали внимание не столько на вероисповедание, сколько на гражданство клиента. Это не раз подчеркивал Рыжий, об этом также думал и Сиротка. Например, в 1571 г. он просил дядю ходатайствовать перед киевским или луцким епископом, чтобы место виленского епископа занял литвин, а не поляк¹⁴. Приведем еще примеры общих клиентов — И. Маковецкий и Н. Савицкий. Оба клиента были довольно близко связаны с Радзивиллом Сироткой. Маковецкий служил его отцу примерно с 1551 г., а в 1563 г. в Страсбурге присматривал за учебой Радзивилла Сиротки¹⁵. Примерно в то же время дьяком Радзивилла Черного стал и Савицкий. Из его завещания, написанного в 1557 г., когда он вместе с Радзивиллом отправился в Ливонию, видно, что Н. Савицкий был воспитан в доме О. Воловича. Своего малолетнего сына Войтеха и жену Анну он оставлял на попечительство Радзивилла, а если бы возникли трудности, просил помочь и Воловича. Его сын должен был воспитываться в доме Радзивилла “до бакалавра”, а затем отправиться учиться в Германию¹⁶. Так оба клиента с детства были известны Радзивиллу Сиротке.

¹¹ 22.04.1551. Письмо короля к Радзивиллу Рыжему // Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów. Kraków. 1999. S. 203. 2.01.1552. Подтверждение писем Нарбута. ЛМ. Кн. 35. Л. 95.

¹² Ноябрь 1548. Пётрков. Король — Рыжему // Listy króla Zygmunta Augusta... S. 83; Письма Тчебуховского Радзивиллу 1549–1553 г. Archiwum domu Radziwiłłów. V. Tek. 408. Nr. 16509.

¹³ 12.12.1560, запись Гайки. ЛМ. Кн. 255. Л. 182 обр.–184.

¹⁴ 17.10.1571. Варшава. Сиротка — Рыжему. AR. T. VIII. S. 3, 4.

¹⁵ Pietrzyk Z. Studia Radziwiłła “Sierotki” w Strasburgu // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1997. T. 41. S. 162; он же: W kręgu Strasburga: Z peregrynacji młodzieży Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621. Kraków, 1997. S. 77–79.

¹⁶ 1557 г. Завещание Н. Савицкого. ЛМ. Кн. 252. Л. 235–238.

И Маковецкий, и Савицкий начали карьеру и удачно ее продолжали по протекциям Радзивилла Черного. Канцлер назначил Маковецкого управляющим Клецка, подарил владения¹⁷. Подобное покровительство получал до смерти своего патрона и Савицкий¹⁸. О прекрасном его имущественном положении свидетельствует факт одолживания 4000 коп грошей литовских королю, за что он получил в управление двор Мельник на Полесье¹⁹. После смерти патрона оба клиента — уже богатые, влиятельные особы. За это Н. Савицкий как “слуга и воспитанник” в 1566 г. отблагодарил сыновей патрона, подарив им участок земли в Вильно стоимостью 1500 коп²⁰. После смерти патрона, хотя оба они перешли по наследству к его сыну Радзивиллу Сиротке, тем не менее искали покровительства и у Радзивилла Рыжего. И последний интересовался ими.

Более ранние связи с бывшим тогда воеводой троцким имел Маковецкий. Одним таким мостом были его матrimониальные связи: первая его жена Анна Сеновская была дочерью клиента, дворянина польской королевы, сестры Радзивилла Рыжего Барбары Радзивилл, — Яна Сеновского и Елены Скорутянки. (Впрочем, другая их дочь — сестра жены Маковецкого — вышла замуж за клиента Радзивилла Черного Матвея Кавечинского²¹). Может, по этой причине Н. Радзивилл заступился за Маковецкого еще при жизни Радзивилла Черного — в 1564 г.²². С того времени, по словам самого Маковецкого, он оставался верным семье Радзивилла Черного и благодарным Радзивиллу Рыжему. И действительно оба патрона были щедры. Маковецкий для Радзивилла Сиротки был выгодным кредитором²³, хорошим управляющим, поэтому в 1571 г. стал управляющим Несвижа. Дорогу к высшим должностям

¹⁷ Радзивилл дал Маковецкому село Бекепури, 12 волок земли и другие земли, а также менялся землями с клиентом. ЛМ. Кн. 50. Л. 163 обр.–164, 165 обр.; Кн. 51. Л. 96–97, 98 обр.–99 обр.

¹⁸ Н. Савицкий менял свои земли с патроном, увеличивал свои на Дрогичинщине, получив там Старчевичи, Савичи, а недалеко от Вильно — Войтаны. В 1558 г. за Савичи патрону отдал Вирово. ЛМ. Кн. 41. Л. 78 обр.; Кн. 50. Л. 196; Kaniewska I. Sawicki Maciej // PSB. Т. 35. С. 335.

¹⁹ До 1565 г. Н. Савицкий получил: в 1559 г. за 100 коп право на пользование рекой Бузой, у доктора Ю. Циммермана купил дом в Вильно, а в 1562 г. за 4000 коп купил землю на Подляшье и др.; 11.03.1559. Право на пользование рекой. ЛМ. Кн. 37. Л. 323 обр; покупка дома // Описание рукописного отделения Виленской Публичной библиотеки. Вильна, 1898. Вып. 3. №. 165; купля земли. 15.05.1562. ЛМ. Кн. 252. Л. 352; привилегия на должность подкомория. 9.04.1565. ЛМ. Кн. 41. Л. 429; 8.01.1567. Право на владение двором Мельник. ЛМ. Кн. 267. Л. 175.

²⁰ 2.01.1565. Запись об участке. ЛМ. Кн. 50. Л. 82.

²¹ 16.08.1567. Подтверждение Яновой Сеновской земель у Лахвы. ЛМ. Кн. 50. Л. 127 обр.

²² И. Маковецкому разрешили выкупить земли Начи. ЛМ. Кн. 50. Л. 163 обр.–164, 165 обр.; Кн. 51. Л. 96–97, 98 обр.–99 обр.

²³ В 1569 г. Маковецкий уступил Сиротке за 700 коп заставленные Радзивиллом Черным Сеняжичи, а в 1569 г. сам выкупил Задвое за 1000 коп и одолжил 400 коп. ЛМ. Кн. 51. Л. 254–261 обр.

ему открыла привилегия 1574 г. на королевское секретарство²⁴. Этую должность Маковецкий получил при покровительстве обоих патронов. Несмотря на различие вероисповеданий (Маковецкий был кальвинистом), его опекуном Радзивилл Сиротка оставался до конца жизни клиента, как видно, вместе с Радзивиллом Рыжым. Поэтому видим его в 1577 г. послом обоих патронов на переговорах с подканцлером Польши Яном Замойским по поводу его женитьбы на Кристине Радзивилл. Свою лояльность Маковецкий выразил в завещании, подтвержденном в 1583 г., где просил похоронить его в костеле в его владении или в несвижском. Исполнителем последней воли значится Радзивилл Сиротка, а среди свидетелей находим не только старшего слугу Сиротки — Бальцера Езерского или его духовника Прокопа Звоновского, но и клиента Радзивилла Рыжего — новогрудского судью Головню²⁵.

В 1566 г. Н. Савицкий, став королевским секретарем, также начал сотрудничать с Радзивиллом Рыжим. Их свели должностные дела, но через некоторое время проявилась клиентальность отношений — секретарь в 1568 г. навещал магната в его койдановском дворе²⁶, в том же году Радзивилл в свою пользу решил дело с Виленской капитулой об озере Реша. Савицкий за 8000 коп грошей купил у магната Лапеницу, а 18 волок и село Сидораны получил в подарок²⁷. Это была только прелюдия в серьезных политических связях Савицкого с Радзивиллом Рыжим: осенью того же года он начал работать при дворе. За время с 1568 до лета 1572 г. канцлер ВКЛ имел свои уши и глаза при королевском дворе в лице Н. Савицкого. Как видно из сохранившихся 17 писем секретаря к Радзивиллу, писал он довольно часто. Уцелевшие письма можно назвать хрониками двора того времени. Секретарь не только посыпал нужную информацию о внешней и внутренней политике, атмосфере при дворе, здоровье короля, но давал канцлеру полезные советы и, пользуясь влиятельностью, заступался за Радзивилла перед королем. Иногда Рыжий письма, адресованные Сигизмунду Августу, посыпал Савицкому, который должен был прочесть их королю. О взаимном доверии свидетельствует и диктование секретарю важного для Радзивилла “Мемориала” 1569 г., адресованного королю и ставшего осмыслением послелюблинской ситуации в Литве и личного положения Радзивилла. Примечательно, что еще не получив королевского ответа, при помощи Савицкого канцлер уже знал мнение короля, даже высказанные им по этому поводу слова во время частных бесед²⁸.

²⁴ 20.03.1574. Привилегия на секретарство. ЛМ. Кн. 57. Л. 1.

²⁵ 20.09.1583. Подтверждение завещания И. Маковецкого. ЛМ. Кн. 68. Л. 293–295.

²⁶ В Койданове он передал канцлеру 20 000 золотых для Московского похода // *Matriculum Regni Poloniae...* Т. 5. Nr. 10084.

²⁷ 2.04.1568. Судебные дела. ЛМ. Кн. 266. Л. 268 обр; 10.06.1568. Продажа Лапеницы. ЛМ. Кн. 49. Л. 26 обр.; дарение Сидоран. ЛМ. Кн. 50. Л. 196.

²⁸ 28.09.1568. Варшава, Н. Савицкий — Рыжему. AR. Dz. V. Tek. 344. Nr. 13980; 17.12.1569. *Memoriai*. AR. Dz. II. Nr. 62; то же // *Dziennik Warszawski*. 1827. Т. 9; 8.11.1570. *Respons*. AR. Dz. II. Nr. 63; то же // *Dziennik Warszawski*. 1826. Т. 6.

В письмах секретарь часто подчеркивал секретность передаваемой информации: “Больше не буду писать и так уже боюсь”. Или опасался, чтобы посланный Радзивиллом “Громадский с этим письмом где-нибудь на пиво не завернул”, а по прочтении просил письмо сжечь. О том, насколько полезным канцлеру был Н. Савицкий, свидетельствует его предупреждение о своем недолгом отъезде из двора. 21 марта 1570 г. секретарь извинялся, что неделю был в своем владении Савичево, где его жена счастливо родила дочку. Радзивилл же, не зная того, неделею раньше послал к нему двух своих гонцов — Рачку и Хоронжича²⁹.

Все указанное время клиентурные отношения не прерывались и с Н. Радзивиллом Сироткой. Но информации о них меньше. Сиротка сам постоянно был при королевском дворе, и они могли сотрудничать непосредственно. Один факт, по мнению В. Тыгельского, очень важный в клиентурных отношениях: Савицкий отдал своего сына на воспитание Радзивиллу Сиротке, что свидетельствует о постоянных связях. В нескольких своих письмах к Радзивиллу секретарь кроме передаваемой информации благодарил за воспитание сына, а себя называл нижайшим слугой Радзивилла³⁰. Уважение к обоим патронам Савицкий выражал и тем, что письма им писал своей рукой, и только одно ноябрьское письмо 1569 г. продиктовано, т. к. Савицкий сломал палец. Даже этот случай он использовал для выражения преданности: “Хочу скорее выздороветь, чтобы мог быть полезным вашей милости”, — писал он Радзивиллу Рыжему³¹.

Как видно из указанных примеров, в ВКЛ в XVI в. была возможность служить клиенту нескольким патронам. Как правило, переход от одного патрона к другому происходил в рамках одного рода, в данном случае — рода Радзивиллов. Чаще всего такие клиенты уже имели хорошее общественное положение, значительно отличались от простых, наследственных клиентов. Стать общим клиентом было выгодно, если магнатский род отличался сплоченностью и могуществом, как Радзивиллы.

²⁹ Письма Н. Савицкого 1570 г. AR. Dz. V. Tek. 344. Nr. 13980.

³⁰ Там же. 5.01.1571. Н. Савицкий — Радзивиллу Сиротке.

³¹ Там же. Письма Н. Савицкого Радзивиллу из Варшавы. 1569, март–октябрь.

Галіна Дзербіна (Мінск)

РАДЗІВЛЫ НА СЛУЖБЕ ЎДЗЯРЖАЎНАЙ КАНЦЫЛЯРЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА: УДЗЕЛ У КАДЫФІКАЦЫІ ПРАВА XVI ст.

З часоў сярэдневякоўя ў єўрапейскіх краінах вонкавай формай выяўлення узроўню арганізацыі супольнасці і развіцця дзяржавы лічылася сістэма ўладных і прадстаўнічых інстытутаў, дзяржавная структура кіравання. Форма дзяржавы Вялікага Княства Літоўскага мела як агульнаеўрапейскую падобнасць, так і асаблівасць. З XIV–XV стст. тут адбылося паступовае ўзмацненне дзяржавай сістэмы, яе структурызацыя. Гэты час для Заходнай Еўропы быў стагоддзямі “радаў і канцыляры”¹. У ВКЛ уплыўовая роля рады, двара вялікага князя і канцыляры разам з сістэматычным скліканнем сеймаў харектэрныя для XVI ст.². Вылучэнню асобнай функцыі канцыляры спрыяла цэнтралізацыя дзяржавы і адначасова павелічэнне ўплыву прадстаўнічых інстытутаў: рады, сейма, сейміка; усталяванне самастойнасці судовай сістэмы і актыўны працэс кадыфікацыі права. Рэформы сярэдзіны XVI ст. завяршылі канчатковое афармленне канцыляры як спецыяльнага органа³.

У XV–XVI стст. акрэслілася непасрэдная сувязь паміж павелічэннем кампетэнцыі паноў рады, пазней сейма, і пашырэннем функцый канцлеру, пераход пэўных накірункаў дзейнасці паноў рады ў дакладна акрэсленую функцыю канцыляры. Прывілеі 1447, 1492, 1506, 1564 гг., Статуты 1529, 1566, 1588 гг., Генрыкавы артыкулы 1573–1576 гг. і іншыя акты заканадаўча зацвердзілі гэты працэс. Першым прававым зацвярджэннем аддзялення асобных правоў і інтарэсаў манарха ад дзяржавных быў прывілеі 1447 і 1492 гг.⁴.

З часоў вялікага князя Казіміра, асабліва пры вялікіх князях Аляксандры і Жыгімонце Старым, рада стала гарантам абароны суверэнітэту дзяржавы і аховы правоў і інтарэсаў Вялікага Княства. Упершыню яе шырокая кампе-

¹ Guenée B. States and rulers in later medieval Europe. Glasgow, 1985. P. 122.

² Mączak A. Urzędy centralne Rzeczypospolitej: kilka refleksji i propozycji // Urzędy dworu monarszego dawniej Rzeczypospolitej i państw osiennych. Kraków, 1996. S. 13–15.

³ Довнар-Запольский М. Спорные вопросы в истории литовско-русского сейма // ЖМНО. Т. 337. С. 311–427, 454–498; Любавский М. Литовско-русский сейм. М., 1900; Малиновский И. Рада ВКЛ в связи с боярской думой Древней Руси. Томск, 1904. Т. 2.; Halecki O. O poczatkach parlamentaryzmu litewskiego // Sprawozdania z czynności Akademii Umiejętności. 1901, Kraków. Nr. 8. S. 10–16.

⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (АЗР). СПб., 1846. Т. 1. № 61. С. 73–77.

тэнцыя была зацверджана прывілеем 1492 г.⁵. Найперш, па традыцыі, да сярэдзіны XVI ст. радзе належала важнейшая роля ў абрannі вялікага князя, “господаря”⁶, пазней гэтае права перайшло да сейма. Прыйзначэнне на пасады адбывалася таксама на падставе агульнага рашэння вялікага князя і рады, абы чым сведчыць прывілей пану Юрыю Мікалаевічу Радзівілу, дворнаму гетману, на староства Гродзенскае ад 25.06.1520 г.⁷. Судовыя функцыі рады фарміраваліся з практикі сумеснага з манархам узделу ў гаспадарскім судзе⁸. Па шырэнне кампетэнцыі рады адлюстравалася не толькі ў прывілеях 1447, 1492, 1506 гг., Статуте 1529 г.⁹, але і ў практичнай дзейнасці¹⁰. Усе ўказаныя функцыі рады выконвала праз канцылярыю або з яе дапамогай.

Кампетэнцыя рады ў зневіспалітычных спраўах выпрацавалася з даўніх часоў і мела, магчыма, найбольшы ўплыў на вылучэнне канцылярыі як асобнага органа. Міжнародныя адносіны былі адным з важных накірункаў дзейнасці рады, што вынікала з прывілея 1492 г. і прысягі паноў рады верна служыць як каралю, вялікаму князю, так і агульным інтарэсам княства¹¹. Міжнародныя пагадненні аб авязковыя зацвярджаліся вялікім князем разам з панамі радай, як бачна з прымірэння 1552 г. з валошскім вялікім князем Аляксандрам: “...ten mir u pokoyu między nami... iako iest w tym liście wypisano, pieczęcią naszą u rad naszych zapieczętowano”¹². Акрамя таго, здаўна існавала практика непасрэдных перагавораў паміж панамі раднымі ВКЛ і манархамі або ўплывовымі палітыкамі іншых дзяржаў або абароне інтарэсаў княства, маёмысці гаспадара, абы вырашэнні спрэчных пытанняў. У 1493 г. такія місіі ад паноў рады ВКЛ выпраўляліся да ваяводы маскоўскага князя Івана, да паноў рады Кароны Польскай і інші.¹³.

Пасламі прыйзначаліся звычайна ўраднікі-падскарбі, дворныя маршалкі або пісары, але для падпісання міжнародных пагадненняў і дамоваў, абмеркаванняў важнейшых спраў накіроўваліся паны радныя. Менавіта з канцылярыі прыйзначаліся паслы для дыпламатычных даручэнняў — звычайна гэта былі пісары

⁵ Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах (IX–XVIII ст.). Мн., 1936. Т. 1. С. 220–225.

LM (1427–1506). Vilnius, 1993. Kn. 5. № 15.2; 17.2; 25.2; 27.3; 30.2; P. 68, 70, 76, 78, 83; (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 33. P. 70.

⁶ Lietuvos Metrika (LM). Vilnius, 1997. Kn. 11. № 144. P. 138

LM (1440–1523). Vilnius, 1997. Kn. 10. № 68. P. 77–78.

⁷ LM (1440–1523). Vilnius, 1997. Kn. 10. № 68. P. 77–78.

⁸ LM (1522–1530). Vilnius, 1997. Kn. 4. № 1, 2. P. 41, 42; № 455. P. 368.

⁹ Першы Літоўскі статут. Вільнюс, 1991. Разд. I, арт. 10, 17, 20, 25; разд. II, арт. 1; разд. III, арт. 1, 3, 4; разд. VI, арт. 1, 4, 5.

¹⁰ LM. Vilnius, 1996. Kn. 7. № 73, 123, 143. P. 82, 121, 135.

¹¹ LM (1553–1567). Vilnius, 1999. Kn. 8. № 4. P. 22.

¹² Тамсама. № 16, 17. С. 28–29.

¹³ LM (1427–1506). Vilnius, 1993. Kn. 5. № 15.2; 17.2; 25.2; 27.3; 30.2; P. 68, 70, 76, 78, 83; (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 33. P. 70.

канцылярыі. Пасламі маглі накіроўвацца нават талмачы канцылярыі, як вынікае з лістоу Менглі-Гірэя і вялікага князя Васілія Іванавіча 1506–1508 гг. Пасольскія справы паспяхова выконвалі такія паслы Жыгімонта, як маршалак і пісар “татарскі” Абрагім, талмач Мортуз, пісар Федзька Святоша, дзяк Юшкі¹⁴.

Інструкцыі паслам заўсёды даваліся ад імя гаспадара і паноў рады. Гэта бачна з інструкцыій 1520 г. пасольству ВКЛ да князя маскоўскага: “Намовившы с паны радами нашыми, послали есмо от нас в поселстве [...] воеводу, маршалка нашого, старосту [...] Януша Костевіча а подскарбего земского, маршалка и писара нашого, [...] пана Богуша Баговітіновіча для миру и покоя и тым то нашим листом даем им науку”¹⁵. Міжнародныя пагадненні, дамовы, звароты, інструкцыі паслам і іншыя дакументы рыхтаваліся ў канцылярыі¹⁶. З цягам часу знешнепалітычныя сувязі становяцца адным з асноўных накірункаў дзеянасці канцылярыі.

Непасрэдна з гісторыі пасады канцлерапа ВКЛ вядома, што яе развіццё адбылося з інстытуту пісара і сакратара пры вялікім князі. Была яна спачатку простай бюракратычнай службай манарху¹⁷. Канцлер (сакратар, пісар) тады не іграў самастойнай або дарадчай ролі, а быў толькі выкананікам распара-джэння. У гэтым кантэксле I. Лапо згадвае сакратара вялікага князя Вітаўта Мальдрыка, які называў сябе канцлерам, а таксама канцлерапа вялікага князя Свідрыгайлы Федзьку Казлоўскага. На той час, як лічыў М. Любашскі¹⁸, сакратар уваходзіў у склад рады, якая не мела самастойнага характару, што магло ўраўнаважваць пасады канцлерапа і сакратара. Адначасова сакратар караля Мікалай Блажоўскі (быў сакратаром з 1432 да 1449 г. пры Жыгімонце Кейстутавічы і Казіміры Ягайлавічы) згадваецца і як яго канцлер. На падставе такога няяснага і разнастайнага службовага размеркавання ўзнікла меркаванне аб існаванні двух пасад канцлерапа: дзяржаўнага і асабістага гаспадарскага¹⁹.

Першае ўзвышэнне пасады канцлерапа адбылося пры вялікім князі Казіміры, на што паўплывалі асабістыя дадзеныя манарха, які стаў вялікім князем у вельмі маладым узросце. Павышэнню ролі рады і канцлерапа спрыяла абрачная Казіміра каралём Польшчы, што выклікала неабходнасць забяспечыць правы і інтарэсы ВКЛ праз пашырэнне кампетэнцыі рады. Адно з першых дакументальных пацвярджэнняў існавання канцлерапа адносіцца да 1444 г., калі былі згаданы канцлер Mіхал і сакратар гаспадарпа Мікалай як сведкі пры зацвярджэнні віленскага архідыякана Марціна²⁰. Як канцлер Mіхайла Кязгайлівіч

¹⁴ LM (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 5. № 35, 37, 76, 78. P. 71, 74, 122–123.

¹⁵ LM. Vilnius, 1997. Kn. 10. № 71, 72, 73. P. 79–81.

¹⁶ LM (1553–1567). Vilnius, 1996. Kn. 7. № 9. P. 36.

¹⁷ Лаппо И. И. Литовский статут 1588 г. Каунас, 1934. Т. 1. Ч. 1. С. 437.

¹⁸ Любавский М. Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждений в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. М., 1900. С. 341.

¹⁹ Korczak L. Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku. Kraków, 1998. S. 42.

²⁰ Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. Kraków. 1948. T. 1. Nr. 161.

рыхтаваў прывілей 1447 г. “А деялося и дано через руце велемошнага Михаила Кезгайловича Здзівілтавіча, Великого Княства Літоўскага канцлера...”²¹. У 1458 г. ён атрымаў пасаду ваяводы віленскага, як вядома, самую вышэйшую свецкую пасаду ў ВКЛ. З гэтага прэцэдэнта пачалася традыцыя сумяшчэння пасад, прызначэння найбольш палітычна ўплывовай і адукаванай асобы на пасады ваяводы віленскага і канцлера дзяржавы. Як бачна на прыкладзе Міхайлы Кязгайлівіча, спачатку пасада канцлера не была падставай для ўваходжання ў склад паноў рады. Міхайла Кязгайлівіч стаў панам радным толькі пасля набыцця пасады намесніка смаленскага ў 1451 г. Узвышэнне ролі рады прыдало асаблівую функцыю пасадзе канцлера як агульнай для манарха і рады, дзе распрацоўваліся дзяржаўныя дакументы і ўзгадняліся пазіцыі бакоў па кіраванню дзяржавы. Чым больш удзельнічала рада ў кіраванні дзяржавы, тым больш адпаведных функцый выконваў канцлер і канцылярыя ў цэлым.

Спачатку канцлеры рыхтаваў дакументы: складаў іх, узгадняў, адказваў за палітычны сэнс і юрыдычнае значэнне. Ужо ў прывілеі 1447 г. дакладна азначана, што канцлер Міхайла Кязгайлівіч складаў і афіцыйна ўносіў прывілей на зацвярджэнне, але напісаны прывілей “рукамі Мартыновыма з Лужка, он жо то имел с приказу”, а зацвердзіў яго пячаткай сам вялікі князь²². Пазней, пры вялікіх князях Аляксандры і Жыгімонце Старым, галоўнай функцыяй канцлера становіцца наданне дзяржаўнага значэння дакументам працэкладанне да іх вялікай пачаткі ВКЛ. Урад канцлера стаў насыць назуву “пячатарскі”. Дзяржаўнай пячаткай канцлер зацвярджаў дакумент і гэтым актам гарантаваў яго адпаведнасць правам і інтарэсам дзяржавы.

Адной з важных акалічнасцей узрастання ролі канцлера была практика вылучэння на гэту пасаду прадстаўнікоў найбольш магутных родаў ВКЛ. Канцлерства звычайна атрымоўваў віленскі ваявода, сумяшчэнне гэтых пасад магло быць надана адначасова, як у выпадку з Мікалаем Мікалаевічам Радзівілам: “...иже вбачывши цноту и мудрость, и остроть разуму ку подаванью рад велеможного пана Миколая Мікалаевіча Радзівілова, воеводы троцкого, добре нам залецаного, што ж яко бачачи многокроть заслуги через его к нам и ку Речи Посполитой Великого Княства Літоўскага деланых [...], воеводство Віленское и канцлерство Великого Князства дати и даровати [...] до конца живота его”²³. Аўтарытэт віленскага ваяводы, як і рост палітычнай сілы шляхецтва, спрыялі ўзмацненню самастойнасці і незалежнасці ўлады канцлера. Працэс зацвярджэння за ім шырокай кампетэнцыі ў канцы XVI ст. адлюстраваў не толькі адметнасць харектару фарміравання палітыка-прававой сістэмы княства, але і ўплывовую ролю роду Радзівілаў ў дзяржаўных справах ВКЛ.

²¹ АЗР. СПБ., 1846. Т. 1. № 61. С. 77.

²² Тамсама.

²³ LM (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 488. С. 354.

У канцы XVI ст. пасада канцлера набыла незалежнае становішча ў структуры дзяржаўнай улады: ён стаў зацвярджаць кіраунічыя акты манарха. Адсутнасць вялікай дзяржаўнай пячаткі ВКЛ, нават пры наяўнасці подпісу манарха, рабіла дакумент несапраўдным. Вядомымі праявамі такой сітуацыі былі выпадкі, калі канцлер Мікалай Радзівіл Рыжы ў 1579 г. адмовіў вялікаму князю і каралю Стэфану Баторью паставіць пячатку на прывілеі аб стварэнні Віленскай езуіцкай акаадэміі, і кароль вымушаны быў прасіць аб прыкладанні пячаткі падканцлера Астафія Валовіча; у 1597 г. Леў Сапега адмовіў Жыгімонту Вазе прыкладанні пячаткі да акта намінацыі біскупа луцкага Бярнарда Мацеёўскага на віленскае біскупства, і зацвярджэнне на біскупства не адбылося.

У XVI ст. пасада канцлера стала падставай для ўваходжання ў склад рады. З 1579 г. на пасаду канцлера пачалі прызначаць падканцлераў без сумяшчэння з пасадай віленскага ваяводы, што сведчыла аб узрастанні яе значнасці. Прыйнаменне на канцлерства атрымоўвалі самыя адукаваныя службоўцы ВКЛ. У матрыкулах замежных універсітэтаў, як вядома, часта сустракаюцца прозвішчы Валовічаў, Хадкевічаў, Сапегаў, але найперш — Радзівілаў. У XVI ст. пасаду канцлера Радзівілы займалі чатыры разы: Мікалай Радзівіл Стары (1492–1509), яго сын Мікалай Радзівіл (1510–1522), Мікалай Радзівіл Чорны (1550–1565), Мікалай Радзівіл Рыжы (1566–1579), што сведчыла аб важнай палітычнай ролі роду ў дзяржаўных справах ВКЛ.

Канцылярыя ВКЛ складалася з пісараў, пісцоў (дзякаў), талмачоў, сакратароў, у 1566 г. была зацверджана пасада падканцлера. Першым падканцлерам стаў Астафій Валовіч, дворны маршалак ВКЛ, земскі падскарбі, гаспадарскі пісар, брэсцкі і магілёўскі староста. Намінацыя Астафія Валовіча на гэту пасаду адбылася на Віленскім сейме 1565–1566 гг. 11 сакавіка 1566 г.²⁴. Функцыі падканцлера не адрозніваліся па накірунках дзейнасці ад канцлерскіх, але мелі меншы дзяржаўны “маштаб”. У 1579 г., калі Мікалай Радзівіл Рыжы сышоў з пасады канцлера, ён спрыяў прыйнаменню свайго сына Крыштофа Радзівіла на пасаду падканцлера дзеля ўплыву на дзяржаўныя справы і падрыхтоўкі да зацвярджэння новага Статута. Галоўная функцыя падканцлера было захаванне малой дзяржаўнай пячаткі ВКЛ, зацвярджэнне бягучых дакументаў. Тэкст прысягі канцлера і падканцлера быў адноўлькавы, ён так і называўся: прысяга канцлера і падканцлера, што падкрэслівала тоеснасць іх функцый. Галоўным прыйнаменем пасады “печатароў” у тэксце прысягі названа вернасць правам і інтарэсам вялікага князя і княства праз выданне дакументаў (“лістоў”), якія адпавядалі б аўтарытэту яго міласці, правам і паспалітым вольнасцям ВКЛ, але адначасова не супярэчылі б іншым дакументам дзяржканцылярыі. Разам з тым у сваёй прысязе “печатары” аваязваліся радзіць у складе рады яго міласці каралю, Княству Літоўскому і Рэчы Паспалітай

²⁴ LM (1566–1572). Vilnius, 1999. Kn. 8. № 46. P. 44; № 18. P. 28; Urzędnicy centralni i dostońnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku / Opr. H. Lulewicz, A. Rachuba. Kórnik, 1994. S. 147.

праўдзіва, верна і зычліва²⁵. Прысяга гэтая, нададзеная пры Жыгімонце Аўгусце, сведчыла аб ўваходжанні канцлера і падканцлеру ў склад рады. Пасада падканцлеру часта сумяшчалася з пасадамі кашталяна, дворнага маршалка або земскага падскарбія.

Канцылярыя не мела пастаяннага штату, колькасць службоўцаў менялася. Наступнай па значэнню пасля падканцлеру пасадай была пасада пісара, пасля рэарганізацыі канцыляры ў 1564 г. колькасць пісараў была абмежавана да пяці, пазней, пры Стэфане Баторы, да чатырох. Першым вялікім літоўскім пісарам пры князі Вітаўце згадваецца ў 1394 г. Януш²⁶. Першапачаткова, лічыцца, пісар не толькі захоўваў дакументы, але і сам пісаў іх. Пазней за пісарам захаваліся толькі абавязкі справаводцы, а не пісца. З тэксту прысягі пісара вынікае яго абавязак служыць вялікаму князю і выконваць яго і канцылярыі даручэнні, захоўваць дакументы, выдаваць іх толькі па распараджэнню вялікага князя і “печатароў”, у сваёй дзейнасці ніякіх цяжкасцей не чыніць і нічога супяречнага праву і чалавечай справядлівасці²⁷. Пасада патрабавала добрай адкутацыі, ведання права і сумяшчалася з пасадамі дворнага маршалка і вельмі часта земскага падскарбія. Мікалай Нарушэвіч у 1568 г. сумяшчаў пасады земскага падскарбія ВКЛ, пісара, маркаўскага дзяржаўцы і г. д.²⁸. Сумяшчэнне пасад земскага падскарбія і пісара вынікала з іх супольных абавязкаў: пісар павінен быў засведчыць размеркаванне даходаў з маё масці гаспадара, збору даніны грошовай, мядовай і г. д. у скарб караля і дзяржаўны²⁹. Земскі падскарбій не толькі лічыў і распараджайцца даходамі скарбу, чаканіў манету, задавальняў матэрыйальныя патрэбы князя і дзяржавы, але і захоўваў клейноты (“оздобы”) ВКЛ, прывілеі і скарбы, выконваў усе абавязкі адпаведна Статуту ВКЛ па даручэнню караля, рады, а таксама добразыгчліва радзіў³⁰. З тэксту прысягі паноў рады вынікала, што пісар мог уваходзіць у склад рады толькі займаючы больш высокія пасады.

Пісару канцылярыі належалі функцыі *notarius*, а не *scriba*, подпіс пісара гарантаваў дакладнасць складзенага дакумента, а функцыі перапісчыка выконваў дзяк. Акрамя пасады вялікага пісара згадваюцца пісары скарбовыя, двароў і валасцей гаспадарскіх, польных, а з 1645 г. і дэкрэтавы³¹. Пасада асабістага пісара каралевы згадваецца ў 1507 г., існавала пасада пісара “лацінскага”³². У функцыі пісара ўваходзіла таксама захоўванне прававых дакументаў.

²⁵ LM. Vilnius, 1999. Kn. 8. № 6. P. 23.

²⁶ Urzędnicy centralni. S. 118.

²⁷ LM. Vilnius, 1999. Kn. 8. № 8. P. 24.

²⁸ Тамсама. № 74. P. 70.

²⁹ LM (1528–1547). Vilnius, 1995. Kn. 6. № 291. P. 207–208; (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 115. P. 146.

³⁰ Тамсама. № 7. P. 23.

³¹ Urzędnicy centralny. S. 118.

³² LM (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 199, 236. P. 193, 211.

У штат канцылярыі ўваходзілі таксама сакратары, але функцыі іх мала чым адрозніваліся ад абавязкаў пісара. Адзначаецца, што пасада пісара магла быць больш значнай за пасаду сакратара³³. М. Любашскі і І. Лапо па-разнаму вызначалі функцыі сакратара. Калі М. Любашскі бачыў іх адрозненне толькі ў моўнай падрыхтоўцы, веданні сакратаром латыні і польскай мовы³⁴, І. Лапо лічыў сакратара выкананцам абавязкаў notarius пры асобе манарха ў выніку недастатковая акрэсленнаса падзелу асабістых спраў вялікага князя і агульна-дзяржаўных³⁵. Сакратар караля карыстаўся апаратам дзяржаўной канцыляры і ўваходзіў у яе склад як службовец асабістай канцыляры вялікага князя. Пры вялікім князе Жыгімонце Старым сакратары атрымоўвалі вялікія пажалаванні³⁶, што ўскосна пацвярджалася павагу да канцылярскага штату.

Дзякі і талмачы як службоўцы дзяржаўной канцыляры выконвалі даручэнні пісараў і сакратароў, найперш абавязкі scriba. Талмачы перакладалі з усходніх моваў, пераважна пры зносінах з татарамі, таму што веданне латыні, польскай і рускай моваў было абавязковым для ўсіх службоўцаў канцыляры. Як вынікае з прысягі, абавязкам талмача было верна служыць, не рабіць або тлумачыць нічога іншага, акрамя таго, што даручана каралём або пасламі, перасцерагаць ад усяго шкоднага для караля і дзяржавы, захоўваць таямніцы, якія сталі ім вядомы³⁷. Пры вялікім князе Жыгімонце Старым службоўцы канцыляры, пераважна пісары і дзякі, радзей талмачы, атрымалі шмат пажалаванняў за службу³⁸. Такім чынам, пры Жыгімонце Старым канцылярыя акты ўнаў ўмацоўвалі свой матэрыйальны стан, а значыць, мела ўплыў і вагу ў дзяржаўной сістэме.

Функцыі дзяржаўной канцыляры паступова складаліся ў наступныя на-
кірункі: падрыхтоўка заканадаўчых актаў, пагадненню і распараджэнню ма-
нарха і сейма, вядзенне спраў паноў рады, вышэйшага суда вялікага князя,
падтрымка міжнародных адносін Вялікага Княства. Зацвярджэнне канцлерам
актаў манарха (акрамя законаў, якія зацвярджаліся сеймам або радай) было
праявай значнай кампетэнцыі, сведчыла аб наданні канцлеру правоў па кіра-
ванню дзяржавай.

З гісторыі дзяржаўной канцыляры ВКЛ вядома, што яе ўдзел у заканадаўчай дзейнасці пачынаецца са знешнепалітычнай даговорнай практикі XIV–
XV стст. і непасрэдна звязаны з дзейнасцю вялікага князя (традыцыя адзінай
вярхоўнай заканадаўчай і судовай улады) і паноў рады, пазней — сейма. За-
канадаўчая дзейнасць сейма склалася на падставе пашырэння закадаўчай
функцыі рады і развівалася паступова, з зацвярджэннем прывілеем 1492 г. Гэ-

³³ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. Warszawa, 1895. S. 271.

³⁴ Любавский М. Литовско-русский сейм. С. 389.

³⁵ Лаппо И. И. Литовский статут 1588 г. С. 444.

³⁶ LM (1499–1514). Vilnius, 1995. Kn. 8. № 318, 347. P. 259, 273.

³⁷ Тамсама. № 30. С. 32.

³⁸ Тамсама. № 207, 236, 302, 319, 425, 439, 445. С. 197, 211, 250, 251, 259, 316, 325, 328.

тая дзейнасць найперш была звязана з міжнароднымі адносінамі, рэгуляваннем вайсковых абавязкаў саслоўя і скарбовымі справамі³⁹. Уздел канцылярыі ў заканадаўчай работе сеймаў і сеймікаў XVI ст. быў непасрэдны, яго падрыхтавала практика распрацоўкі заканадаўства для гаспадара і рады. З Бельскага прывілея 1564 г. вынікала, што ўсе папярэднія прывілеі рыхтаваліся ў дзяржаўной канцыляриі⁴⁰.

Да Люблінскай уніі, як лічыць І. Лапо, усе законы і пастановы сейма і рады складаліся ў канцыляриі, таму што сейм не меў свайго сакратарыята⁴¹. Пасля 1569 г. канстытуцыі сеймаў выпрацоўваліся самімі сеймамі, але канчатковую рэдакцыю пастановы рабіла дзяржаўная канцылярия. Актыўная падрыхтоўка заканадаўчых матэрыялаў вялася канцылярияй і шляхецкім саслоўем да Віленскага сейма 1551 г., які такім чынам пачаў “паправу” Статута 1529 г. На Віленскім сейме 1554 г. былі прыняты распрацаваныя з узделам канцыляриі прапановы (“ухвалы”) сеймаў, змены (“паправы”), унесенія ў заканадаўства, якія дзейнічалі да прыняцця новага Статута, што распрацоўваўся Статутнай камісіяй. Канцылярия, якая рыхтавала дакументы да пасяджэнняў сейма, рассылала ў паветы праекты пастановы і зацверджаныя законы, абмяркоўвала гэтые дакументы са Статутнай камісіяй. Апошняя пры распрацоўцы новага Статута павінна была ўлічваць усё заканадаўства, зацверджанае сеймам, таму супрацоўнічала непасрэдна з канцылярияй.

Значную работу па падрыхтоўцы заканадаўства выканала канцылярия пры зацверджэнні Статута 1566 г., калі на Віленскім сейме 1565–1566 гг. дапрацоўвалася частка, недаробленая Статутнай камісіяй. Вялікую ролю адыграла канцылярия пры распрацоўцы Трэцяга статута, падрыхтоўцы тэкста статутных паправак, прынятых сеймамі 1566–1568 гг.⁴². У канцыляриі канчатковая рэдагаваліся заканадаўчыя матэрыялы, распрацаваныя Статутнай камісіяй, сеймамі і сеймікамі. Такім чынам, найбольш выразна арганізацыйная і кансалідуючая роля канцыляриі на завяршальнym этапе заканадаўчай работы выявілася ў час распрацоўкі статутаў 1566 і 1588 г. Супрацоўнікі канцыляриі павінны былі мець спецыяльную юрыдычную падрыхтоўку, таму што для канчатковага рэдагавання тэксту неабходна было ведаць права і валодаць тэхнікай яго кадыфікацыі. Адначасова і штодзённая дзейнасць патрабавала прафесійнай юрыдычнай падрыхтоўкі, таму што адной з функцый канцыляриі быў нагляд за дакладнасцю зместу дзяржаўных актаў, адпаведнасці іх праву і папярэднім заканадаўчым актам дзяржавы.

Распрацоўка заканадаўства ў ВКЛ інтэнсіўна вялася на працягу ўсяго XVI ст. і паспяхова завяршылася кадыфікацыяй права і зацверджэннем трох

³⁹ LM (1499–1514). Кн. 8. Р. 296, 299, 304, 308.

⁴⁰ Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. М., 1855. Кн. 23. С. 4–11.

⁴¹ Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 г. С. 445.

⁴² Русская историческая библиотека. СПб.; Юрьев, 1914. Т. 30. С. 187–189.

статутаў. Важная роля ў гэтай распрацоўцы належала дзяржаўнай канцылярыі, якая сачыла за працэдурай зацвярджэння прававых актаў, рыхтавала і рэдагавала іх змест.

Склад канцылярыі адпавядаў палітычнай ролі прадстаўнікоў шляхецкіх родаў ВКЛ у службе паспалітым інтарэсам. Склад канцылярыі ў XVI ст. пачвярджае важнейшую палітычную ролю роду Радзівілаў і іх непасрэдны ўдзел у распрацоўцы заканадаўства ВКЛ. Ужо з прывілея 1492 г. вынікала, што канцлерам пры падрыхтоўцы Статута 1529 г. быў Мікалай Радзівіл Стары. У час найбольыш актыўнай працы па кадыфікацыі права, з 1510 да 1522 г., пры падрыхтоўцы першага праекта Статута, канцлерства заняў яго сын Мікалай. Да працоўка Статута і зацвярджэнне яго вялікім князем у 1529 г. адбыліся ў час канцлерства Альбрэхта Гаштольда, блізкага сваяка Радзівілаў. Пачатак падрыхтоўкі другой кадыфікацыі права быў зроблены пры Яне Глябовічы, але сапраўдная работа па падрыхтоўцы новага Статута была арганізавана Мікалаем Радзівілам Чорным, канцлерам у 1550–1565 гг. Канчатковая праўка Статута і зацвярджэнне яго ў 1566 г. прыйшло на канцлерства Мікалая Радзівіла Рыжага (1566–1579). Гэтаму ж канцлеру выпала і складаная роля падрыхтоўкі Люблінскай уніі і праўка Статута 1566 г. Менавіта пры канцлерстве Мікалая Рыжага рыхтавалася ў ВКЛ апошняя і лепшая ў XVI ст. кадыфікацыя права — Статут 1588 г.

Род Радзівілаў, як адзначалася, служыў вялікаму князю, але найперш — абароне і захаванню правоў і паспалітых інтарэсаў ВКЛ. Мікалай Рыжы быў першым канцлерам, які адмовіўся ад сваёй пасады з-за нязгоды з манархам адносна адкрыцця езуітамі акадэміі ў Вільні ў 1579 г., якое, на яго думку, не адпавядала інтарэсам Вялікага Княства. Замест яго на пасаду канцлера тады ўпершыню быў прызначаны троцкі кашталян, а не віленскі ваявода, Астафій Валовіч. Але падканцлерам ў тым жа 1579 г. прызначылі сына Рыжага Крыштофа Радзівіла Перуна, які ўдзельнічаў у дапрацоўцы Статута. Леў Сапега, які змяніў Крыштофа Радзівіла на пасадзе падканцлера ў 1585 г., выхаваннем, адукаций і службай быў цесна звязаны з родам Радзівілаў, яму належала важная роля ў канчатковым зацвярджэнні Статута 1588 г. Жыгімонтам Вазай, друкаванні яго ўласным коштам упершыню на старабеларускай мове.

Леў Сапега як канцлер з 1589 да 1623 г. праадаўжаў радзівілаўскую традыцыю служэння Вялікаму Княству, аб чым сведчаць яго дзейнасць і апошнія слова нашчадкам ў тастаменце 1633 г.: “... ojczynie swojej wiernie, cnotliwie, życzliwie i pięknołuły [...] nikomu krzywdy i nic złego nie czynili, w pokorze, w pokoju i przyjaźni dobrych statecznych ludzi kochali się i starali się o nie...”⁴³.

Важная роля роду Радзівілаў ў дзяржаўным жыцці ВКЛ была адзначана яшчэ ў 1572 г. Жыгімонтам Аўгустам пры перадачы ў карыстаннне Шаўляў Мікалаю Крыштофу Радзівілу Сіротцы: “A przeto godna rzecz nam się zdała tym listem okazać wszystkim wobec y každemu z osobna postępkı sławne domu

⁴³ Цыт. па кн.: Lazutka S. Leonas Sapiega. Vilnius, 1998. P. 121–122.

Radziwiłłowskiego, który od niemałego wieku starożytnością u zwołaniem swym zawsze wielkie posługi przodkom naszym, królem u wielkim xiążetom Ich Mości, y ku rzeczypospolitey statecznie u pozytecznie okazowa”⁴⁴. Жыгімонт Аўгуст падкрэсліў асаблівую ролю і добрую службу каралю і дзяржаве бацькі Мікалаю Крыштофу — віленскага ваяводы, земскага маршалка і канцлера Мікалая Радзівіла, які бываў з пасольствамі ў хрысціянскіх краінах, іншыя дзяржаўныя справы вёў на розных пасадах з вялікай карысцю для княства, выстаўляў немалое войска (“почты”) за свой кошт для абароны краіны. У лісце адзначана пераемнаць традыцыі Радзівілаў службы ѹ інтарэсам Вялікага Княства на розных пасадах і Мікалаю Крыштоф запрашаўся да службы гаспадарской на пасадзе дворнага маршалка ѹ складзе рады — гэтыя абавязкі ён выконваў доўгі час уласным коштам. Як вядома, Мікалаю Крыштофу Радзівіл “пажытэчна” службы княству далей на пасадах земскага маршалка (1579), троцкага кашталяна (1586), троцкага (1590) і віленскага ваяводы (1604–1616).

З 1492 да 1719 г. мы бачым Радзівілаў канцлерамі ВКЛ, пасады якіх яны спалучалі з іншымі вышэйшымі пасадамі. Асаблівая роля належыць прадстаўнікам роду ѹ падрыхтоўцы новага рэнесанснага заканадаўства, якое стала сімвалам назалежнасці дзяржавы на цэлый стагоддзі.

---

⁴⁴ LM (1566–1572). Vilnius, 1999. Kn. 8. № 94. P. 82–84.

Мікалай Багадзяж (Мінск)

МІКАЛАЙ КРЫШТОФ СІРОТКА ЯК СЫН І БАЦЬКА

Успамінаючы пра выдатную гістарычную асобу, мы звычайна сцвярджаєм, што такой яе зрабілі абставіны, асяроддзе, атрыманая адукцыя ці проста збег акалічнасцей. І нярэдка забываєм пра тое, якую ролю ў фарміраванні харктуру чалавека адигрывае яго сям'я, яе традыцыі, атмасфера, што панавала ў доме, узаемаадносіны паміж бацькамі і дзецьмі, стаўленне да выхавання. Таму такім важным з'яўляецца вывучэнне падзеі і фактаў асабістага жыцця наших знакамітых продкаў.

Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка — князь, палітычны дзеяч, мецэнат, фундатар, падарожнік і пісьменнік, чия книга аб падарожжы ў Святую зямлю на працягу стагоддзяў вытрымала ажно 19 перавыданняў на розных мовах. Дарэчы, у наступным годзе яна, магчыма, будзе перавыдадзена яшчэ раз “Беларускім кнігазборам”. Адкрыем першыя старонкі жыццяпісу яе аўтара.

Нарадзіўся Мікалай Крыштоф у сям'і канцлера Вялікага Княства Літоўскага, таленавітага дыпламата і слыннага пашыральніка кальвінізму Мікалая Радзівіла Чорнага. Яго нараджэнне прынесла Чорнаму і яго найжонцы Эльжбеце з Шыдлавецкіх вялікую радасць. Шчаслівы бацька ў памяць аб гэтай падзеі загадаў адчаканіць памятны медаль (першы на землях Вялікага Княства). У далейшым першынец заставаўся найлюбімейшым дзіцем бацькоў, нягледзячы на тое, што з цягам часу сям'я павялічылася яшчэ на трох сыноў — Ежага, Альбрэхта і Станіслава.

Спачатку Мікалай Крыштоф ва ўсім радаваў бацьку і маці. Ён рос жывым і дапытлівым хлопчыкам, з поспехам вучыўся ў пратэстанцкай школе, якую заснаваў у Нясвіжы яго бацька. Радаваў поспехамі і імкненнем да ведаў. Але праз некалькі гадоў трапіў пад уплыў старэйшых за яго юнакаў з арыстакратычнага асяроддзя, якія лічылі сябе паслядоўнікамі старажытнага грэка Анакрэона. Сіротка з новымі сібрамі пачаў бавіць час у застоллях і азартных гульнях, пазнаёміўся з не вельмі прыстойнымі жанчынамі...

Жыццё, якое вёў сын, вельмі турбавала бацькоў. Але марнымі былі іх спробы адараўца Мікалая Крыштофа ад дрэнных сяброў. Хто ведае, можа, менавіта такія паводзіны юнака паскорылі смерць Эльжбеты? Яна памерла ў 1562 г. А Чорны знайшоў спосаб вырваць свайго ўлюблёнца з кампаніі гулякаў. Адразу па сканчэнню тэрміну жылобы ён адаслаў Сіротку на вучобу ў Францыю, у Страсбургскі ўніверсітэт. А разам з ім паслаў у якасці ці то слугі, ці то дзядзькі свайго прыгоннага, якому даручыў назіраць за сынамі і

інфармаваць аб яго паводзінах. Ужо першыя весткі з-за мяжы парадавалі бацьку. Юнак паказваў поспехі ў вучобе. Аднак Мікалай Чорны выдатна разумеў, што сын пры гэтым не адмовіца ад студэнцкіх забаў. Таму ў канцы 1563 г. паслаў яму ў якасці падарунка да Нараджэння Хрыстова разам з лісіным футрам і тысячай талераў два экземпляры толькі што выдадзенай у Брэсце ва ўласнай друкарні Бібліі на польскай мове. І з тым жа ганцом атрымаў своеасаблівы падарунак ад сына — ліст, цалкам напісаны на лаціне. У яго тэксле не было ніводнай памылкі. А ў канцы яго быў змешчаны допіс, зроблены рукой слугі. Той паведамляў, што яго падапечны і ў іншых навуках мае не меншыя поспехі, чым у гэтай старажытнай мове. Узрадаваны бацька тут жа паслаў у Страсбург яшчэ грошай і свае павучанні. Просіў сына “мацней налегчы на навуку”, асабліва на лаціну: “З дапамогай Божай добрым аратарам лацінскім дадому рыхтуйся прыехаць, каб пасля навук [...] быў дастойны на службе ў тых паноў, да якіх я цябе, калі мне Бог здароўе дасць, уладаваць жадаю, не шкадуючы сродкаў”. Чорны не ведаў, што хутка яму давядзенца моцна хвалявашца не толькі і не столькі за вучобу сына, колькі за яго бяспеку. У канцы лета 1564 г. яму стала вядома, што шведскі кароль Эрык XVI паслаў сваіх людзей у Страсбург з заданнем выкрасіц яго сына. Эрык намерваўся захапіць у свае руکі сына Радзівіла Чорнага, каб абмяняць яго на свайго саюзніка, герцага Мекленбургскага Крыштофа, які незадоўга да таго трапіў у палон да ваяроў Вялікага Княства Літоўскага.

Чорны неадкладна паслаў да сына свайго чалавека, а сам тут жа выехаў у Брэст, каб быць як мага бліжэй да месца дзеяння. У сваім брэсцкім замку ён напружана чакаў хоць якіх-небудзь вестак, пакуль не даведаўся, што яго чалавек паспеў прадухліць зладзейскую акцыю. Крыху пазней у лісце да Мікалая Крыштофа ён прызначаўся: “Па начах я быў лепшым ахоўнікам Брэста, чым тыя халопы, што ходзяць па вуліцах і лемантуюць”.

Нядоўга пражыў Радзівіл Чорны пасля тых падзеяў. Хутка яго не стала. Сіротка вымушаны быў перапыніць вучобу і вярнуцца на разіму. Там даведаўся, што бацька нават на смяротным ложку клапаціўся аб ім. Па даручэнню нябожчыка яго стрыечны брат Мікалай Рыжы неўзабаве накіраваў юнака ў падарожжа па Еўропе. Чорны, паміраючы, разлічваў, што новыя ўражанні змогуць развеяць у юнака тугу, выкліканую яго смерцю.

Шмат давялося перажыць пасля смерці бацькі Мікалаю Крыштофу. Перайшоў ён у каталіцызм, прымаў удзел у шматлікіх баталіях. Потым — цяжкае раненне пад Палацкам, актыўны ўдзел у палітычным жыцці, паломніцтва ў Святую зямлю і падарожжа ў Егіпет...

Вярнуўшыся з паломніцтва, Сіротка ажаніўся з пятнаццатагодовай Эльжбетай Эўфіміяй Вішнявецкай. І хутка стаў бацькам. Дзеци нараджаліся адзін за адным: Эльжбета, Мікалай, Януш Ежы, Альбрэхт Уладзіслаў, Катарына. Мікалай Крыштоф аказаўся вельмі клапатлівым бацькам. Ды такім, што яму даверылі нават выхаванне чужых дзяцей. Менавіта яму даручыў у 1599 г., перад смерцю, апеку над сваімі дзецьмі яго стрыечны брат Станіслаў Радзівіл. Сіротка

мужна прыняў на сябе гэты цяжар. Калі ж праз год пасля смерці брата памерла і яго жонка Марыянна Мышчанка, забраў пляменнікаў да сябе ў Нясвіж. І гэта прытым, што і са сваімі спраўляцца мусіў адзін (ジョンка яго памерла ў 1595 г.). Так што сямейства “маленъкага князя” (так часта называлі яго сучаснікі) у адначассе павялічылася яшчэ на чатырох дзяцей, прычым старэйшаму было 14 гадоў.

Турботаў з дзецьмі было нямала. Асабліва з сынамі. Адзін з іх, Сігізмунд Кароль, нечакана выказаў жаданне ўступіць у Мальтыйскі рыцарскі орден. А гэта азначала — не зведаць радасці сямейнага жыцця, не пакінуць нашчадкаў, пражыць жыццё ў паслухмянасці старэйшым па становішчу рыцарам, у нястачы. Доўга адгаворваў бацька юнака ад такога намеру. Нарэшце вымушаны быў згадзіцца з яго выбарам. Але, пэўна, з'яўляліся ў старога князя і радасныя думкі. Бо хай сабе не так, не тым шляхам, як уяўлялася бацьку, але сын паказаў, што клопаты пра яго выхаванне не засталіся марнімі. Ён вырас шчырым хрысціянінам, чалавекам, які ўмее дамагчыся свайго, і, як стала відаць з далейшых падзеяў, адважным воінам і таленавітym военачальнікам. Таму Сіротка з радасцю дапамог праз пэўны час свайму “мальтыйцу” заснаваць на землях Вялікага Княства Літоўскага камандорства ордна. Выдзеліў дзеля гэтага ўласныя маёнткі Сталовічы і Пацейкі.

А вось Януш Ежы, які пасля раптоўнай смерці брата Мікалая стаў старэйшым спадчыннікам, прынёс бацьку значна болей клопатаў і не дадаў горнaru роду. У 1608 г. ён прысутнічаў на пахаванні кіеўскага ваяводы князя Канстанціна (Васіля) Астрожскага. Там пазнаёміўся з унучкай нябожчыка, маладой багатай удавой Элеанорай Язлавецкай. Януш Ежы закахаўся. З Астрога ён прыехаў з цвёрдым намерам ажаніцца. Сіротка паспрабаваў адгаварыць сына. Ён, верагодна, ведаў штосьці аб яго выбранніцы. Але сын заўпарціўся. И Сіротка мусіў даць згоду на шлюб. Адразу ж пасля заканчэння жалобы па старому Астрожскаму Мікалай Крыштоф і бацька Элеаноры Януш Астрожскі з’ехаўся, як кажуць, на нейтральны тэрыторыі. Кожны меў свой варыянт шлюбнага контракта. Патрабаванні Астрожскага былі празмернымі. Ён хацеў, каб Радзівіл яшчэ пры жыцці перадаў сыну права на валоданне большай часткай спадчынных уладанняў і саступіў з віленскага ваяводства. Такія дамаганні, зразумела, не прыйшліся Мікалаю Крыштофу даспадобы. Ён з радасцю спыніў бы перамовы. Але жаданне бачыць сына шчаслівым перамагло, і ён згадзіўся аблеркаваць праект Астрожскага. Сіротка перадаваў сыну маёнткі Mір, Свержань, Мікалаеўшчыну і Магілы. А пасля смерці бацькі яму, зразумела, застаўся б і Нясвіж. Вяселле адбылося ў каstryчніку 1609 г. у мястэчку Язловец на Падольшчыне. Там маладая пара і пасялілася.

Хутка Сіротка даведаўся, што спраўдзіліся яго найгоршыя прадчуванні. Нявестка аказалася жанчынай злоснай, да таго ж высветлілася, што яна не можа мець дзяцей. Усю злосць ад сямейных непараразуменняў Януш Ежы вымяшчаў на суседзях. Тым больш што нагод для гэтага было дастаткова. Справа ў тым, што першы муж Элеаноры, падольскі ваявода Геранім Язлавецкі,

спадчыннікамі ў тастаменце акрамя жонкі назваў мнства сваіх суседзяў. Ім ён завяшчаў свае лясы, маёнткі, вёскі, пашы, карацей — большую частку ўладанняў. А тое, што дасталося ўдаве, належала ёй толькі да яе смерці. Януш вырашыў апратэставаць тастамент і пачаў судзіца з суседзямі. А паміж судамі рабіў праціўнікам дробныя шкоды. Хутка ён заслужыў славу звадлівага чалавека. Яго ўзненавідзела ўсё наваколле. Свае права на частку маёнткаў Язлавецкага ён змог даказаць. Але моцна ўдарыў па яго самалюбству пройгрыш у судовай справе супраць удавы Зоф’і Гольскай, у якой ён намерваўся адсудзіць маёнтак Бучач. Януш Ежы сабраў узброены атрад, напаў на палац Гольской у Бучачы і захапіў яго. Гаспадыня ледзь паспела ўцячы.

Весткі аб указанай падзеі ўскالыхнулі наваколле. Чаща цярпення суседзяў перапоўнілася. Яны пачалі дружна ўгаворваць удаву падаць на крыўдзіцеля ў суд. Але жанчына добра ведала, як ціжка судзіца з прадстаўніком магнацкай сям’і. Таму толькі пасля шлюбу з падольскім ваяводам Станіславам Лянцкаронскім дала ход справе. Лянцкаронскі ад імя жонкі звярнуўся ў Каронны tryбунал са скаргай на Радзівіла, абвінаваціў таго ў разбойніцкім нападзе на замак і ў нанясенні яго гаспадыні маральных і матэрыяльных страт.

На час расследавання, суда і аж да вынікення прысаду Януш Ежы быў падвергнуты хатняму арышту. Напачатку ён толькі пасмейваўся з валтуznі, распачатай судзейскімі кручкатворамі, бо напад на суседку здаваўся яму звычайнай маладзецкай прыгодай. Але хутка сыну Сіроткі стала не да смеху. Яму пагражала пакаранне смерцю, у лепшым выпадку — пажыццёвая бандыя (выгнанне) за межы княства з поўнай канфіскацыяй маёmacці.

Мікалай Крыштоф увесь час назіраў за ўсімі падзеямі. Ён доўга не ўмешаўся ў іх, спадзеючыся, што сын паразумнене. Але такога прысаду ён не чакаў. Вырашыў дзейнічаць сам. Наняў славутага адваката — вялікага знаўцу ў такіх справах. Той змог даказаць суддзям, што пра разбойны напад не можа быць і гаворкі, бо князь захапіў спрэчную маёmacць, не зрабіўши непасрэднай шкоды ні самой удаве, ні той маёmacці, якая бяспрэчна належала ёй. Яшчэ болей, чым красамоўства адваката, дапамаглі гроши, якімі літаральна асыпаў работнікаў tryбунала Мікалай Крыштоф. Януша Ежага прыгаварылі да выплаты велізарнага штрафу ў карысць Зоф’і Гольской-Лянцкаронской. Маёнтак жа Бучач перадалі як спрэчны ў карапеўскую казну.

Так бацька змог выратаваць сына ад смерці і ганьбы. Больш таго, каб памагчы яму змыць пляму са свайго гонару, Сіротка дабіўся для Януша Ежага пасады троцкага кашталяна. Але гэта была апошняя перамога са старэлага князя. Неўзабаве пасля гэтых падзеяў ён памёр.

Ірына Масляніцына (Мінск)

ЖАНЧЫНЫ Ў ЖЫЩЦІ КНЯЗЯ М.-К. РАДЗІВІЛА СІРОТКІ

Каханне з першага погляду... Вернасць на ўсё жыщё... Мы так часта вымаўляем гэтыя слова, не разумеючы ўнутранага іх сэнсу. І толькі звяртаючыся да рэальных лёсаў канкрэтных людзей, спасцігаеш як адкрыццё, што гэта не проста паэтычная выдумка. Гэта — светлы і ясны агонь, што пасылаецца абраным, каб ён саграваў усё іх жыщё сваім цяплом і азараў яркім святлом шлях іншым.

Каханне з першага погляду і вернасць на ўсё жыщё былі падараваны лёсам князю Мікалаю Крыштофу Радзівілу Сіротцы.

У васеннаццаігадовым узросце малады князь Радзівіл Сіротка паступіў на дзяржаўную службу і быў прызначаны Жыгімонтам Аўгустам надворным маршалкам. Дваццацічарохгадовы Мікалай Крыштоф быў адным з чатырох упаўнаважаных паслоў, што прыбылі ў Парыж дзеля таго, каб запраціць на польскі каралеўскі і літоўскі вялікакняжацкі прастолы французскага прынца Анры Валуа. А калі новаспечаны кароль праз год ганебна і таемна збег з Krakава, Сіротцы давялося везці ўцекачу ў Францыю ультыматум падданых: або ён як мага хутчэй вернецца, або Польшча і Літва перастануть лічыць яго сваім манархам. Пры Стэфане Баторыі Мікалай Крыштоф Радзівіл удзельнічаў у Лівонскай вайне і ў час аблогі полацкага замка ў 1579 г. быў паранены.

З дзяяцінства хваравіты, князь адчуў сябе яшчэ горш пасля атрыманага ранення. І ён даў зарок, што калі паправіцца, то здзейсніць паломніцтва ў Іерусалім. У час гэтай сваёй пaeздкі Сіротка вёў дзённік, які аказаўся настолькі цікавым па стылю, форме і зместу, што пасля выдання ператварыўся ў бестселер свайго часу.

Адважны вой, дыпламат, які падаваў вялікія надзеі, бліскучы літаратар, Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка праста не мог не прыцягваць да сябе погляды прадстаўніц чароўнай паловы чалавечтва. Але ажаніўся нясвіжскі князь толькі ў трыццаціпяцігадовым узросце. Вядома, з пункту гледжання даследчыка побыту magnaцtva таго часу, гэта не надта крытычны ўзрост для заключэння шлюбу. Нярэдка прадстаўнікі роду Радзівілаў, прарабавіўшы маладосць у заляцаннях да чароўных паненак, юнацкіх подзвігах ды гульнях, жаніліся ў сталым узросце. Але Сіротка пасля заканчэння сваёй бурнай студэнцкай маладосці не быў заўважаны біёграфамі ні ў адной “амурнай” прыгодзе. І нават погаласка аб tym, што сам Стэфан Баторый збіраўся аддаць за нясвіж-

скага князя сваю дачку, аказалася лжывай. Што ж было прычынай замкнё-насці Сіроткі?

Вядома, што ў час сваіх паездак у Парыж Радзівілу даводзілася сустракацца з самай тытулаванай з французскіх прыгажуніёй Маргарытай Валуа. Яна была роднай сястрой збеглага карала Анеры і жонкай карала Наварскага. Ка-ралеву Марго — пад такім іменем увайшла гэтая жанчына ў гісторыю — называлі “самай прыгожай жамчужынай французскай кароны”. Разумная, бліскуюча адукаваная і выхаваная жанчына “з выдатным колерам твару, чуллівым выразам вачэй, акантаваных доўгімі вейкамі, з тонка абрыйсаным пунсо-вым ротам і стройнай шыяй, з раскошнай зграбнай постаццю і з маленъкімі дзіцячымі нагамі” (так пазней апісаў яе ў сваім вядомым рамане А. Дзюма) зачараўала многіх сваіх суайчыннікаў. Іншаземцы ж, “пабываўшы ў Фран-цыі, вярталіся да сябе на радзіму, аслепленыя прыгажосцю Маргарыты, калі ім даводзілася толькі пабачыць яе, і ашаломленыя яе адукаванасцю, калі ім удавалася з ёю пагаварыць”. З-за каралевы Марго кавалеры біліся на дуэлях, кідаліся ў адчайнія палітычныя авантury, клалі галовы на плахі.

Аляксандр Дзюма, які падрабязна вывучаў гістарычны матэрыял перад напісаннем кожнага са сваіх раманаў і далёка не заўсёды дзеля эффекту́насці сюжета адступаў ад гістарычнай рэчаіннасці, пісаў, што сваёй пачцівасцю, разумам і мужнай знешнасцю “шчадралюбны сармат” князь Радзівіл заці-кавіў французскую прыгажуню. Але раман паміж імі, хутчэй за ўсё, не ад-быўся, нягледзячы на цынічныя заўвагі некаторых польскіх даследчыкаў. Як бы там ні было, сустрэчы Сіроткі з каралевай Марго далі падставу сучаснікам князя гаварыць, што “пасля Парыжа Мікалаю Крыштофу ні адна жанчына, відаць, не падаецца вартай кахрання”.

Тым не менш у 1584 г. трываліція піцігадовы Сіротка, пасля доўгіх гадоў адзіноты, раптоўна абвяшчала аб сваім намеры ажаніцца з пятнаццацігадовай князёўнай Эльжбетай Эўфіміяй Вішнявецкай, у якую, як кажуць, закахаўся з першага погляду. Такі выбар мог здзівіць тых, хто ведаў вытанчанасць густу Радзівіла. Ды і нам, параўноўваючы сёння партрэты няўримсліва-жаноцкай Маргарыты Валуа і Эльжбеты Эўфіміі, цяжка зразумець, як удалося гэтай нехлямяжай дзяўчынцы перамагчы ў сэрцы Мікалая Крыштофа прыгажуню Валуа.

Эльжбета Эўфімія была поўнай жанчынай, выглядала на шмат гадоў старэйшай, чым была на самай справе. Высокі лоб, масіўны нос, цяжкі падбародак. Яна не здаецца нават абавязнай. Але, магчыма, разгадка прыцягальнасці Эльжбеты — зусім не ў знешнім выглядзе. Нездарма ж у адной з прысвеченых ёй эпітафій невядомы паэт называе яе “нясвіжскай царыцай Саўскай”. Яна стала не толькі жонкай, але і сябрам, і дарадчыкам, і саратнікам князя. Нараджаючы амаль кожны год дзіця, пастаянна знаходзячыся “у цяжкасці”, маладая княгіня Радзівіл не засталася толькі жонкай і маці. Разам з мужам, які задумаў пераўтварыць родавы Нясвіж у буйны культурны і навуковы цэнтр, Эльжбета Эўфімія прымала ўдзел у карэннай рэканструкцыі горада. Мура-

ваны палац на месцы старога драўлянага, раскошны езуіцкі касцёл і кляштар пры ім, ратуша — усё тое, на што ў першую чаргу звяртаюць увагу турыстаў у Нясвіжы экскурсаводы, было пабудавана Сіроткай пры ёй і, магчыма, пасля яе парадаў.

Будучы шчырай каталічкай, княгіня Радзівіл атаясамляла чалавечую мудрасць перш за ўсё з храмамі. Яна заснавала ў Нясвіжы кляштар бенедыктынак. І гэта быў першы на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага жаночы каталіцкі кляштар. Яна прагна цягнулася да ведаў. Мноства кніг прачытала ў замкавай і кляштарнай бібліятэках. Яе выказванні неаднойчы здзіўлялі гасцей Сіроткі арыгінальнасцю. Пзўна, з часам Эльжбета Эўфімія магла б стаць аўтарам якой-небудзь палемічнай багаслоўскай працы. Але лёс склаўся інакш. Княгіня Радзівіл памерла дваццаці сямі гадоў ад роду. Яе раптоўная смерць была ўдарам для Мікалая Крыштофа. Усё астатніе жыццё ён насіў жалобу ў сэрцы. Больш не жаніўся і не здрадзіў памяці спадарожніцы жыцця.

Ігар Лялькоў (Мінск)

ФРАНЦІШКА УРШУЛЯ РАДЗІВІЛ — АРГАНІЗАТАР ТЭАТРА І ДРАМАТУРГ

Як вядома, шматвяковая гісторыя роду Радзівілаў у Беларусі поўніцца слаўнымі старонкамі, звязанымі не толькі з непасрэднымі нащадкамі славутай фаміліі, але і з тымі асобамі, што далучаліся да яе праз шлюб. Адной з такіх асобаў была жонка Міхала Казіміра Радзівіла Рыбанькі, роднага прапраўнука Мікалая Крыштофа Радзівіла Сіроткі, Францішка Уршуля з Вішнявецкіх Радзівіл — вядомы тэатральны дзеяч і драматург сярэдзіны XVIII ст.

Аўтарка шматлікіх драматычных твораў, перакладаў і вершаў нарадзілася 13 лютага 1705 г. у Чартарыйску (Украіна) у сям'і князёў Карыбутаў-Вішнявецкіх, памерла ў 1753 г. у Пуцавічах. У 1725 г. яна стала жонкай вышэйназванага князя Міхала Казіміра Радзівіла. Маладая жонка нясыўжскага ардыната была бліскучая адукаванай жанчынай, якая да таго ж валодала неардынартымі літаратурнымі здольнасцямі. У той жа час, як піша Вацлаў Арэшка, тэатр быў “забавай каралеўскага гатунку, бо ў сталічнай Варшаве завадатарамі тэатральных імпрэзаў [...] заставаліся амаль выключна каралі Аўгуст II і III Сасы”¹. И вось менавіта тады маладая княгіня робіцца ініцыятаркай захадаў па стварэнню тэатра ў сталіцы ардынатаў — першага стала працуячага арыгінальнага тэатра на землях Рэчы Паспалітай. (Вядома, я не бяру тут у разлік школьнія тэатры, бо яны, на маю думку, былі феноменам хутчэй са сферы педагогікі, чым мастацтва.)

Ужо ў 1734 г. Францішка Уршуля спрабуе перакласці на польскую мову камедыю Мальера “Les amants magnifiques”, але па нейкіх прычынах (В. Арэшка мяркуе, што, магчыма, у сувязі з вайной 1733–1735 гг.) пастаноўка той п’есы не здзейснілася. Першым паставленым творам княгіні стаў “Узор справядлівасці”, разыграны прыдворнымі Нясыўжскага замка ў 1740 г. А з 1746 г., пасля пастаноўкі спектакля паводле п’есы Францішкі Уршулы “Дасціпнае каханне” распачалася сталая дзеянасць Нясыўжскага тэатра, якая доўжылася, з перапынкамі, да пачатку XIX ст.

Вядомая нам творчая спадчына княгіні складаецца з шаснаццаці п’ес, якія былі апублікаваны праз год пасля смерці аўтаркі нясыўжскім акцёрамі рэжысёрам Якубам Фрычынскім у зборніку “Komedye y tragedye... znamienite, przez xiężnę... Radziwillowę... złożone, na wspaniałym Theatrum xiężeckim w Nieswiżu pokazane” (Żółkiew, 1754). Кніга была ілюстравана гравю-

¹ Спадчына. 1994. № 1. С. 37.

рамі М. Жукоўскага, на якіх былі рэпрэзентаваны дэкарацыі спектакляў. Па меркаванню спецыялістай, “першыя вопыты пяра яшчэ даволі недасканалыя, але з часам майстэрства пісьменніцы расце. Найбольш цікавыя, складаныя паводле формы і зместу [...] гэта драмы перыяду яе творчага росквіту, напісаныя пасля 1750 г.”², такія, як “Забава фартуны”, “У вачах нараджаеца каханне” (абедзьве — 1750), “Несумленнасць у пастцы” (1751), “Каханне — дасканалы майстра” (1753). Увогуле, творчасць Ф.-У. Радзівіл уяўляе сабой пераходную ад барока да класіцызму з’яву беларускай польскамоўнай літаратуры, прычым яе тэксты ўсё ж бліжэй па стылю да барочнай прозы, чым да класічнай драматургіі. Адчуваюцца тут і моцная асветніцкая матывы, асабліва ў апошніх творах.

На вялікі жаль, да сённяшняга дня творчасць названай аўтаркі, як і сама яе асона, у Беларусі, дзе прайшло ўсё яе творчае жыццё, вядомы зусім недастаткова. Выдадзеная амаль сорак гадоў таму ў Польшчы кніжка з некалькімі п’есамі Францішкі Уршулі (Teatr Urszuli Radziwiłłowej. Warszawa, 1961) цяжка даступная для беларускіх чытачоў, не кажучы ўжо пра выданні 1751 і 1754 гг. Адзіны вядомы мне пераклад на беларускую мову (Артура Вольскага і Вацлава Арэшкі), што быў надрукаваны ў часопісе “Спадчына” (1994. № 1. С. 36–54), заключаў усяго некалькі сцэн з камедыі “Забава фартуны”. Не ў лепшым стане знаходзіцца мастацтвазнаўчае і гістарычнае вывучэнне жыцця і творчасці гэтай адметнай асобы. У якасці сур’ёзной працы такога кшталту можна назваць хіба толькі нядаўна абароненую кандыдацкую дысертацыю Жаны Некрашэвіч.

Між тым, на маю думку, асона і творчасць першай у Беларусі жанчыны-драматурга і арганізаторкі першага сталага тэатра на тэрыторыі нашай краіны (дадам яшчэ, што яна была някепскай спявачкай, бібліяфілам і ўдзельнічала ў арганізацыі другой Нясвіжскай друкарні) заслугоўвае куды большай увагі беларускіх гісторыкаў, тэатразнаўцаў, літаратуразнаўцаў ды і проста чытачоў. Тыム больш што магчымасці паглыбленага вывучэння гэтага феномена яшчэ далёка нявычарпаныя. Так, у Галоўным архіве старожытных актаў у Варшаве, у чацвёртым аддзеле фонду “Варшаўскі архіў Радзівілаў” (дарэчы, таго самага збору, які да пачатку гэтага стагоддзя ў большасці сваёй захоўваўся ў Нясвіжы) знаходзіцца каля 500 прыватных лістоў Ф.-У. Радзівіл. Лісты гэтыя ахопліваюць усе 28 гадоў яе актыўнага жыцця, у тым ліку і творчага жыцця — ад вяселля з Міхалам Казімірам (1725) да смерці (1753). (Іх поўны архіўны код — AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział IV, teczka 49, koperty 659–660). Большасць лістоў адасланы з Белай, Нясвіжа, Карэлічаў, Слуцка і Варшавы. Асноўнымі адрасамі пісьменніцы былі муж Міхал Казімір Радзівіл Рыбанька, свякроў Ганна з Сангушкаў Радзівіл, брат мужа Геранім Фларыян Радзівіл, сыны Януш Тадэвуш і Кароль Станіслаў, а таксама іх выхавацелі, у прыватнасці, Малер. Трэба яшчэ дадаць, што ў тым самым аддзеле фонду

² Спадчына. 1994. № 1. С. 37.

захоўваецца больш за 2,5 тысячи лістоў Міхала Казіміра, уключчна з яго карэспандэнцыяй да жонкі (папкі 28–33 і копіі ў кн. 4–19). Лісты да Францішкі Уршулі таксама ёсць і ў зборах лістоў успомненых Гераніма Фларыяна і Ганны Катажыны. Такім чынам, як бачым, існуе вельмі добрая крыніцавая база для стварэння падрабязнай біографіі слыннай пісьменніцы, рэжысёра і арганізатора тэатра.

Таму, абагульняючы ўсё вышэй сказанае, я маю канкрэтную праразіцыю — прапанаваць выдавецтву “Беларускі кнігазбор” разгледзець магчымасць выдання тома, прысвечанага Францішкы Уршулі Радзівілу, у адпаведнай серыі. Том гэты мог бы складацца з грунтоўнага ўступнага артыкула, які мусіць мець біяграфічна-літаратурнаўчыя характеристар, тэкстаў 16-ці вядомых п'ес аўтаркі ў перакладзе на беларускую мову ды перакладаў найбольш цікавых і рэпрэзентатыўных матэрыялаў з яе багатай эпістальянай спадчыны (тым больш — некаторая частка лістоў да мужа напісана вершамі і можа таксама мець літаратурную значнасць).

Думаю, што слайная постаць герайні майго выступлення варта такой працы, варта таго, каб для нашых нашчадкаў асоба піянеркі нашага тэатра не была б настолькі невядомай, як для нашых сучаснікаў.

Bogumiła Kosmanowa (*Poznań, Polska*)

NIEŚWIEŻ W TWÓRCZOŚCI WŁADYSŁAWA SYROKOMLI I JÓZEFA IGNACEGO KRAZHEWSKIEGO

Autor stanowiącego dzieło jego życia, fundamentalnego materiałowego kompendium, obejmującego dwory i pałace na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, kompleksem zamkowym w rezydencjalnym mieście Mikołaja Radziwiłła Sierotki zajął się w tomie 11 dotyczącym województw brzesko-litewskiego i nowogródzkiego. Jego dogłębne studium góruje zdecydowanie swą zawartością nad niejedną broszurą propagandową¹ Roman Aftanazy, bo o nim tu mowa, na początku części bibliograficznej stwierdził:

Nieśwież i jego zamek zasługują na nową, obszerną monografię, opartą m. in. na ocalałych i przechowywanych w Archiwum (głównym. — *B. K.*) Akt Dawnych (w Warszawie. — *B. K.*) licznych inwentarzach. Tym bardziej jest to sprawa ważna, że nie pojawiła się dotąd praca, która przedstawałaby nie tylko dzieje miasta i zamku, ale także szczegółowe dzieje zbiorów radziwiłłowskich, wielokrotnie grabionych i gromadzonych ponownie².

Istotnie brakuje w nauce nowoczesnej gruntownej monografii miasta, które w pełni na nią zasługuje. Wypadnie jednak zauważyc ze znajduje ono poczesne miejsce w kompendiach przede wszystkim polskich, białoruskich i litewskich, wzrasta też liczba stadiów szczegółowych, zwłaszcza dotyczących ruchu reformacyjnego, drukarstwa w okresie przedrozbiorowym oraz działalności zakonu jezuitów (szkolnictwo, architektura kościelna itd.) Aftanazy zaznaczył, że wśród materiałów, które mu do opisu Nieświeża służyły, szczególną rolę odegrały “Wędrówki po moich niegdyś okolicach” Władysława Syrokomli.

Wydane w Wilnie w 1853 r. obfitujące w cenne informacje a doskonały pod względem literackim obszerny ten tekst stanowi istotnie nieocenione źródło do dziejów Nieświeża w pierwszej połowie XIX w. i jego świętych tradycji z okresu rozwitu³. Toteż odwołują się doń liczni badacze radziwiłłowskiej rezydencji, a także

¹ Mam tu na myśli przede wszystkim pobieżnie napisaną i fatalnie wydaną (nieczytelne i przypadkowo dobrane ilustracje) przez Fundację “Historia Pro Futuro” i Warszawską Oficynę Wydawniczą “Gryf” w ramach zainaugurowanej serii “Biblioteczka Kresowa” broszurę Roberta Segesa *Nieśwież. Historia i zabytki*. Warszawa 1991.

² R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Wydanie drugie przejrzone i uzupełnione Część I: *Wielkie Księstwo Litewskie. Inflanty. Kurlandia*. Tom 2: *Województwa brzesko-litewskie, nowogródzkie*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich — Wydawnictwo, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992, s. 304 przypis 1. Nieświeżowi poświęcony jest tekst na s. 275–304. Autor skromnie zaznacza, że świadomie ograniczył się do “niewielkiej formy” i oparł “prawie wyłącznie na materiałach drukowanych”.

życia i twórczości poety, wśród nich autor najbardziej doskonałej, interesująco napisanej rozprawy doktorskiej o wysokich walorach literackich, przedwcześnie zmarły Feliks Fornalczyk⁴.

W trzy lata po śmierci Ludwika Kondratowicza hasło “Nieświeź” znalazło się w dziewiętnastym tomie “Encyklopedii Powszechnej” Samuela Orgelbranda, gdzie czytamy o kolejnych etapach upadku miasta jeszcze u schyłku XVIII w. “naprawdę pięknie kwitnącego, zwanego małą Warszawą”⁵. Po 1812 r. zniszczony został i przestał pełnić funkcje obronne zamek, ordynacja przeszła w ręce nie rezydującej już tu pruskiej linii Radziwiłłów, liczba i zamożność ludności upadały, skasowano szkołę powiatową, nieszczęść dopełniły dwa wielkie pożary z 1836 i 1843 r. Autor obszernego hasła encyklopedycznego, Franciszek Maksymilian Sobieszczański pisze: “Dziś zaledwie niektóre portrety familiijne w zaniedbaniu pozostały [...] Nie ma już śladu sławnego z bogactw tutejszego skarbcia, również jak biblioteki, która od 1772 r. weszła w skład biblioteki cesarskiej w Petersburgu. Tylko archiwum zajmujące dotąd kilka sal zamkowych, pomimo szkód jakie mu czas i wojny zadały, zasługuje na wielką uwagę badaczy starożytności”⁶. Kończy zaś wykład zdaniem: “Obszerny i dokładny opis Nieświeża znajduje się w dziele Syrokomli pt. “Wędrówki po moich niegdyś okolicach” (Wilno 1854, str. 76–181)”⁷.

To, co najcenniejsze dla miłośnika i badacza przeszłości, mianowicie zbiory źródeł pisanych, w czasach Syrokomli jeszcze stary radziwiłłowski zamek ozdabiało. Stanowiło przedmiot podstawowego uporządkowania (dalekiego jednak od dzisiejszych wymagań sztuki archiwalnej!) ze względu na swoją bezcenną zawartość w odniesieniu do czasów przedrozbiorowych. Mając na uwadze ich bezpieczeństwo, kiedy część zbiorów przepadła w czasie pierwszej wojny światowej, po jej zakończeniu wyodrębniono mniejszej wartości papiery ekonomiczne, ocalały zaś zrąb przewieziono do Warszawy, gdzie szczęśliwie przetrwały hekatombę lat 1939–1945 i dziś jako Archiwum Radziwiłłowskie stanowią ozdobę tamtejszego Archiwum Głównego Akt Dawnych. Czytelnika międzywojennego o wartości archiwum nieświeskiego kompetentnie informował w swoim wartościowym do dziś kompendium Edward Chwalewik⁸. W obecnej siedzibie cieszą się ogromnym zainte-

³ W. Syrokomla, *Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wspomnienia, studia historyczne i obyczajowe*. Wilno 1853.

⁴ F. Fornalczyk, *Hardy i liryk wioskowy. Studium o Kondratowiczu — Syrokomli*. Poznań 1979 (wydanie drugie, wyd. pierwsze ukazało się — również nakładem Wydawnictwa Poznańskiego — w 1972 r.).

⁵ F.M. S/obieszczański/, Nieświeź /w:/ *Encyklopedia Powszechna*. Nakład, druk i własność S. Orgelbranda, Księgarza i Typografa. T.19, Warszawa 1865, s.435.

⁶ ibidem, s. 436.

⁷ ibidem, s. 437 Dzieło to ukazało się w 1853 r., zob. np. F. Fornalczyk, op.cit., s. 514. Niektórzy autorzy podają 1854 jako rok jego wydania.

⁸ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, gaterie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ulożone* (wydanie drugie poszerzone). T. II, Warszawa – Kraków 1927, s. 7–11, zob. zwlaszcza s. 9.

resowaniem ze strony historyków, o czym świadczą ich publikacje dotyczące wieków XVI–XVIII. Organizowane są specjalistyczne konferencje naukowe a ich plon przynoszą kolejne publikacje z serii “Miscellanea Historico-Arhiwistica”⁹. Pierwsza z nich zawiera plon konferencji zorganizowanej w historycznym Pałacu Radzyńskich przy ulicy Długiej w dniach 5 i 6 listopada 1986 r., druga — wspólnie z archiwistami białoruskimi — 23 i 24 września 1993 r. — dotyczyła również owej bezcennej kolekcji w ramach programu UNESCO zatytułowanego “Pamięć Świata”.

Nic więc dziwnego, że młody Syrokomla, urzędnik dóbr radziwiłłowskich, za fascynowany był przeszłością centrum kwitnącej, ongiś ordynacji a jego wyobraźnię ożywiały nie tylko ruiny i resztki dawnej świetności, ale również przechowywane tam dokumenty z epoki Jagiellonów i Wazów. O talentach umysłu poety, nie tylko literackiego wizjonera, ale i doskonałego znałczy przeszłości, mówią liczne opracowania, zwłaszcza cytowane już dzieło Feliksa Fornalczyka.

Urzędnicze pięciolecie wchodzącego w dorosłość młodzieńca przypadło na lata 1840–1844, wtedy poznał “wielki świat”, wielki w zestawieniu z jego daleką rodzinną prowincją. Zaczął nawiązywać kontakty — ciekaw świata — ze znymi osobistościami dawnej Rzeczypospolitej , m.in. ze starszym o jedenaście lat Józefem Ignacym Kraszewskim, był aktywnym czytelnikiem jego “Athenaeum”. “Wędrówki” powstały niemal dziesięć lat po opuszczeniu przezeń Nieświeża, twórca był wówczas w pełni dojrzały i znajdował się u szczytu swego rozwoju artystycznego. Wspomnienia miały charakter dokumentacyjny z domieszką jednak emocji, wyszły wszak spod pióra artysty. We wstępie zatytułowanym “Do pobłażliwego czytelnika” wyraża swój emocjonalny stosunek do miejsc stanowiących przedmiot opisu. Tłumaczy się jednocześnie — prosząc o wybaczenie, że wiele “daje miejsca osobistym wspomnieniom, a ile dla nas rzewnemu, o tyle dla ogółu obojętnym”. Liczy na zrozumienie “niewielu serc tkliwych, które będąc w położeniu podobnym naszemu, zrozumieć nas potrafią i zechcą”.

Otoż miejsca te — pisze dalej — nazywa “moimi”, bowiem odegrały w jego życiu ogromną rolę. Tutaj bewiem “przeszedłem przez wszystkie kolejne dzieciństwa, wieku młodocianego i dojrzałości”¹⁰.

Studia, będące w zamierzeniu autora wyrazem jego wdzięczności wobec stron rodzinnych, stanowić mogą “jaki przyczynek da skarbnicy dziejów”. Nieśwież zajmuje ponad 100 stron w “Wędrowkach”, znać odczytanie w literaturze staropolskiej i samodzielność ocen w stosunku do tych lektur. Koryguje nieścisłości, na przykład u “zacnego” Szymona Starowolskiego co do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, jakoby wymurował ratusz w Mirze. Pisze bowiem: “o murowanym ratuszu w Mirze nikt jako żywo nigdy nie słyszał”¹¹.

⁹ Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych — Archiwum Główne Akt Dawnych: “Miscellanea Historico-Arcivistica” T. III: *Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: W kręgu polityki i kultury*. Warszawa – Łódź 1989; T. VII. Warszawa 1997.

¹⁰ Syrokomla, op.cit., s. 9–10.

¹¹ ibidem, s. 68.

Obszemy opis rozpoczyna autor rzutem perspektywiczym na współczesność połączoną z historią, wyraźnie przy tym sentymentalizm idzie w parze z realizmem, ze zrozumieniem dla procesów dziejowych. „Slawne starymi wspomnieniami — to małe miasto w obecnym swym stanie na małą zasługuje uwagą. Kilka kościołów, kilka ruin innych murów, kramy, haubwacht, a oponal zamek radziwiłłowski w połowie mieszkalny, z resztą starych pamiątek — oto jest, co na chwilę zajmując przybylcą, rodzi potem jakąś nieorzeczoną tesknotę, jakąś żądzę dowiedzenia się i zbadania, co tu było przed laty. Postacie książąt Sierotki i Panie Kochanku snując się przed oczami wyobraźni, nastręczają kilku pytań, które już dzisiaj bez odpowiedzi pozostać muszą. Tu ich dzieło w gruzach, tu oni sami próchnieją w ołowianych trumnach, pod sklepieniem farnej świątyni. Czujemy, że przeszłość z warunkami swojego bytu minęła jak sen historyczny, przyszłość gdzieś za oponą przeznaczeń, a obecna chwila próżna wszelkiego uroku”¹².

Dalej otrzymujemy skrupulatny, przy tym barwny opis tego, co pozostało a na końcu dane statystyczne o aktualnym zaludnieniu i zajęciach ludności.

Natomiast przeszłość ewokował w swych powieściach historycznych przyjaciel Syrokomli, któremu poświęcił zaraz po przedwczesnej śmierci poety piękne studium na jego temat — Józef Ignacy Kraszewski. Ten nie znał z autopsji tak doskonale Nieświeża, jak „lirnik wioskowy”, sam bowiem własną biografią związany był z Podlasiem, Wilnem, Wołyńiem i Warszawą, zanim w 1863 r. na zawsze opuścił ojczyznę; toteż pełną garścią czerpał ze źródeł staropolskich, a także ze współczesnych opisów, w tym z dzieła przyjaciela, kiedy już po jego śmierci z dredzieńskiej perspektywy pisał swe powieści, których akcja rozgrywa się między innymi w Nieświeżu. Umieścił ją głównie w drugiej połowie XVIII wieku, za czasów ekscentrycznego wojewody wileńskiego, księcia Karola Radziwiłła zwanego Panie Kochanku, którego darzył swoistą sympatią. Pisałam o tym na innym miejscu¹³, tu przytoczę tytuł jednego z utworów — „Król w Nieświeżu 1784. Obrazek z przeszłości” — napisanego równo sto lat po sławnnej wizycie Stanisława Augusta u jego zaciętego wroga. Powieściopisarz przeżywałówczas ciężkie chwile, oskarżony przez Prusaków o szpiegostwo na rzecz Francji i skazany w procesie przed sądem w Lipsku na trzy i pół roku więzienia. Zaraz po wydanym w maju 1884 r. wyroku został przewieziony do twierdzy w Magdeburgu. Tam znękany starzec pisał dalej. W tych warunkach powstała wspomniana powieść; ważne było więc dla artysty posiadanie materiałów, głównie książek przesyłanych mu z własnego księgozbioru w Dreźnie oraz z bibliotek, m.in. z Poznania. Jako źródło do topografii Nieświeża podstawowe miejsce zajmowały „Wędrówki” Władysława Syrokomli. W ten sposób beletrysta nazwany przez rodaków Tytanem Pracy uzupełniał pośrednią autopsję z własną gruntowną wiedzą historyczną.

¹² ibidem, s. 77.

¹³ B. Kosmanowa, *Kraszewski mniej znany*. Bydgoszcz 1998 (rozprawa *In articulo mortis*, jej część dotycząca wydanej w 1875 r. powieści pt. *Ostatnie chwile księcia wojewody (Panie Kochanku)*. Z papierów po Glince. s. 112 nn.

Oczywiście w związku z tym badacz nie może “Króla w Nieświeżu”, czy innych jego zlokalizowanych tam powieści, traktować jako podstawy do studiów nad tą rezydencją. Odmienne rzeczą się ma z inną znana siedzibą radziwiłłowską, w Białej na Podlasiu. Była ona bowiem z czasów młodości doskonale znana Kraszewskiemu, który tam uczęszczał do gimnazjum w latach 1822–1825.

Nieśwież XVIII — wieczny przyciągał również uwagę innych ludzi pióra. Nie przypadkiem tu umieścił akcję wydanej po raz pierwszy w 1962 r. swej doskonałej powieści pt. “Kaduk czyli wielka niemoc” Tadeusz Łopalewski, który mieszkając w okresie międzywojennym w Wilnie poznał osobiste Nowogródczynę.

Obraz tego miasta w kulturze literackiej zasługuje na pełniejsze omówienie. Na tym miejscu ze zrozumiałych względów naszkicowałam jedynie fragment szerokiego studium, nad którym aktualnie pracuję.

Таццяна Дасаева (Мінск)

ВОБРАЗ БАРБАРЫ РАДЗІВІЛ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Беларуская гісторыя багатая на неардынарныя асобы. Як бы далёка ні знаходзіліся яны ў часе, іх жыщё, напоўненае страсцямі, хвалюе нас і сёння. Здаецца, у самым важным, істотным, вызначальным яны падобныя да нас.

Шмат цікавага ў айчыннай гісторыі звязана са старажытным родам Радзівілаў. З яго паходзіць нямала пудоўных жанчын, сярод якіх асабліва вылучаеца Барбара Радзівіл. Імя яе, ахутанае таямнічым і рамантычным арэолам, прыцягвае да сябе пільную ўвагу літаратараў, жывапісцаў, кінематографістаў, дзеячаў тэатральнага мастацтва.

Радзівілянка —княгіня Барбара — каралева Барбара — Чорная дама — Чорная панна Нясвіжа — Джульєта беларускага сярэдневякоўя… Хто яна, гэтая жанчына?

Заapoшняе дзесяцігоддзе ў перыядычным друку з'явілася нямала публікацый пра лёс, каханне і заўчастную смерць Барбары Радзівіл. Сярод іх артыкулы Э. Рудскага “Барбара Радзівілянка — другая жонка караля Жыгімonta Аўгуста”¹, В. Чаропкі “Бітва за каханне”², І. Масляніцынай, М. Багадзяжка “Джульєта беларускага сярэднявечча”³. Вялікую цікавасць выклікалі змешчаныя на старонках часопіса “Спадчына”⁴ лісты Барбары Радзівіл да караля Жыгімonta Аўгуста і адзін ліст караля да Барбары. Нельга не пагадзіцца з каментарыем Н. Русецкай, што “лісты закаханых вызначаюцца эмацыянальнасцю. Пачуццё набывае ў іх безліч колераў і адценняў. Навакольны свет, пераасэнсаваны паводле аўтарскага разумення, са звычайнага, шэрага ператвараеца ў загадкавы і таямнічы. Рэчы ў ім робяцца любоўнимі сімваламі, а самыя простыя слова набываюць зусім іншы сэнс, зразумелы толькі аўтару і адресату”. Лісты Барбары Радзівіл даюць магчымасць адчуць сілу яе кахання, захопленасць асобай Жыгімonta Аўгуста, пяшчоту і пашану да свайго абрannіка. У сваю чаргу слова караля, звернутыя да каханай, таксама прасякнуты самымі ўзвышанымі пачуццямі.

У 1999 г. пабачылі свет два мастацкія творы, цэнтральным вобразам якіх з’яўляецца Барбара Радзівіл. Гэта драматычная паэма А. Дудараўа

¹ Спадчына. 1994. № 5.

² Беларуская мінуўшчына. 1996. № 6.

³ Беларусь. 1996. № 6.

⁴ Спадчына. 1997. № 6.

“Чорная панна Нясвіжа”⁵ і гістарычна драма Р. Баравіковай “Барбара Радзівіл”⁶.

Са старонак згаданых твораў паўстае вобраз жанчыны эпохі Адраджэння. Гэтая эпоха сцвярджала новы, рэнесансна-гуманістычны погляд на свет і чалавека, абараняла самакаштоўнасць чалавечай асобы, адмаўляла аскетычную адлучанасць ад зямнога жыцця, даказвала права чалавека на асабістое шчасце.

Спінім сваю ўвагу на творы А. Дударава “Чорная панна Нясвіжа”. Аўтар разбурыў стэрэатып “легкадумнай удавы”, непераборлівай у сваіх захапленнях супрацьлеглым полам. Гэты стэрэатып доўгі час быў звязаны з імем Барбары Радзівіл. Дудараў жа намаляваў вобраз жанчыны з ёўралейскай адукацыяй і выхаваннем, натурай вытанчанай, знакамітага роду, неабыякавай да лёсу роднай Літвы, шчодрай і самаахвярнай у каханні да Жыгімonta Аўгуста.

З той жа перакананасцю, з якой некалі, у XII ст., унучка Усяслава Чарадзея Прадслава адстойвала сваё права ахвяраваць асабістым шчасцем дзеля асветніцкай місіі, Барбара Радзівіл у XVI ст. наступерак закасцянульным традыцыям змагаецца менавіта за асабістое шчасце, за каханне, без якога не ўяўляе сваё існаванне.

Усё, што было ў жыцці Барбары Радзівіл да сустрэчы з Жыгімонтам Аўгустам, нібы перастае існаваць, застаецца ў мінулым. Каханне абуждае ў герайні А. Дударава ўспаміны пра дзяцінства, закранае самыя тонкія струны яе трапяткай душы. Радкі паэмы, у якіх раскрываецца багаты ўнутраны свет жанчыны, прасякнуты пранікнёным лірызмам, узнёсласцю:

Я толькі-толькі першы раз дыхнула,
Заплакала... і я яшчэ дзіця.
Жывая мама... Бацька на руках
Мяне ласкава гушкае... А потым
Бягу па парку... Родны мой Нясвіж!
Мая Літва, мае лясы і пушчы...
Я — чыстая... Нічога не было,
Што без цябе... Сплыло... Сплыло... Сплыло...

Сюжэтную аснову твора складае канфлікт паміж закаханымі і тымі, хто марыць захапіць уладу, карону. З боку Жыгімонта Аўгуста — гэта яго маці каралева Бона Сфорца і яе прыдворныя; з боку Барбары — яе родны і стрыечны браты Радзівіл Рыжы і Радзівіл Чорны. Для гэтых людзей каханне Барбары і Жыгімонта толькі сродак, з дапамогай якога можна ўтрымаць ўладу ці наблізіцца да яе, іншымі словамі — дасягнуць сваіх меркантыльных інтэрэсаў.

На фоне палітычных інтыры і барацьбы самалюбстваў каханне Барбары і Жыгімонта Аўгуста паўстае той магутнай духоўнай сілай, якая ачышчае душы герояў, узбагачае новым поглядам на свет, перамагае ўсе перашкоды.

⁵ Полымя. 1999. № 2.

⁶ Сучасная беларуская драматургія. Мн., 1999.

Барбара Радзівіл шчырая ў сваіх пачуццях. Яна не дапускае нават думкі адтым, каб падманам утрымаць Жыгімонта Аўгуста і дамагчыся кароны. Брат Радзівіл Рыжы раіць ёй нарадзіць дзіця ад любога мужчыны, а Жыгімонту сказаць, што гэта яго нашчадак — маўляў, тады літоўскае княства стане каралеўствам, а “ліцвіны пра цябе складаць паданні”. Барбара абурана ўсклікае:

Каб я пачварна здрадзіла кахранні?
Куды мянэ ты клічаш, родны брат?
Ды ты вар'ят! Вар'ят! Вар'ят!

У адказ на напамін брата пра абавязак перад Радзімай жанчына ўсхвалявана гаворыць: “Ён — мой абавязак! І Радзіма ён! Брат! Бацька! Бог! Увесь-увесь сусвет”, маючы на ўвазе свайго кахранага Жыгімонта Аўгуста. Выяўленнем сілы пачуцця Барбары да свайго абрannіка з’яўляецца ў творы і наступная калізія. Калі да яе дайшлі чуткі, нібыта Жыгімонт Аўгуст збіраецца ўзяць другі шлюб з той, каго выбралі для яго маці і яе прыдворныя, дык Барбара прымас атруту, вызываючы тым самым кахранага ад усялякіх абавязкаў перад ёй. А. Дудараў свядома падае ў творы менавіта такую версію смерці Барабары Радзівіл (у адрозненне ад версіі аб тым, што яе атруціла Бона Сфорца або яна памерла ад страшнай хваробы), каб паказаць самаахвярнасць сваёй герайні.

Жыгімонт Аўгуст сваім стаўленнем да Барбары сцвярджае, што кахранне мацней за ўладу, гроши, славу, нават смерць, бо пасля смерці кахранай ён не забывае пра яе. У яго жыцці ўжо быў шлюб, навязаны яму традыцыямі каралеўскага двара. Цяпер герой ідзе насуперак застарэлым традыцыям, агуль-напрынятym меркаванням, што няроўны паводле стану шлюб — гэта “з’ява, якая прыніжае, ганьбуе, прыводзіць да маральнай і біялагічнай дэгенерацыі”⁷. Жыгімонт Аўгуст пасля смерці першай жонкі катэгарычна адвяргае чарговы шлюб па разліку. Ён дбае пра дзяржаўныя інтэрэсы, аднак не хоча дзеля іх ахвяраваць асабістым іг часцем. Жыгімонт Аўгуст лічыць ніжэй сваёй чалавечай і мужчынскай годнасці хаваць свае пачуцці да Барбары. Ён прыкладае ўсе намаганні, каб яго шлюб з Барбарай Радзівіл быў прызнаны і патрабуе яе каранаці. Жыгімонт Аўгуст перакананы, што шчаслівы кароль зробіць больш карыснага для сваёй дзяржавы, чым кароль, пазбаўлены паўнакроўнага аса-бістага жыцця.

Мне Польшчы без Барбары не патрэбна!
Хай ведае і канцлер, і сенат,
Усе, хто пасылае ёй праклённы.
Я лепей адракуся ад кароны,
Чым ад яе. І з’еду у Літву.
А Польшча караля хай выбірае
З тых, у каго душы німа, хто не кахае.

⁷ Спадчына. 1997. № 6. С. 187.

Герой А. Дудараўа ўпэўнены, што “каханне — гэта Сусвет”, што “багацце і вышэйшую ўладу Бог шмат каму дае сярод людзей, каханне ж — Яго ласка для абранных”.

Цікава пададзены ў творы вобраз польскай каралевы Боны Сфорцы. Паводле большасці літаратурных крыніц, гэтая жорсткая, помслівая, суровая жанчына лічыцца віноўніцай заўчастнай смерці Барбары Радзівіл. Як адзначалася вышэй, А. Дудараў свядома адступае ад такой трактоўкі вобраза Боны Сфорцы. Ён стварае жыццёва напоўнены, неардынарныя харктары. Праз лёс Боны Сфорцы аўтар раскрывае драматызм жыцця людзей, набліжаных да ўлады, якія дзеля ўзмацнення дзяржавы, узбагачэння роду вымушаны былі падпрадкоўвацца чужой волі — нават у такой інтymнай сферы, як асабістасць жыццё, шлюб. Каханне лічылася нечым другарадным, неістотным. На першым плане былі дзяржава, палітыка, улада. Душа герайні А. Дудараў перапоўнена супярэчлівымі пачуццямі: з аднаго боку — інтарэсы дзяржавы, традыцыі каралеўскай дынастыі. І тут Бона Сфорца — каралева, дзяржаўны чалавек. З другога боку — рэўнасць да Барбары Радзівіл, “паганай ліцвінкі”, што займела ўладу над яе сынам. І тут — яна маці, жанчына. Яе вачыма глядзім мы на Жыгімonta Аўгуста, заўважаем тыя перамены, якія адбыліся з ім пасля таго, як ён пакахаў Барбару. Маці не можа пераадолець варожасці да абранныцы сына, называе яе “чорнай блудніцай”, “нікчэмнасцю”, “ведзьмай дзікае Літвы”, якая “спіхнула ў багну бруду і граху” яе “дзіцёнка”. І тут не толькі рэўнасць маці. Каралева Бона Сфорца, паводле сведчанняў гісторыкай, не магла пусціць ліцвінку на прастол, узніць “неадукаваных ліцвінаў” вышэй палякаў.

Важную ролю ў ідэйнай задуме аўтара адыгрывае сцэна сустрэчы Боны Сфорцы з Барбарай. З псіхалагічным майстэрствам А. Дудараў раскрывае пакутлівую барацьбу пачуццяў каралевы, “раздваенне” яе асобы.

Пры асабістым знаёмстве з Барбарай Бона Сфорца пранікаеца да яе сімпатый, па-жаночы спачувае ёй, захапляеца сілай і прыгажосцю яе кахання, нават прыгадкіравае Барбары (як жанчына жанчыне) сваю душу. Маналог Боны Сфорцы прасякнуты асабістым болем за няспраўджанае каханне, за немагчымасць прайсці па жыцці з тым адзіным, жаданым, што, безумоўна, было ў лёсе гэтай жанчыны: “Мой сын кахае вас… Кахае глыбока, шчыра, самаахвярна… Кахае так, як не могуць… і не павінны кахаць намеснікі Бога на зямлі… Яго душа разрывается паміж вами і святым аваўязкам дзяржаўнага мужа перад Айчынай… Перад Польшчай… Венцаносныя асобы ніколі не зведаюць шчасця з тым, каго кахаюць… Дзеля карысці дзяржавы яны мусяць цярпець… цярпець на сваім ложы… нялюбых, нямільных… і мець ад іх дзяцей… Вы ж ведаецце, колькі намаганняў, колькі часу патрэбна, каб з’явіўся нашчадак прастола… Ва ўсіх каралеўствах гэта страшная проблема… І ведаецце чаму? Каля трона не живе каханне… А без кахання дзеци цяжка нараджаюцца… Ой, як цяжка… Паверце, я гэта ведаю… А калі і народзіцца, дык хвараўты, кволы, худасочны… Па ўсёй Еўропе на пасадах сядзяць убогія… Тыя, хто народжаны

не ад каҳаных... І яны змушаны дзеля дзяржаўных інтэрэсаў нараджаць сваіх дзяцей з нялюбымі... Выраджэнне, занядад...”

Такая трактоўка вобраза каралевы Боны ўзбагачае дадатковымі псіхалагічнымі нюансамі вобраз галоўнай герайні твора А. Дудараўа Барбары Радзівіл, акрэслівае праблему “жанчына і палітыка”, “асабістасце і прагматызм”.

Лейтматывам п’есы А. Дудараўа гучаць слова “Бог ёсьць Любоў”. Думка аб неўміручасці каҳання сцвярджаеца як зместам, так і самой будовай твора (ён складаецца з трох частак, якія маюць назвы “Смерць”, “Каханне”, “Вечнасць”), а таксама яго заключнымі радкамі “Ад аўтара”, дзе паведамляеца наступнае: “Літоўская прыгажуня Барбара Радзівіл была каранавана як каралева Польшчы ў снежні 1550 года. Роўна праз паўгода, 8 мая 1551 года, яна памерла. Пахавана ў Віленскім саборы. З яе партрэта быў намаляваны абрэз Маткі Боскай Бастрабрамской — вечны помнік вялікаму Каханню...”

Зварот беларускіх пісьменнікаў да яркіх постацей айчыннай гісторыі дапамагае нашаму грамадству ў вырашэнні надзёйных праблем, народжаных новай рэчаіснасцю, у прыватнасці, маральна-этычных. Драматычная паэма А. Дудараўа “Чорная панна Нясвіжа” сцвярджае агульначалавечыя каштоўнасці, сярод якіх — Каханне, вечная прага чысціні, прыгажосці, гармоніі.

Олег Судленков (Минск)

ЭКСЛИБРИСЫ РОДА РАДЗИВИЛЛОВ

В истории Беларуси, Польши и Литвы магнатский род Радзивиллов в XIV–XVIII вв. играл ведущую роль благодаря своим богатствам и связям с правящими дворами. Породнение со многими ведущими родами сделало их ординацию в Несвиже элитным двором Европы. У всех Радзивиллов прослеживалось постоянное стремление к знаниям, заинтересованность в приобщении к духовным и светским ценностям.

Чудесный дворцовый ансамбль в Несвиже включал в себя театр, библиотечный павильон, ландшафтные парки. Благодаря закрепленной привилегии на сбор государственных документов и актов (т. н. Литовская метрика) в Несвиже собирался уникальный архив, который кроме официальных государственных актов включал переписку почти со всеми царствующими домами, дипломатические документы, протоколы заседаний сеймов и сеймиков. Коллекция автографов вообще не имела себе равных (там хранились, например, автографы Петра I, Екатерины II и др.). Библиотека собиралась там с XIV в., по крайней мере суперэкслибрисы встречаются уже на книгах Радзивилла Черного. Радзивиллы тщательно собирали и сберегали книги, которые переплетались в кожаные переплеты, снабжались суперэкслибрисами, вносились в описи. Так, после смерти Богуслава Радзивилла его книжное собрание было передано по описи в собственность его зятю, а каждая книга снабжена наклеенным экслибрисом, который был специально изготовлен по этому случаю.

История созданных экслибрисов — немых свидетелей истории книжных собраний — проходит перед нами через века, отражая не только книжную историю, но и историю графического искусства эпох, вкусы владельцев библиотек. От барокко и рококо до конца XIX в. — вот та дистанция искусства, которую может наблюдать исследователь. За скромным графическим листком видятся войны и восстания, осаждение и восстановление богатств рода, их пристрастия и нравы владельцев, в общем все то, что называется жизнью. Традиция собирания родовой библиотеки была присуща практически всем представителям рода Радзивиллов. И остатки былых книжных собраний, которые попали в государственные хранилища, доказывают нам это.

Один из первых экслибрисов рода относится к Николаю Радзивиллу Черному (1515–1565), который, судя по тому, что известны только суперэкслибрисы его библиотеки, переплетал в кожаный переплет книги и манускрипты. Су-

перэкслибрис представляет собой вытянутый овал, внутри которого размещен щит с орлом и четырехчастный герб, состоящий из трех скрещенных рожков — родового герба Радзивиллов, герба Николая Черного, его матери и отца. Экслибрис легко датируется, т. к. на книгах обозначен год (например 1526, 1545).

Таким путем прослеживается и история библиотеки его сына Николая Криштофа Сиротки (1549–1616), необычайно образованного по тому времени, он обучался в нескольких университетах Германии и Франции, совершил паломничество в Палестину. Его интересы отразила библиотека, которая находилась в Вильно и частично в Мирском и Несвижском замках. Библиотека

Экслибрис Иеронима Флориана Радзивилла.
XVIII в. Неизвестный художник

имела три суперэкслибриса, скомпонированных подобно книжному гербу отца, куда был включен герб его матери Эльжбеты Шидловецкой. На книгах также проставлен год, например, 1589, что позволяет вести учет приобретений по годам.

Безусловный интерес вызывает экслибрис Богуслава Радзивилла (1620–1669), имевшего библиотеку, которая насчитывала около тысячи томов. Художник экслибриса неизвестен. Сохранился каталог библиотеки, ибо после смерти Богуслава она была передана его зятю — курфюрсту Брандербургскому. Экслибрис композиционно представлял портик, по арке которого шла надпись “Bibliotheca”, в центре был герб Радзивиллов: орел в княжеской короне со щитом и с тремя скрещенными рожками в центре. На основании колонн — дата “anno 1671”. Это блестящий образец искусства эпохи барокко.

Безусловного интереса заслуживают экслибрисы, выполненные в XVII–XVIII вв. гравером, который жил и работал в Несвижском замке, — Гершко Лейбовичем (1700–1770). Им создана знаменитая портретная сюита несвижских князей. Занимался он и экслибрисами. Блестящие работы исполнил для

Карла Станислава Радзивилла (1669–1719), владельца Несвижской ординарции и интереснейшей библиотеки по многим отраслям знаний. Ученость и знания Карла Станислава были так велики, что у современников он заслужил титул *Viva Bibliotheca Eruditio*nis. Для его книжного собрания Лейбович исполнил книжный знак, который тиражировался в трех вариантах-размерах (от 105 x 86 мм до 59 x 42 мм). Композиционно знаки представляли собой единое целое и отличались незначительными деталями. Основой по традиции был орел со щитом на груди и четырехчастный герб со скрещенными рожками в левой верхней части. Все это располагалось на горностаевой мантии с кня-

Экслибрис К.-С. Радзивилла Пане Коханку.
XVIII в. Неизвестный художник

жеской короной. Композиция завершалась фразой на картуше “Из библиотеки князя Радзивилла несвижского”.

Исполнил художник и экслибрисы для Михаила Казимира Радзивилла Рыbonьки (1702–1762), который занимал ряд высоких должностей в Великом Княжестве Литовском, был воеводой трокским и виленским, но жил и скончался в Несвиже. Экслибрис чем-то напоминает предыдущие, созданные для Карла Станислава, но отличается большей сложностью, проработкой складок мантии, деталей композиции. Необходимо отметить, что исполнялись работы в технике офпорта. Лейбовичем исполнен и экслибрис для первой жены Михаила Казимира — Франтишки Уршули из Вишневецких (1705–1753). Исполненный в начале XVIII в., он представлял собой композиционно два картуша с гербами Радзивиллов и Вишневецких с надписью на постаменте: “Из книг Радзивиллов князей несвижских”.

Интересен экслибрис Иеронима Флориана Радзивилла (1715–1760). Один из самых жестоких представителей своего рода, он в то же время имел несколько библиотек. Его книжным знаком был, по сути, универсальный герб рода Радзивиллов. На фоне пейзажа с окруженным лесом дворцом парит орел в короне со щитом на груди, на щите три скрещенных рожка, вверху идет лента с рукописным титулом владельца. Хотелось бы подчеркнуть то, что это единственный знак, в котором имя владельца вписывалось от руки: “Из книг князя Иеронима Радзивилла” или “Из книг Иеронима князя Радзивилла”. Так как этот знак встречается только с именем Иеронима Радзивилла, его приня-

Экслибрис библиотеки Несвижского замка.
Художник Агри

то относить к библиотекам этого князя. Экслибрис, выполненный в технике классического офпорта в середине XVIII в., до сих пор поражает гармоничной композицией и техникой гравирования.

Такой же интерес вызывает книжный знак Кароля Станислава Радзивилла, вошедшего в историю под прозвищем Пане Коханку (1734–1790). Исполнен он в технике офпорта в классической манере барокко с надписью “Из книг Кароля Станислава князя Радзивилла”. Один из крупнейших книголюбов, этот князь значительно увеличил родовую библиотеку, доведя количество книг до 20 000 томов. Для библиотеки был построен специальный павильон, книги были приведены в порядок и описаны. К сожалению, в 1792 г. библиотека была вывезена в Санкт-Петербург и распределена между библиотеками университета и Духовной академии. Архив был вывезен в Вильно и растворился среди других архивов. В последствии из библиотеки Санкт-Петербургского

университета часть книг была передана в Гельсинфорс, о чем свидетельствует каталог примерно на 300 томов, который недавно издан в Финляндии. В нем описаны экслибрисы родовых библиотек Радзивиллов.

Среди князей Радзивиллов выделяется Антоний Генрик Радзивилл (1775–1833) — широко образованный, великолепно игравший на виолончели, композитор, первым написавший оперу по известному произведению Гете “Фауст”. Данный экслибрис композиционно отразил интересы владельца книг. В овале — портрет композитора, исполненный в профиль. Слева лежат книги, справа — музыкальные инструменты (гитара, виолончель), раскрыты ноты. Художнику Хамеру Халерстайну в смешанной технике (офорти и пунктирная гравюра) удалось очень точно показать интересы владельца, продемонстрировать удивительную технику гравирования и композиционное чутье.

В конце XIX в. разоренная Несвижская библиотека постепенно восстанавливалась, и владелец Несвижской и Клецкой ординарций Ежи Радзивилл (1860–1914) заказал экслибрис для библиотеки у известнейшего французского гравера Агри. Исполненный в технике резцовой гравюры в изящной манере, этот книжный знак стал основой для знаков Станислава Генрика Радзивилла (1880–1920) и общего знака “Из книг Несвижского замка”. Они были одинаковы по композиции, манере исполнения, менялась только надпись на карточке.

Отдельно хотелось бы остановиться на экслибрисах, обладателями которых были представительницы женской половины рода Радзивиллов. Как правило, по композиции это был экслибрис с двумя самостоятельными гербами: один — рода Радзивиллов и второй — рода супруги. Уже говорилось об экслибрисе Франтишки Уршули из Вишневецких. Такие же знаки были созданы, например, для Хелены из Пшездецких. Интересно, что по геральдическим законам двойным знаком отмечалось то, что пришло в семью в результате брака, т.е. книги, отмеченные этими экслибрисами, поступили как часть приданного вместе с невестой и датировались следующим годом после бракосочетания. Все это свидетельствует как о любви женщин к книгам, так и о ценности их в те времена. Надо отметить, что женщины рода Радзивиллов также были широко образованы и влияли на культуру Несвижского края. Достаточно вспомнить, что по их инициативе было создано производство слуцких поясов, организованы театральная и балетная труппы и т. д.

Рассматривая знаки рода Радзивиллов, как бы попадаешь в те эпохи и вдруг осознаешь, что держа тот или иной экслибрис, невольно прикасаешься к самой истории, что перед тобой как бы встают представители рода: военачальники, магнаты, ученые и просто любители книг, которые, понимая их ценность, отмечали их своими знаками и именами, как бы завещая их своим потомкам. Воистину правы были древние: “*Habent sua fata libeli*” — “Каждая книга имеет свою судьбу”. И этой судьбой их наделяет владельческий знак Радзивиллов — орел со щитом и тремя скрещенными рожками.